

Регистрационный № 4188-Ж
Основан в 1997 году

№ 1, 2017 г.
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы – главный редактор
К.М. Баймырзаев
ректор, доктор географических наук, профессор,
почетный академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор географических наук, профессор,
почетный академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан
К.М. Баймырзаев

зам. главного редактора – доктор PhD М.А. Төлеген
ответственный секретарь – к.б.н., доцент А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
М.Т. Кантуреев – д.э.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Е.С. Андасбаев – д.т.н., профессор
Х.Т. Наубаева – д.п.с.н., профессор
С.И. Мурыгина – магистр образования

Экспертная комиссия:

Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент
Ж.Ш. Бактыбаев – к.п.н., доцент
Э.О. Кыдырбаева – доктор PhD
А.Б. Оразымбетова – к.х.н.
Б.Б. Джакубакынов – д.в.н., доцент
М.С. Уразова – магистр образования
Б.Ж. Айтимов – магистр юриспруденции

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК 81

СПЕЦИФИКА СРС В ПРЕПОДАВАНИИ ПРАКТИЧЕСКОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА

Абайдельданова М.К.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган,
meruert.abaydeldanova@mail.ru*

В статье рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы студентов. Объектом анализа является использование методов критического мышления. Особое внимание уделяется творческой активности студентов.

Мақалада студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру қарады. Талдау нысаны сын тұрғысынан ойлау әдістерін пайдалану болып табылады. Ерекше назар студенттердің шығармашылық қызметіне төленеді.

In the article questions of the organization of independent work of students are considered. The object of analysis is the use of methods of critical thinking. Particular attention is paid to the creative activity of students.

Ключевые слова: учебно-воспитательный процесс, самостоятельная работа студента, методы обучения, критическое мышление, мотивация, творческая деятельность.

Кілттік сөздер: оқу процесі, студенттердің өзіндік жұмысы, оқыту әдістері, сыни ойлау, мотивация, шығармашылық қызметі.

Key words: educational process, independent work of the student, teaching methods, critical thinking, motivation, creative activity.

Идеи педагогической активности, представленные в научных трудах И.Ф. Гербарта, И.Г.Песталоцци, А.Дистервега, положили начало перевороту в дидактике, связанному с пониманием обучения как дела не только учителя, но и самого учащегося, и усвоения знаний как акта самодеятельности и саморазвития. Знаменитый немецкий педагог Адольф Дистервег писал: «Развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий, кто желает к ним приобщиться, должен достигнуть этого собственной деятельностью, собственными силами, собственным напряжением. Извне он может получить только возбуждение. Поэтому самодеятельность – средство и одновременно результат образования» [1]. Одной из основных задач обучения он считал необходимость развивать у обучаемых желание и способность самостоятельно, без преподавателя, приобретать новые знания. Также актуальным является высказывание К.Д. Ушинского о том, что «самодеятельность головы учащегося – единственное прочное основание всякого плодотворного учения». Разрабатывая идею необходимости формирования самостоятельности в процессе обучения, К.Д. Ушинский писал: «Должно постоянно помнить, что следует передавать ученику не только те или иные познания, но и развивать в нем желание и способность самостоятельно, без учителя, приобретать новые знания, дать ученику средства извлекать полезные знания не только из книг, но и из предметов, его окружающих, из жизненных событий, из истории собственной души. Обладая такой умственной силой, извлекающей отовсюду полезную пищу, человек будет учиться всю жизнь, что, конечно, и составляет одну из главнейших задач обучения» [2]. Я.А.Коменский призывал педагогов к изысканию и открытию такого способа, при котором учащие (педагоги) меньше бы учили, а учащиеся больше бы учились [3]. Таким образом, наиболее проницательные педагоги прошлого неоднократно отмечали, что, несмотря на огромную роль преподавателя, основные цели образования достигаются, прежде всего, как результат собственных усилий обучающихся. Объективный учебно-воспитательный процесс представляет собой широкое многостороннее

взаимодействие студентов как активных субъектов деятельности с окружающей природно-социальной средой, через преподавателя. В этом взаимодействии студенты являются одновременно субъектом самоизменения и объектом воздействия, благодаря чему они создают как члены общества и готовы к социализации, индивидуальности и приспосабливаются к условиям социальной жизни и производства.

Управление учебно-познавательной деятельностью студентов в учебном процессе высшей школы заключается в том, чтобы направить мыслительную деятельность студентов в сторону более активного и глубокого понимания существа изучаемого вопроса и на подготовку соответствующего базиса знаний для новой информации, с мобилизацией таких психических свойств, как: сообразительность, любознательность, находчивость, динамичность применения знаний в решении учебных и научных задач.

Оптимизация такого направления возможна в том случае, когда сообщаемая учебная информация вступает в устойчивые связи с системой знаний студентов и не препятствует формированию новых знаний возрастающей сложности. В учебном процессе, однако, необходимо некоторое дополнение понятий «информация» и «обратная связь» психолого-педагогическими понятиями, особенностями переработки информации в знания. В первую очередь это относится к восприятию информации на основе имеющихся знаний, широты возникновения ассоциации и тесной связи с внутренней информацией студентов, возникающей на базе ранее сформированных знаний. Связь внешней и внутренней информации позволяет часть функции управления и регулирования процессом изучения того или иного материала передавать самим студентам, что достигается путем построения соответствующей методики обучения, требующей самостоятельного поиска информации для решения задач приобретения знаний, навыков и умений [4]. Самостоятельная работа студентов (СРС) неязыковых факультетов на практических занятиях по русскому языку обеспечивает основу для владения ознакомительным, просмотровым, изучающим, поисковым видами чтения учебных текстов, дает возможность развить универсальные умения и навыки диалогической и монологической речи в различных ситуациях и сферах общения и приобрести навыки строить тексты разных стилей и жанров.

В процессе обучения языку студенты приобретают навыки овладения научной русской речью, позволяющие строить связное высказывание, вести научное рассуждение, готовить развернутое сообщение по темам своей специальности, тезировать, конспектировать, аннотировать, рецензировать, реферировать тексты научного стиля, что способствует совершенствованию профессиональной подготовки.

СРС направлена на самостоятельное выполнение дидактической задачи, пополнение знаний в данной отрасли науки, ориентирована на контроль за качеством усвоения материала.

На практических занятиях по русскому языку нами широко применяются методики критического мышления, что позволяет студентам самостоятельно формулировать свои идеи, оценки и убеждения независимо от остальных.

Например, мы часто используем метод «**Инсерт**» при работе с текстами, с новой информацией. «**Инсерт**» – это технология эффективного чтения.

1. Студенты читают текст, маркируя его специальными символами:

V – я это знаю;

+ – это новая информация для меня;

-- я думал по-другому, это противоречит тому, что я знал;

? – это мне непонятно, нужны объяснения, уточнения.

2. Заполняется таблица:

Пример заполнения таблицы «**Инсерт**» на практическом занятии по русскому языку по теме "Функционально-смысловые типы речи ":

V	+	-	?
Функционально-смысловые типы речи: описание, повествование, рассуждение	Это способы изложения информации	Каждый из типов речи имеет свои особенности и подчиняется своим законам	Отличительные черты типов речи

3. Чтение таблицы несколькими студентами (выборочно), никакого обсуждения, только зачитывание тезисов.

4. Повторное чтение текста. Эта стадия переводит занятие уже в этап осмысления. При этом таблица может пополниться, либо какие-то тезисы уже перейдут из одной колонки в другую.

5. Рефлексия. На данной стадии обсуждаются записи, внесенные в таблицу. Идет анализ того, как накапливаются знания. Путь от старого к новому становится более наглядным и понятным.

Использование метода «**Ажурной пилы**» позволяет объединять студентов в несколько малых групп, равных или примерно равных между собой по составу. Это, так называемые, «домашние группы». Каждая «домашняя группа» обсуждает какой-то один аспект проблемы. Таким образом, каждый участник домашней группы становится экспертом в каком-то вопросе. После этого участники каждой домашней группы расчитываются по-порядку. Затем формируются новые группы. В новых группах собрались эксперты по разным вопросам. Это, так называемые, «экспертные группы». Их участники знакомят друг друга с теми вопросами, в которых они являются экспертами. Например, «эксперты» отвечают на вопросы: « в чем конкретно заключается различие пяти функциональных стилей русского языка: почему они делятся на книжные и разговорный?». Схему «**Ажурной пилы**» можно отобразить в рисунке 1.

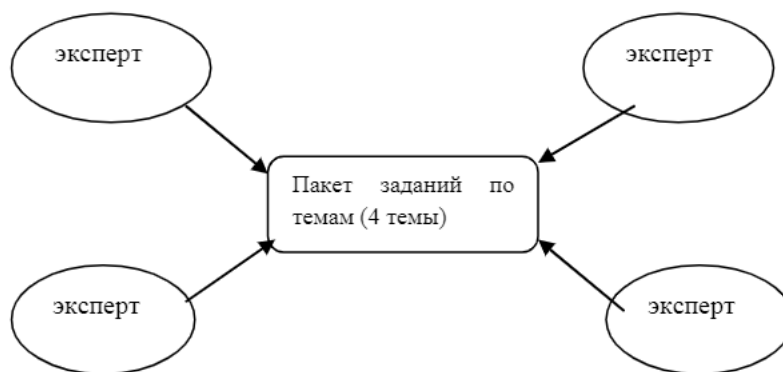

Рис.1 «Ажурная пила»

Одним из продуктивных методов для самостоятельной работы студентов является «Карта памяти». Данный метод можно использовать при создании презентации ил конспектировании. Этот метод требует меньше усилий, чем при традиционном конспектировании, потому что осуществление записей происходит ненапряженно и творчески. При построении карт памяти основные идеи получаемых сведений становятся более лаконичными, четкими и понятными, обозначаются логические связи между ними. Карты могут изменяться по усмотрению студента, например, расширяться путем повторения. Нужным образом организованное повторение,

позволяет легко и прочно укрепить изученное в памяти. Главную роль при составлении карты памяти играют два момента:

1. Цвет.

Использование цвета в процессе обучения значительно облегчает усвоение информации. Яркий цвет позволяет выделить нужные оменты, привлекая к ним внимание, включает творческое мышление и помогает мозгу быстро отсортировать и найти самую актуальную информацию на странице. Например, выделение цветом важных моментов увеличивает внимание на 80 %, а желтый цвет стимулирует мозговую деятельность.

2. Образы.

Связывание содержания текста с возникающими образами помогает лучше понять сам текст. Когда мы мыслим образами, нам проще что-либо запомнить, так как мы ассоциируем наши мысли с осязаемыми формами. Например, когда кто-либо говорит «дерево», мы представляем себе не написанное слово «дерево», а в нашем воображении возникает образ дерева. И чем больше мы устанавливаем связь между понятиями и образами, тем легче и быстрее они запоминаются. Наглядный пример в таблице 1.

Таблица 1. «Карта памяти»

Исходный текст	Конспективная запись
<p>Важнейшей функцией научного стиля является передача научной информации, доказательство ее истинности, утверждение ее новизны и ценности. Суть вторичной функции научного стиля при его изучении заключается в развитии и активизации логического мышления учащегося (слушателя).</p>	<p>1. передача научной информации; доказательство ее истинности.</p> <p style="text-align: center;">↑ Функции научного стиля: ↓</p> <p>2. развитие и активизация логического мышления учащегося (слушателя).</p>
<p>Научный стиль - один из функциональных стилей общелитературного языка, обслуживающий сферу науки и производства и предназначенный для передачи объективной информации о природе, человеке и обществе. Научный стиль отличается особенностями научного мышления, в том числе отвлеченностью и строгой логичностью изложения [5, 35].</p>	<p>Научный стиль: функциональный стиль общелитературного языка; сфера: науки и производства; предназначение: передача объективной информации о природе, человеке и обществе. Особенности: отвлеченность, строгая логичность изложения.</p>

Таким образом, карта памяти позволяет:

- быстрее и легче запоминать новую информацию;
- воспроизводить информацию целиком или ее часть по истечении времени;
- устанавливать ключевые моменты;
- лучше улавливать взаимосвязи между объектами;
- вспоминать детали, связанные с ключевыми моментами;
- оценивать информацию с разных точек зрения;
- улучшает усвоение абстрактного материала;
- углубляет понимание.

Учитывая все вышесказанное, можно сделать заключение о том, что самостоятельное осмысление материала способствует развитию творческого начала, является показателем интеллектуального роста студента. Самостоятельная работа является подходом к развитию творческой активности студентов, поэтому требует совершенствования методов и форм организации труда студентов, правильного определения объема и вида самостоятельных знаний, форм их контроля. А также является важным фактором интегральной оценки качества учебного процесса, влияющим на глубину и прочность приобретенных знаний и умений, способствующим выработке у студентов способности к самообразованию и саморазвитию, потребности творческого овладения знаниями в своей практической деятельности. В ходе самостоятельной работы студент выступает как активный участник учебного процесса и приобретает навыки свободного критического мышления, умения аргументировать и отстаивать свою позицию, инициативность.

Таким образом, проблема заключается в необходимости качественной подготовки будущих специалистов, в формировании целостной и гармоничной личности. Этого можно достичь путем систематического включения студента в самостоятельную работу, которая приобретает характер проблемно-поисковой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические произведения. В 3 томах. – М.: Просвещение, 1965. – Т.3. – С. 635.
2. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания / Собр. соч. В 11 т. - М., 1950. Т. 8.
3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. - М.: Учпедгиз, 1955.- С. 287.
4. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе. Его закономерные основы и методы. - М.: Высшая школа, 1980. – С.6.
5. Мухамадиев Х.С. М 92 Русский язык: Учебное пособие по научному стилю. – 3- е изд. – Дополнительный тираж. Талдыкорган: ЖМУ, 2013. – С. 35.

ӘОЖ 378

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДІ ӨМІР ЖӘНЕ ЗАМАН ТАЛАБЫМЕН ҰШТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Абильмажинова А.К.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
asel_zhana@mail.ru*

Мақалада ЖОО-да білім берудегі жаңа үрдістің мән-мағынасы, сипаты мен бағыт-бағдары туралы сөз қозғалады. Оқу үдерісін өмір сүру философиясы, заман талабымен байланыстырудың қажеттілігі жайлы айтылады. Шығармашылыққа бағытталған топтен жұмыс істеудің тиімді жолы мен әр студенттің бойында жеке тұлғалық құзіреттілікті тәрбиелеудің маңыздылығы назарға алынады.

В статье рассмотрен вопрос о новом формате образования, о его значении, содержании и формах обучения в вузе. Отмечается необходимость взаимосвязи учебного процесса с философией жизни. Особо указывается на целесообразность использования групповой формы работы со студентами, которая способствует творческому развитию, воспитанию, а также формированию личностной компетентности студента

The article deals with the issue of a new format of education, its significance, content and forms of education in an university. There is necessity for relationship between the educational

process and the philosophy of life. The emphasis is laid on the advisability of using a group work with students which contributes to the creative development, upbringing, as well as the formation of student's personal competence.

Кілттік сөздер: инновация, жеке тұлға, шығармашыл аудитория, адами құндылықта, заман талабы.

Ключевые слова: инновация, частное лицо, творческая аудитория, человеческие ценности, требование времени.

Key words: innovation, private individual, creative audience, human values, demand of time.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі – асқақтаған күмбездер де, ғимараттар да, экономикалық жағдай да емес, білімді де білікті, іскер де, белсенді адамдар. "Біздің балаларымыз білімі жоғары жұмысшылар мен фермерлер, инженерлер, банкирлер және өнер қайраткерлері, мұғалімдер мен дәрігерлер, зауыттар мен биржалардың иелері болады (Қазақстан-2030 бағдарламасы). Әрине, Келешектің иесі – жастар. "Жастар өзінің ата-анасынан гөрі заманына көбірек ұқсас келеді.» (И.С.Кони). Сондықтан қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын жастар тәрбелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншілік тек білім арқылы келеді.

Білім - қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми прогреспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық. Оның ең негізгі қызметі – адамның менталитетін, адамгершілігін, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, дамыту. Осыған орай егеменді еліміз өзінің дамуының ең басты алғы шарты - білім беру жүйесінің білім ғасырындағы міндеті мен мазмұнын айқындап берді.

Білім беру сатыларының сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі, оқу мен тәрбиенің бірлігі, білім беруді басқарудың демократиялық сипаты, білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциялануы, ақпараттануы, студенттерді кәсіптік бағдарлау, білім беруді саралау, ізгілендіру, гуманитарландыру және т.т. – білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының ғылым және ғылыми-техникалық саясат тұжырымдамасында да ғылымды демократияландыру, интеграциялау, инновациялық процестің білім, ғылым саласында кең өріс алуы да атап көрсетілген.

Білім беру – аса күрделі әлеуметтік-экономикалық механизм. Оны реформалаудың мәселелері де сан қырлы. Қазіргі кездегі Республикамызда қолға алынған білім беру жүйесін реформалау ісі осы саланың экономикалық-ұйымдық, құқықтық, құрылымдық жақтарын түбегейлі өзгертуге бағытталған біртұтас кешенді шаралармен тығыз байланысты. Білім беру ісіндегі жаңа үрдістің мән-мағынасы, сипаты мен бағыт-бағдарын айқындаушы дәйекті факторлар:

- Қазақстан Республикасының тәуелсіз егеменді мемлекет болып қалыптасуы;
- экономиканың нарықтық моделін ұстанып, меншіктің түрлі пішімдерін дамыту;
- ұлттық білім беру ісінің әлемдік білім жүйесіне кіруі болып отыр.

Оқу орнын бітіруші жас түлек еліміздің білім саясатындағы өзгерістер мен жаңалықтардан толық хабардар бола отырып, өмірдің кез-келген жағдаяттарынан шыға білетін алғыр да білімді жас болып тәрбиеленуі тиіс. Сондықтанда кәсіби орта білімді мұғалімдерді даярлайтын ұжымдардың дәріс беруші оқытушылары да педагогтар қауымына ұсынылып отырған заман талабын бұлжытпай атқаруы міндетті деп санаймын.

- Ендеше, әр оқытушы «кешегі студенттердің» білім саясындағы өмірі қандай болды, неліктен қазіргі студенттердің білімге деген құлшынысы төмен?

- Оқытушы ретінде студенттердің сұранысын қанағаттандыра алдым ба?
- Оларға білімнің қандай бағыттарын ұсынуым керек?

Бүгінгі оқу орнын бітіргелі отырған жас маман мемлекетіміздің кадр саясатындағы мақсаттарына сайма-сай болып шығу қажет, яғни олар еліміздің әлеуметтік экономикалық жоғарғы қарқынмен дамуын қамтамасыз етуге қабілетті, интеллектуалдық ойлау белсенділігі жоғары тұлға тәрбиелейтіндей кадр болып шығуы бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Келешек маман иесі, бүгінгі студентке заман талабына сай білім берудің нәтижелі жолдары қандай? Деген сұрақты осы жерде санамызға келері хақ.

Альберт Эйнштейн заманында «Мен өз шәкірттерімді ешқашанда үйретпеймін, тек олардың үйренулері үшін жағдай жасауға тырысамын» деп айтса, суда жүзу бойынша он бір Олимпиада чемпионын дайындаған Фред Корлайль «Мен чемпиондарды даярлап шығармаймын, мен тек жеңімпаздар қалыптасатын орта дайындаймын» деген екен.

Университеттегі оқытушылардың негізгі мақсаты жеке тұлға мен өз кәсібін жақсы меңгерген маман қалыптастыру. Оқытушының көмегімен бір-біріне үйренетін, алдыға сүйрейтін, ауызбіршілігі жарасқан аудиториядағы орта қалыптастыру. Студенттердің жеке мінез-құлықтық ерекшелігін, білім деңгейін ескере отырып біріктіру, топтық тапсырмада бірлесіп, мәреге жетудегі басты жауапкершілікті барлық мүшелерінің сезінуін назарда ұстау. Бір-біріне бейімделуге, бөтен пікірлер мен көзқарастарды оң қабылдап, төзуге, ортақ тұжырымдама шығаруға машықтандырып, өзара сыйласымдылық пен жолдастыққа негізделген орта құруға бағдарлау. Ал ең бастысы, шығармашылыққа бағытталған аудиторияда еркіндік атмосферасының болу керектігін ұмытпау қажетпіз.

«Еркіндік» деген түсінік бұнда студенттің не істесем де өзім білемін, оқығым келсе оқимын, оқымасам ол менің болашағым дегеннің керденіне салатын бағыт емес. Ол тұлға бойындағы қабілеттілік пен дарындылықты толық шындап, рухани және интеллектуалды деңгейде өсіп, жетілу үшін өз-өзіне деген жауапкершілікті түсіну үшін қажет. Ал, ұжымдасқан шығармашылық жұмыс қашан да еркіндікті қажет етпей ме? Сабақтың өзі тартымды басталып, оқуға деген ынтасан оятатын, жаңашыл идеяны көздейтін, сыйластық пен түсіністікке бағыттайтын әдіс-тәсілдер оның өн бойында қолданылса нәтижелі білім өз жемісін береді деп ойлаймын.

«Қысым қарсылыққа тура пропорционал» деген физиканың заңын сабақ кезінде орынды қолдануға болады. Білім беру үдерісінде қысым көбірек болса, қарсылық та ұлғаяды. Студенттер арасында саналы түрде білім алмай, үдерістен шығудың жолын іздеп, амалдың жоғынан тапсырма орындайтындары қанша ма? Жаттанды білім санамызға толық сіңбейтіндіктен уақыт келе өшіп қалатыны да бар. Сондықтан аудиторияда сыйластыққа құрылған еркіндік болу керек. Әр сабақ тақырыбында білім алушының мамандануы мен өміріне аса қажеттігі сезілгенде ғана ол нәтижелі болады.

Сыйластық пен сенімнен тұратын қарым-қатынас биік шыңдарға шығара алады. Себебі, жалпы өмірдің мәнін ата бабамыз «Сыйлағанның құлы бол, сыйға – сый, сыра – бал» деген мақалдарымен астарлап кеткен жоқ па? Әркім өзін, сол түсініктің деңгейінде өзгені сыйлағанда басқа адаммен ортақ бір мәмілеге тоқтап, жеке ойымызға ортақтастырамыз, не бәріміз бір пікірге келе аламыз.

Оқытушы студенттің пікірі дұрыс болса да, бұрыс болса да, ең бірінші оны тыңдау керек. Айтылған сөздің құндылығын жоймаған абзал, себебі ол белгілі бір адамның ішкі ойы. Жауап жаңсақ болса, оқытушының өзі дүзетуге ұмтылмай, «Сіздің идеяңыз қате болса ше?», «Мүмкін былайша болғаны қажет шығар, сіз қалай ойлайсыз?» деп арнайы қойылған сұрақтар арқылы өз қатесін өзі дұрыстауына мүмкіндік бергені абзал. Оқытушыға ешкімді ешқашан даттамай, сөкпей, жағымды, конструктивті көзқарастағы бағытты ұстанғаны абзал. Білім алушылардың бойынан, іс-әрекетінен қателіктерді емес, сәтті шыққан жерлерін ерекше мадақтап, жұмыстың келешекте бұдан да жақсы орындалатынына сенім артып, алға жылжуына мотивация берсек,

білімге деген құлшыныс пайда болмайды ма? Қате жіберу керек. Қателесу құқығын мен мойындаймын, сесебі, сабақ деген үйрену аланы, тек мамандық бойынша жұмыс жасағанда бұл олқылықтарды жібермеген дұрыс. «Тек ештеңе жасамаған адам ғана ешқашан қателеспейді» деп ойлаймын.

Қаттылықтан арылу керек, уақыт жұмсақты талап етеді. Пайғамбарымыздың өзі бір хадисінде «Іштерінде ең жақсы адам кім екендігін айтайын ба? Ол – мінезі жұмсақ адам» деген екен.

Қытайдағы Шығыс философиясы: «Шөп өсіп тұрғанда жұмсақ болады, өлгенде қатып қалады. Адамның тірі кезінде денесі жұмсақ болады да өлген соң қатып қалады» дейді. Яғни өмір – жұмсақтыққа, өлім – қатылыққа негізделгені шықпайды ма?

Жоғарғы оқу орнында берілетін білім мен тәрбие олардың болашақ мамандығы және ары қарайғы жалғасын табатын өмір жайлы толық түсінік беріп, позитивті сана сезім тудырса, «уайым түбі тұңғыйық батасын да кетесің, тәуекел түбі жел қайық өтесің де кетесің» демекші атам қазақ, сары уайымға салынбай, мәселелердің шешімін табуға тырысады деп ойлаймын.

Ал, бүгін адамды бағалауда біз бірінші кезекте оның ішкі жан дүниесін, иманы мен рухани ахуалын, адамгершілік қасиеттерін ескереміз. Жан-Жак Руссо «Бізде мамандар көп, азаматтар жоқ!» деп күйінгенін де білеміз. Сол себепті жоғарғы оқу орнында маман даярлау ісін тәрбие жұмысымен, жалпы адамгершілік қағидаларына сай өмірге деген моральдік-рухани көзқарас, құндылықтар жүйесін қалыптастыру мәселелерімен байланыстыру керек. «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың һас жауы» деген Әл-Фараби бабамыздың сөзі бүгінгі күннің басты қағидасын айналса, ұлы Абай атамыздың барлық шығармашылығының негізгі идеясы «толық адам» болып қалыптасудың жолдарын меңземейді ме?

Сондықтан студенттің білімін өмірмен байланыстырып, сансыз көп беріліп жатқан мәліметтердің ішінен тек қажеттісін ғана алуға үйретсек, өзгенің емес, өзінің алдындағы жауапкершілігін сезініп, өз-өзіне есеп беруге машықтандырсақ, кез-келген сұраққа, мәселеге сыни тұрғыдан қарап, жеке тұжырымдамасын ұжымдық пікірмен салыстыруға үйретсек, өмірмен байланыстырылған, қашанда қажет болатын білім мен тәрбие береміз. Тағулық пен достыққа құрылаған қоғам құрып, онда өмір сүру қабілеттілігін арттырсақ, ал, ең бастысы күзиреттілігі жоғары, біліктілігі бар, білімді маманның қалыптасуына оң бағыт-бағдар берсек жастардың келешегіне үлкен сенім артуға болады.

Ел боламын десен, бесігінді түзе,-дегендей, еңсесін енді ғана көтеріп келе жатқан біздің еліміз үшін дарынды, білімді, жігерлі ұрпақтардың орны бөлек. Сол жан-жақты білімді, ұлтшыл, шығармашыл жастарды тәрбиелеуді бірлесе, ұжымдаса, ақылдаса қолға алғанымыз дұрыс. Білім саласына еңгізіліп отырған жаңалықтардан қалт қалмай, ілгері жылжуымыз қажет, ол тың еңбекті, терең білімді қажет етеді. Сондықтан мен бұл заманауи талапқа сай жүйелі жұмысқа өзімнің де күш-жігерімді аямай атсалысуға дайынмын деп айта аламын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бағиева Ш.М. Интерактивті әдістер – өмірлік дағдыны қалыптастырудың тетігі. – Білім, 2007, № 6, 9-10 б.
2. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технология./Қазақстан мектебі, 2001, № 2, 8-13 б.
3. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орнында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАСЫМ ХАН ЖӘНЕ «ҚАСЫМ ХАННЫҢ ҚАСҚА ЖОЛЫ» АТТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ

Галиева Н.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
galieva.987@mail.ru*

Мақалада қазақтардың атақты ханы – Қасым хан туралы және оның әдет-ғұрып ережелеріне негізден жасаған «Қасым ханның қасқа жолы» атты заңдар жинағы туралы мәселеге көңіл бөлінеді. Бұл кезең Қазақ хандығының ең күшейген кезеңі ретінде тарихта қалды.

В статье уделяется внимание своду законов хана казахского народа – Касым хана «Светлый путь Касым хана» основанная на правилах обычаев и традиции. Этот период остался в истории как период расцвета Казахского народа.

In the article, it is addressed to the problem of famous Kazakh khan Kassym khan and his laws collection «Kassym khan path of light», based on customs and traditions rules. This period remained in the heyday of the Kazakh Khanate.

Кілттік сөздер: Шығыс Түркістан, Ақ Орда, Мауереннахр, Дешті Қыпшақ, ру, тайпа

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Ак-Орда, Мавереннахр, Дешт-Кипчак, племена.

Key words: East Turkestan, Ak-Orda, Mawerennaхr, Dasht-i Kipchak, tribes.

Қасым хан – Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібек ханның ортаншы ұлы. Қазақ хандығының күш-қуаты Қасым ханның билігі кезінде шарықтай түсті. Алғашында Керей ханның баласы, тақ иесі Бұрындық ханның атты әскеріне қолбасшылық етті. Әсіресе, Қазақстанның оңтүстік аймақтары үшін Мұхаммед Шайбани ханмен күресте өзінің алғырлығымен, батырлығымен, көрегендігімен ерекше көзге түсті. Нәтижесінде Бұрындық хан (1480-1511 жж. билік құрған) қайтыс болмай тұрып-ақ Қасым хан таққа отырды. Себебі, 1506-1510 жылдардағы М. Шайбани ханның қазақтарға жасаған төрт мәрте жорығында оған қарсы соғысты ұйымдастырып, қазақ әскерінің жеңіске жетуіне тікелей Қасым хан қолбасшылық етті.

Үлкенге бағыну дәстүрін ұстанған нағыз дала ұлы ретінде Қасым әкесінің үлгісі бойынша бастапқыда барлық жағынан Бұрындық ханға бағынып, оған бас иіп жүрді. Бірақ, 1511 жылы Бұрындық ханның Мұхаммед Шайбани ханмен болған кезекті соғысынан кейін, Қасым хан барлық жауапкершілікті өз қолына алды. Яғни, хандық билікті басқаруды Бұрындық ханнан тартып алды. Сөйтіп, бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтың билеушісіне айналды. Бұл туралы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-Рашиди» деген еңбегінде былай деп айтылады: «Қасым хан бүкіл Дешті Қыпшақтың әміршісіне айналды және онда құдіретті және даңқты болғаны сонша, бұндай атаққа Жошы ханнан кейін ешкім ие болған емес» [1].

Сөйтіп, Қасымның хан тағына келуімен билік Жәнібек ұрпақтарына түпкілікті ауысты. Ол хандық құрған 1511-1522 жылдары қазақ қоғамы жоғары сатыға көтеріліп, ең қуатты мемлекетке айналды. Яғни, ішкі, сыртқы саясатта көрегендік танытты. Хандықта мемлекеттік мәселелерді реттеу мақсатында «Қасым ханның қасқа жолы» атты әдет-ғұрып заңдар жинағын дүниеге әкелді. Мақалада Қасым ханның қызметі, жүргізген саясаты және «Қасқа жол» атты заңдар жинағын қарастыруды мақсат етеді.

1511 жылы билікке келгеннен кейін Қасым ханның атақ-данқын, кемеңгерлігін естіп, көршілес рулар мен тайпалар өз еріктерімен оның қол астына келіп, өз еріктерімен қосылып жатты. Оның қол астында қарайтын жерлер мен ру-тайпалардың саны ұлғая берді. Қасым хан 1514 жылы Жетісу жерін Қазақ хандығының құрамына қосып алды. Ал, бұл жер Моғолстанға қарайтын. Оның билеушісі Сұлтан Сайд хан Қашқарияға кетіп, ол жақта Моғоля мемлекетін құрды. Осылайша хандықтың шекарасы оңтүстігінде Сырдарияның орта ағысына дейін, оңтүстік-шығысында Жетісудың едәуір бөлігін, солтүстік-батысында Жайық өзені аңғары мен солтүстік шығысында Ұлытау және Балқаш көлінен өтіп, Қарқаралы тауларының сілемдеріне дейін кеңейді.

Моңғол шапқыншылығынан кейін барлық дерлік қазақ рулары мен тайпалары бір мемлекетке бірігіп, қазақ халқының қалыптасу үдерісі толығымен аяқталды. Қасым ханның қол астындағы халық саны миллионға жетті. Қазақ хандығы көптеген елдерге танылды. Еуропаның бірнеше елдерімен (Қырым, Астрахан, Қазан, Мәскеу) дипломатиялық қатынас орнатты. Жан-жақты білгірлігінің, саясаткерлігінің арқасында 1516-1517 жылы шайбанилықтардың әскерін тас-талқан етіп жеңіп, Оңтүстік Қазақстан аумағы үшін шайбанилер әулетімен талас-тартыста басымдыққа жетті. Қасым хан қалың қол жинап, Ташкентке жорық ұйымдастырды. Бірақ, шайбанилық Сүйініш жожа хан әскерімен Ташкент түбінде болған шайқаста Қасым хан жарақаттанып, кейін шегінуге мәжбүр болды.

Қасым хан тұсында Қазақ хандығының айрықша нығайып, күшеюіне қарамастан, ол орталықтандырылған мемлекет ретінде әлсіздеу болды. Өйткені, ол Қасым хан қайтыс болғаннан кейін бірден байқалды. Қазақ сұлтандары мен феодалдарының окшаулануы айқын аңғарылып, өзара қырқыс басталды. Қасым хан өлген 1520 жылдардың басынан, оның ұлы Хакназар билікке келген 1538-ші жылдар аралығы, Қазақ хандығының тарихында «Уақытша әлсіреу кезеңі» деп аталатындығы соның айғағы. Яғни, Мамаш, Тахир, Бұйдаш хандар, сондай-ақ, соңғысының тұсында Оңтүстік Қазақстанда Тоғым, Батыс Қазақстанда Қожа Ахмет хандардың тәуелсіз билік жүргізуі соның айғағы.

Қасым ханның қолбасшылық дарыны, ХҮІ ғасырдың басында Сыр өңірі және ондағы қалалар үшін Мұхаммед Шайбани ханға қарсы күресте ерекше көзге түсті. Осы кезеңде өзбектердің қазақтарға жасаған төрт жойқын жорықтарында, Мұхаммед Шайбани ханға көбіне Қасым сұлтан қарсы әрекет етті. Өйткені, ол бүкіл қазақтардың атты әскерінің бас қолбасшысы болды. Мұхаммед Шайбанидың 1510 жылы жасаған соңғы жорығында нақ сол Қасым сұлтанның әскерінен ойсырай жеңілді. Дарынды қолбасшылығы, соғыс ісін шебер пайдалануы арқасында, Түркістан уәлаятының оңтүстіктегі ең шеткі нүктесі Сайрам қаласы Қазақ хандығының құрамына өтіп, Қасым ханның билік ету аясы бүкіл Оңтүстік Қазақстанға берік орнықты.

Ал Қазақстанның батыс бөлігіндегі ноғайларды да ығыстырып, Қазақ хандығының шекарасын Жайық өзенінің аңғарына дейін жеткізді. Осының барлығы, әлбетте, Қасым ханның көреген билеуші, құдіретті хан және дарынды қолбасшылығының арқасы екендігіне күмән тудырмаса керек. Байқап отырғанымыздай, тәуелсіз Қазақстан Республикасының территориясының аумағы нақ сол Қасым ханның билігі кезінде қалыптасты.

Жоғарыда Қасым ханның іс-әрекеттері мен жүргізген саясатына тоқталдық. Ол туралы оның замандасы М.Х. Дулатидың берген бағасы да ерекше болғандығын айттық. Яғни, «Шығыс Дешті Қыпшақта Жошыдан кейін Қасым хандай құдыретті хан болған емес» деп көрсетті. Бұл жерде мынаны ескеруіміз керек, яғни Қасым хан туралы мадақтауды тек қана Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың еңбегінен ғана емес, қазақ ханының көптеген замандастарының да жазбаларында айтылады. Мысалы Камал ад-Дин Бинаи, Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, Заһир ад-Дин Мұхаммед Бабыр, Хондемир және тағы басқаларын айтуға болады. Олардың айтқан көптеген мақтау, мадақтауларының бірнешеуін келтіре кететін болсақ: «единственный в своем роде богатырь и знаменитый воитель того времени

среди казахов»; «Касим оно и светоч рода казахов»; «Касим – один из наиболее выдающихся правителей Дешт-и Кипчака и могущественный властелин того времени»; «он славился своим могуществом и превосходил всех властителей Дешта своей храбростью и многочисленностью подчиненного ему народа» [2, 167 б.]. Бұл айтылған сөздер жоғарыда есімдері аталған ортағасырлық тарихшылардың пікірлері болғандықтан және қазақшаға аударған кезде, олардың берген бағаларының мәні мен мазмұны бұзылатындықтан орысша нұсқасынан аударылмай берілді.

Міне, осылайша Қасым ханның тек Қазақ хандығының тарихында емес, бүкіл Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Жетісу және тіпті Шығыс Түркістанға аты шыққан аса құдіретті билеуші болғандығына көз жеткіздік. Жазбаша деректемелерде оны Жошы ханмен теңестіріп, қатар қояды. Сонымен қатар, қол астындағы қазақтардың саны бір миллионға жеткендігі және Қасым ханның үш жыз мың атты әскер шығара алуының өзі көп нәрсені байқатады.

Қасым хан солтүстіктегі көршісі, Алтын Орданың бұғауынан жаңа босап шыққан және отаршыл-империялық бағытты ұстанған Ресеймен де терезесі тең саясат жүргізе білді. Мәселен, қазақ хандары ішінен ең алғашқы болып, Ресейдің ұлы князі III Василийге елші жіберіп, дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Екінші бір жарқын мысалы ретінде, Қасым ханның билік жүргізген кезеңдегі Қазақ хандығының тарихы нақ сол жылдарда Батыс Еуропаға белгілі болды. Сонымен қатар, олар қазақ халқын дербес этникалық қауым ретінде де таныды.

Жазба деректерде Қасым хан 1518 жылы (кей деректерде 1523/24 жыл) Сарайшық қаласында қайтыс болғандығы айтылады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидың жазбаларына қарағанда, Қасым хан 1518 жылы қайтыс болған. Ал Тахир Мұхаммед өзінің «Раузат-ат Тарихирин» атты еңбегінде Қасым ханның өлген уақыты 1523-1524 жылдар деп көрсетеді. Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың «Жами-ат-тауарих» еңбегіндегі мәлімет бойынша, Қасым хан Сарайшық қаласында қаза болған. Қасым хан өлгеннен кейін, өзара қырқысулардың өрши түсуіне байланысты, Қазақ хандығы біраз әлсіреді, ал моғолдар мен қазақтардың арақатынасы өзгерді. XVI ғасырдың бірінші ширегінде қазақ атын жер жүзіне жеткізген Қасым хан есімі қазақ халқының тарихи санасында мәңгі орын алып, осы уақытқа дейін сақталып келе жатыр.

Ендігі кезекте оның қабылдаған әдет-ғұрып заңына тоқталсақ. Қасым хан әдет-ғұрыптық заңдарға арқа сүйеп, тарихқа «Қасым ханның қасқа жолы» деп енген өзі дайындаған Дала заңының көмегімен ел басқарды. Бұл қазақ халқы жеке мемлекет құрып, халық ретінде қалыптасқан уақытта жасалған тұңғыш заң еді. Заң бес тараудан тұрды. Заңда Құран талаптарына қайшы келмейтін қазақи әдет-ғұрып ерекшеліктер сақталып, сол кездегі қазақ халқының табиғатына сай етіп жасалған болатын. Қазіргі күні кейбір мәтелдер сол заңның тармақтарынан алынған.

Оның жасалуына себеп болған жағдайлар мыналар:

1. Қасым ханның билігі тұсында Керей, Жәнібек және Бұрындық хандар кезіндегі қазақ қоғамы анағұрлым жоғары сатыға көтерілді. Себебі, қоғамдық қатынастар дамып, жерге, малға деген меншіктің түрлері күрделенді;

2. Қазақ халқының этникалық территориясы толығымен біріктірілді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазіргі Қазақстан территориясының 80-85% қалыптасты;

3. Хандық билік этникалық территорияға толық тарап, рөлі артты. Қазақ хандығы, қазақ этногенезі және «қазақ» этнонимі толығымен қалыптасты;

4. Қазақ хандығының жаңа қалыптасқан жағдайына бұрынғы әдет-ғұрып заңы сай келмейді. Бұған дейін, Шыңғыс хан кезінде дүниеге келген «Ұлы жасақ» заңдары ғана көшпелілер арасында қолдансыта болған.

Міне, осы аталған себептер «Қасқа жолды» дүниеге әкеледі. Бұл заңның жазбаша мәтіні болмаса да, қазақ халқының жадында заң атының жарты мың жыл бойы сақталуы «Қасқа жолдың» қазаққа өте қонымды, қоғамдық қатынастарға үйлесімді болғанын көреміз.

Бірнеше мың жыл бойы Евразия көшпелілерінің нақ ортасында Алаш туының астында болған қазақ рулары мен тайпаларының өз бетімен мемлекет құрған уақыты ХҮ ғасырдың ортасы екендігі белгілі. Керей мен Жәнібек хандардың кезінде мемлекеттік идеясының өміршеңдігі үшін күрескен қазақ рулары, Жәнібек баласы Қасым хан кезінде де өз жалғасын тапты. Яғни, мемлекетті нығайту, заң ережелерін бір қалыпқа немесе бір негізге келтіру, ішкі және сыртқы саяси ахуалға заңдарды ыңғайлау заман талабы, уақыт талабы болатын.

Адамзат өркениетіне көз жүгіртіп, әлемдегі кез-келген елді алып қарайтын болсақ, ішкі және сыртқы саяси жүйені реттеп отыратын заңдық жүйесі болды. Мысалы, тарихтан белгілі ежелгі Вавилондағы «Хаммурапи заңы», ежелгі Римдегі «XII таблицалар заңы», Осман империясындағы «Канун-наме» заңдары, орта ғасырлардағы Европалық феодалдық мемлекеттерге тән «Сали шындығы» т.б. Сол сияқты көшпелілер тарихында Шыңғыс хан шығарған «Ясса» («Жасак») заңы. Осы заңдардың барлығы, нақ сол мемлекетте өмір сүріп жатқан адамдардың қоғамдық қатынасын реттеуші күш болды. Әлбетте, мұның негізгі мазмұны, түп-төркіні әдеп-ғұрыпқа барып тірелетіні белгілі. Ал, бүгінгі күнде әлемдегі кез-келген мемлекеттік конституция бар. Ол мемлекеттің болғандығының негізгі нышаны. Сондықтан қазақта мемлекет болған емес деген кейбір пікірлерге нақты жауап болмақ. Яғни, ХҮ ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығының территориясы ХҮІ ғасырдың басында толығымен қалыптасып, мемлекеттің ішкі қоғамдық қатынастарын реттеп отыратын заңы да қабылданды.

Яғни, қазақ халқының алғашқы заңдарының бірі Қасым ханның билігі тұсында, яғни ХҮІ ғасырдың басында өмірге келген «Қасым ханның қасқа жолы» атты әдет-ғұрып заңы болды. Ол туралы қазақтың ауыз екі әңгімелерінде аздаған мәліметтер кездесіп қалатыны болмаса, екіншіше орай осы заңдық актінің жазбаша түрі бізге жеткен жоқ. Дегенмен, кейбір зерттеуші-ғалымдардың пікірлерінше, ол бес бөлімнен тұрады:

- 1) Жекеменшік нормаларын реттейтін құқық;
- 2) Әскери істерге байланысты құқық нормалары (міндеткерлік, әскери қосындарды құру принциптері, әскери олжаларды бөлісу);
- 3) Қылмыстық құқық нормалары;
- 4) Халықаралық құқық нормалары және елшілік этикет турасында;
- 5) Қауымішілік және қауымаралық міндеткерлік қатынастары [3].

Академик Әлкей Марғұлан «Қасым ханның қасқа жолы» заңдарын орта ғасырлық Қыпшақ, Шағатай ұлыстарында қолданылған «Ярғу» заңынан алынған, қазақша «Жарғы» деген ұғым береді деп есептеді. Бұл ұғымның түпкі мәні – «жару», яғни нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ һәм тура айтудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұхарасы ардақтап «қара қылды қак жарған» деп мақтаған. Өзінің мазмұны бойынша, бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери-демократия арнасына барып тіреледі [4].

ХҮ ғасырдың соңы мен ХҮІ ғасырдың басында Бұхараның ишан-қазылары қазақ өлкесіне діни үгіт таратып, «ежелгі Жарғы заңын қолданбаңдар. Ол көкке табынған дінсіздіктің ісі, оның орнына шарифат қағидасына ауысыңдар, соған ден қойыңдар. Ант бергенде «көк соқсын» деп айтпаңдар, «құран соқсын» деп, құранды бастарыңа көтеріндер» – деп үгіттейді. Себебі, сол уақытта сопылық бағыттың екі тармағы – «накшбандийа» мен «нассауийа» бағыттары арасында күрес жүріп жатқан еді. Олардың мақсаты діни, яғни шарифат заңын бірінші кезекке қойды.

Әлкей Марғұланның айтуы бойынша саяси жағдайдың осындай шиеленіскен кезінде қалың қазақтың, оның басшылары от ауызды, орақ тілді, елге сыйлы билердің ықпалымен

Қасым хан ерте заманнан бері көшпелілер мойындап келген «Жарғы» заңын күшейтті. Осындай себептерге байланысты, халық Қасымның шарифатты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы – «Жарғыны» жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кеткен [4, 542 б.].

«Қасым ханның қасқа жолы» бір ғасырдай өз қызметін атқарған соң, тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп, Есім ханның (1598-1645 жж. билік құрған) тұсында «Есім ханның ескі жолы» деп аталған заңдық жүйе өмірге келді. Аталған екі заң жүйесі еш өзгеріссіз ХҮІІ ғасырдың аяғы немесе ХҮІІІ ғасырдың басына дейін қазақ жұртының игілігіне қызмет етті. Ал Тәуке хан (1680-1718 жж. билік еткен) тұсында сол кездегі тарихи жағдайдың қажетсінуінен туындаған екі тарау дүниеге келіп, ел игілігіне қызмет етті. Ол екі тарау мыналар болатын:

- 1) Жесір дауы;
- 2) Құн дауы.

Бұрынғы бес үлкен тарауға аталған осы екі тарау қосылып, «Жеті Жарғы» деп аталған тұғын [5].

Қасым ханның «қасқа жолы», Есім ханның «ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» заңдарын қастерлеп, басшылыққа алған ата-бабаларымыз қазақ елінде сан ғасырлар бойы сотсыз, ру-ұлыс аралық қатынастарды әділ һәм тура жолмен реттеді. Ел ішінде татулық пен бейбіт өмірді қамтамасыз етті. Дегенмен, бұл істе ислам дінінің де үлкен үлесі болғандығы шындық. Жоғарыда айтқанымыздай қазақ билеушілері арасында «иассауийа» тарихаты басымдыққа ие болып, ислам қағидаларын көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігіне бейімдеген болатын.

Қасым хан Қазақ мемлекетін күшейтуді, оның жерін кеңейтуді және халқының санын көбейтуді де мақсат етті. Оларды абыроймен орындады да. Қасым тұсында Қазақ Ордасының жері бұрынғы Ақ Орда жерінен де кеңейді.

Камал ад-дин Бинаи, Фазлаллах ибн Рузбихан Рузбихан, Заһир ад-дин Мұхаммед Бабыр, Хондемир, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати сияқты замандастарының пікірлеріне қарағанда, Қасым хан жүйрік атты жақсы көрген және оларды жақсы айыра һәм тани білген. Әскери талантымен, жеке басының ержүректігімен және өзгелерді өз соңынан ерте білу қабілетімен ерекше көзге түскен. Ол қандай да болсын жорықты жеке өзі басқарып, қанды шайқастардың бел ортасында болды. Оның осындай көзсіз батырлығының өзі қол астындағы сарбаздарына ерекше рух беріп, айбынды етіп етіп отырған. Аталған авторлардың айтуына сүйенгенде моральдық қасиеттері жоғары, жігерлі, ержүрек, ешнәрседен қаймықпайтын, еліктеуге әбден лайық адамның бейнесі көз алдына келеді. Тегінде, Қазақ мемлекетін билеген хан билігі оның кезіндегіден ешқашанда сондай берік болмаған және қазақ хандарының ешқайсысы Қасым хан сияқты адамдар санын өз билігіне біріктірмеген. Қасым хан қазақ мемлекетінің алғашқы ең көрнекті билеушісі болған деген тұжырым жасаймыз. Оған ешқандай да дау болмаса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тарих-и Рашиди // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 195 б.
2. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 167 б.
3. Еркин А. История государства и права Республики Казахстан (с древнейших времен до 1992 года). 2-ое издание. – Астана, 2001. – 82 б.
4. 22. Марғұлан Ә.Х. Қасым ханның қасқа жолы // ҚСЭ. – Алматы: 1975. – 6 том. – 541-542 бб.

5. Ғизатов Ж. Қасым хан // Қазақ тарихы. – 2005. – № 4. – 26 б.

ӘОЖ 810

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Даулетханова А.С.

Достық орта мектебі, Алакөл ауданы

Мақалада студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру қарады. Талдау нысаны сын тұрғысынан ойлау әдістерін пайдалану болып табылады. Ерекше назар студенттердің шығармашылық қызметіне бөленеді.

В статье рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы студентов. Объектом анализа является использование методов критического мышления. Особое внимание уделяется творческой активности студентов.

In the article questions of the organization of independent work of students are considered. The object of analysis is the use of methods of critical thinking. Particular attention is paid to the creative activity of students.

Кілттік сөздер: оқу процесі, студенттердің өзіндік жұмысы, оқыту әдістері, сыни ойлау, мотивация, шығармашылық қызметі.

Ключевые слова: учебно-воспитательный процесс, самостоятельная работа студента, методы обучения, критическое мышление, мотивация, творческая деятельность.

Key words: educational process, independent work of the student, teaching methods, critical thinking, motivation, creative activity.

Жалпы білім беретін мектептерде білім мазмұнын жетілдіру, арттыру процесінде жаңаша әдіс-тәсілдерді қолдану – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Себебі дұрыс ұйымдастырылған оқыту процесі - білім мазмұнын сапалы меңгертетін бірден бір жол. Мұғалім сабақ барысында әдістерді, техникалық құралдарды орынды қолдана білсе, оқушының білімді игеруі қарқынды жүреді. Оқушының сауатсыздығы мұғалімнің тәжірибесіздігінен, оқыту мақсатына сәйкес әдіс-тәсілдерді дұрыс қолданбауынан келіп шығады.

Сабақта мұғалім түрлі әдістерді: материалдарды түсіндіру, оны талдау, жаттығу, дәлелдеу, жаттықтыру, қорыту секілді көптеген әдіс-тәсілдерді қолданады. Орынды және дұрыс, бірінен кейін бірі орнымен қолданылған әдіс-тәсілдер ғана сабақтың алдына қойылған мақсатын ақтайды, оқушылардың шығармашылық қабілетін жетілдіреді. Сондықтан, сабақташығармашылық ойындарды қолдануда пайданылатын негізгі әдістер төмендегідей:

1. Қатысымдық әдіс;
2. Ойын әдісі;
3. Жаттықтыру әдісі;
4. Тест әдісі.

Бұл әдістердің жеке дара түрінде емес, қайта бір-бірімен тығыз байланыста, бірлікте қолданылғаны нәтижелі болды.

Пәнді шығармашылық ойындар арқылы меңгертуде қолданылатын негізгі әдістердің бірі – қатысымдық әдіс.

Қатысымдық әдіс – тілді жалаң заңдылықтар тұрғысынан меңгертуге емес, тілдік қарым-қатынас жасауға үйретуге арналған. Қатысымдық әдістің теориялық және әдіснамалық негіздерін ғылыми тұрғыдан алғаш рет қарастырған ғалым — Ф.Ш.Оразбаева. Ғалым қатысымдық әдістің анықтамасын: «Қатысымдық әдіс – тілдік қатынас теорияларын іс жүзінде асырушы барлық іс-әрекеттер мен тәжірибелердің жиынтығы», - деп тұжырымдайды [1,127]. Сондай-ақ қатысымдық әдістің өзіндік белгілеріне мыналарды жатқызады:

1.Қатысымдық әдіс оқыту процесінде кем дегенде екі адамның арасын-дағы тығыз қарым-қатынастың, белсенді іс-әрекеттің жүзеге асуы нәтижесінде болады.

2.Қатысымдық әдіс үйретуші мен үйренушінің бір-бірімен пікір алмасуын, тіл арқылы сөйлеуін қамтамасыз ете келіп, адам мен адамның өзара түсінуіне жол ашады.

3. Қатысымдық әдіс оқушы мен оқытушының әрқайсысының өзіне тән міндеттерді бөлек алып, ал олардың алдына қойған мақсаттарының ортақ болуын талап етеді.

Демек, **қатысымдық әдіс** – мұғалім мен оқушы арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын, оқушылардың сөйлеу формаларын, тіл мәдениеттерін жетілдіретін, тілін дамытатын, осы мәселелерді бір арнаға тоғыстыратын оқыту әдістерінің бірі.

Пәнді шығармашылық ойындар арқылы меңгертуде қатысым әдісі мынадай принциптер бойынша жүзеге асты:

- 1.Тіке байланыс;
- 2.Адамның жеке қабілетін ескеру;
- 3.Сөйлеуге үйретуде жүргізілетін жұмыстардың түрлерін айқындау;
- 4.Сатылық даму;
- 5.Динамикалық өзгерту;
- 6.Өзектілік [1, 122].

Ойын әдісі –пәнді шығармашылық ойындар арқылы меңгертуде қолданылатын негізгі әдістердің бірі. Ойын элементтері қарастырылған жаттығулардың барлығы дерлік оқушыларға қызықты, бір-бірімен жарысатындай етіп қайта құрылды.Нәтижеде шығармашылық ойындар арқылы балалардың тілге деген қызығушылықтарын арттырып, өз пікірлерін дәлелдеуге үйретілді.

Оқушыларға ойын әдісі арқылы меңгерту жұмыстарында мына мәселелер ескерілді:

- 1.Шығармашылық ойындардың ережелерінің қарапайым болы;
- 2.Шығармашылық ойындардың тапсырмалары оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай болуы;
- 3.Ойын нәтижелері тез шығарылып отырылуы;
- 4.Әрбір ойынға қатысушылар санын алдын-ала ескеру;
- 5.Шығармашылық ойындардың балалардың танымдық қызығушылығын арттыруы;
- 6.Барлық ойындар оқу жоспарына сәйкес ұйымдастырылуы;
- 7.Ойын мақсатының сабақ мақсатына сәйкестендіріліп түзілуі.

Сонымен бірге, әрбір ойын түріне қарай оның қолданылу ерекшеліктері басты назарда болды. «Жұмбақ жасыр» ойынында әр топ бір-біріне жұмбақ жасырды. Қай топ жұмбақтың шешуін тапса, бір ұпай қосылады, егер таба алмаса, бір ұпай алынады.

Ойын ойнау арқылы оқушылар мынадай нәтижеге қол жеткізді.

- Шығармашылық қабілеттері дамыды;
- Логикалық ойлау қабілеттері жетілді;
- Синоним сөздердің ережелерін білді [2,68].

«Defeating the gate.

Сынып оқушылары екіге бөлініп, тақтаның алдына тұрады. Әрбір топ арасынан бір оқушыны қақпашы етіп орындыққа отырғызады. Қарама-қарсы топтың оқушылары қақпашыға кез-келген сөз айтады. Қақпашы алдын ала келісілген уақыт ішінде сол сөзге

қарама-қарсы мағынада сөзді айтып, жауап қайтарады. Қарсы топтың барлық оқушылары бір-бір сөзден айтулары шарт. Қақпашы барлық сөзге жауап тапса, ұпай қақпашы тобына жазылады да, таппаса, қарсы топқа жазылады. Ойын алдын ала келісілген ұпайға жеткенше жалғаса береді.

Ойынның мақсаты: Оқушылардың лексикадан алған білімдерін еске түсіру.

Ойынның қатысымдық қызметі: Лексика саласынан алған білімдерін пайдалана білуге, оны жүзеге асыруға үйрету.

Ойын ұзақтығы: 10-15 минут.

Ойын мақсаты: Оқушылардың продуктивті ойлау қабілеттері қалыптастыру, лексика саласынан алған білімдерін бекіту, теориялық білімдерін практикалық жүзінде іске асыруға дағдыландыру

Шығармашылық ойындар арқылы меңгерту жұмыстары оқу жоспары мен сабақ тақырыбына қарай сабақтаса, бір-бірін толықтыра жүргізілуі нәтижесінде оқушылардың тілдік қатысымдық дағдылары жетілдірілді [3,43]. Онда тек дұрыс сөйлеу дағдылары ғана емес, олардың сөз әдебін дамыту да қоса ескеріліп отырды. Ал өзінің өміріне қажетті әр бір дағдыны меңгерген сайын оқушылардың пәнге, оның қажеттілігіне деген жағымды қатынасы арта түсті. Оның үстіне сабақтың қажет жерінде шығармашылық ойындармен беріліп отыруы балалардың өзара ынтымақтастығын бекітуге себеп болды. Бір сабақ барысында әрі интеллектуалдық, әрі ізденімдік, әрі тәрбиелік мәні бар ойындарды орындау барысында оқушылар оқудан шабыт алып, шынайы қызығушылық танытты.

«Find the proverb»

Мұғалім сынып оқушыларын екі топқа бөлді. Әрбір топтың алдына келіп, бір сөз айтты. Қай топ осы сөз кіріктірілген мақал-мәтелдерді көп тапса, ұтқан болып есептелді. Мысалы, мұғалім бірінші топтың алдына келіп “head” деді, оқушылар тіл туралы мынадай тақпақтар айтты.

1. Two head is better than one.

Осындай ойындар арқылы оқушылар сөз қадірін түсінуге дағдыланып, сөздік қорлары молайды. Мақал-мәтелдерді табу, оқушылардың тілін дамытумен қатар олардың әсерлі сөйлеу дағдыларын да қалыптастырды. Оқушылардың сөйлеу тілінде мақал-мәтелдер көп болса, олардың тілдік қарым-қатынасқа түсу түрткілері артады. Сөйлеушінің сөзінде орынды қолданылған мақал-мәтелдер тыңдаушыға да әсер етеді. Нәтижесінде сөйлесіп тұрған адамдардың арасында жағымды жағдай қалыптасты.

Осындай тәсілдер арқылы оқушылардың сөздік қорлары молайып, байланыстырып сөйлеу қабілеттері жетілді.

Зерттеу нәтижесінде сабақта шығармашылық ойындарды қолдану әдістемесінің тиімділігін атай отырып, төмендегідей тұжырымдар жасалды:

1. Шығармашылық ойындарды ұтымды пайдалану арқылы мектепте берілетін білім мазмұнын тереңдетіп, оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік туады. Өйткені пән мақсатымен табиғи ұштастырылған шығармашылық ойындар оқушылардың дара тұлғалық қасиеттері мен тілдік қабілеттерін қатар жетілдірудің басты құралы болып табылады.

2. Шығармашылық ойындарды қолданудың психо-педагогикалық негіздерін айқындау оқушылардың тілдік материалдарды қабылдау қасиетін шыңдап, танымдық, ойлау қабілеттерін жетілдіруге игі ықпал етеді. Педагогикалық психологияның қалыптасқан қағидалары басшылыққа алына отырып ұйымдастырылатын шығармашылық ойындар оқушылардың оқу мотивтерін қалыптастырудың бірден-бір тетігі бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері п.ғ.д., ғылыми атағын алу үшін дайындалған дисс. Алматы: 1996
2. Володина В.Н. Дидактические игровые упражнения как средство повышения качества обучения школьников русского языка М. 1989 – 19 стр.
3. Белова О.И. Игра на уроках литературы как средство развития творческой активности школьников АҚД к.п.н Ленинград 1984-18 стр.

ӘОЖ 800

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘДЕБИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Карибаева Ж. О.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақалада Шоқан Уәлихановтың оқу-педагогикалық бағыттағы еңбектері, соның ішінде ана тілін оқытудың ғылыми-практикалық негізін орнықтырудағы елеулі мәні туралы айтылады.

Данная статья рассматривает учебно-методическое, педагогическое значение многогранной просветительской деятельности крупного ученого-педагога, выдающегося Шокана Уалиханова.

This article considers educational and methodical, pedagogical value of many-sided educational activity of the large scientist-teacher, outstanding Shokan Ualikhanov.

Кілттік сөздер: педагог, көркем сөз, әдеби туынды, ренессанс.

Ключевые слова: учитель, художественное выражение, литературная работа, ренессанс.

Key words: teacher, artistic expression, literary work, renaissance.

Табиғат пен адамзат даму заңдылықтарының әлі толық ашылып болмаған құпиялары мол ғой. Сондай құпия құбылыстың бірі – әрбір халық тарихи тәжірибесі ғасырлар бойы жиып, қалыптаған асыл қадір-қасиеттерді түгел бойына сіңіріп, белгілі бір кезеңде, уақытта сол халықтың рухани биігіне айналатын ерекше дарын иелерінің, данышпандардың тууы, қоғамдық ақыл-ой дамуына олардың ықпалы туралы айту аса күрделі процесс екені белгілі.

Қазақтың тұңғыш ғалымы, ағартушы-демократы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі (1835-1865) халқымыздың қоғамдық ой-өрісі мен мәдениеті және әдебиеті дамуында бейне бір сілкініс болды. Қыр сахарасында қоғамдық ой-пікірдің жүйелі ғылыми негізде қалыптасып дамуына мүмкіндік те, жағдай да жоқ кезде Шоканның ғылымның алуан түрлі саласымен шұғылданатын жан-жақты ғалым болуына тура келді. Ол тарих, этнография, археология, социология, экономика, филология ғылымдары саласында жемісті еңбек етті, жазушы, публицист, аудармашы, суретші де болды. Ғұлама ғалым соншалықты қысқа ғұмырында кейінгі ұрпаққа аса бай, бағалы мұра қалдырды. Ш.Уәлихановтың алуан арналы бай мұрасын, ондағы қисапсыз мол ой толқындарын толық игеру, ғылымның әр саласына қосқан үлесіне бойлау әр тұтас зерттеу жылдар өткен сайын маңыздала бермек.

Шоканның ғылымға деген құштарлығы, оның ішінде қоғамдық ғылымдарға ынтық-ықпалы, бейімділігі ерте, оның Сібір кадет корпусында оқыған жылдарынан басталады. Омбы кадет корпусы Сібір оқу орындарының ішіндегі ең көрнектісі еді. Бұл арнаулы әскери жабық оқу орны өз шәкірттеріне негізінен жалпы білім беру бағытын ұстады.

Мәселен, онда жалпы география, Россия географиясы, жалпы тарих пен Россия тарихы, орыс және батыс Еуропа әдебиеттері, философия негіздері орыс және француз тілдері, бірнеше Шығыс тілдері оқытылды. Шоқанның аса зеректігі, әсіресе орыс пәндерді оқып-үйрену, игеру тұсында айқын көрініп, жұрт назарын аударды. Оның мектептес досы Г.Н.Потанин былай деп жазды: «Шоқан тез кемелденді, өзінің орыс жолдастарынан басып озды. Оған көп адам ден қойып, зер салды. Корпустың оқытушылары Шоқанды болашақ зерттеуші, тіпті ғалым болуы да ықтимал деп жүрген кезде Шоқан небәрі он төрт-он бес жаста ғана болатын, ол кезде өте-мөте көп оқитын. Бұл оның бойындағы сыншылдық қабілетті жетілдіре түсті. Адамгершілік мәселесі және кейіннен өзінің мамандығы болып кеткен Шығыс филологиясы саласындағы оның ой-пікірлеріне біз қайран қалатынбыз» [1,171 б].

Омбыда оқыған кезде Ш.Уәлихановтың ой-өрісі кеңейіп, дүниетанымының қалыптасуына кадеттің озық пікірлері, прогрестік идеядағы кейбір оқытушыларының да ықпалы аз болған жоқ. Мысалы, оған орыс тілі мен әдебиеті тарихының оқытушысы Н.Ф.Костылецкий үлкен әсер етті. Қазан университетінің Шығыс факультетін бітірген Н.Ф.Костылецкий өз заманының алдыңғы қатарлы идеяларын жақтап, В.Г.Белинскийдің еңбектерін насихаттаған. Г.Н.Потанин Костылецкийдің өр мінезді әрі өткір тілді адам болғанын, Белинскийдің идеяларына табынып, Гогольді қадір тұтқанын, тіл мен әдебиет тарихында Белинскийдің мақалаларын басшылыққа алып, соларға сүйенгені үшін корпусты тексерген генерал-инспекторлардың бірінен сөгіс алғанын жазады.

Аса білімдар, дүниетанымы, көзқарасы орыстың қоғамдық идеяларының ықпалымен қалыптасқан, қоғамдық еңбек етуге барынша құштар, алға көп мақсат қойған арманшыл жас Шоқан саяхатшы болуды көкседі. Осы тұста Батыс және орыс жиһанкездерінің шығармаларын, Шығысты зерттеуге байланысты еңбектерді аса құштарлана оқыды.

Шоқан әскери қызмет атқара жүріп, білімін мейлінше молайтты, саяхат-сапарларда болып, Шығыс тарихын, Орта Азия халықтарының, қазақ халқының тарихын, географиясын, сөз өнерін зерттеу үстінде П.П.Семенов-Тянь-Шанскиймен, С.Ф.Дуровпен, Ф.М.Достоевскиймен кездесті. Бұл кездесулер оның әлеуметтік-саяси пікірлерінің, ой-тұжырымдарының тереңдей түсуіне де, ғылыми қызметінің өрісін кеңейтуге де жәрдемін тигізді.

Үлкен талант иесінің қоғамдық және ғылыми қызметі оқуды бітірісімен-ақ басталды. 1850 жылдың бас кезінде ол қыруар еңбек жазды. Бұл ғылыми еңбектері «Профессор Березинге хат», «Профессор Н.И.Березиннің «Хан жарлықтары» кітабы белгілі Шығыс зерттеушісі, түрколог, иранист, монголист ғалымның еңбектеріне байланысты жазылған. Осы алғашқы еңбектерінің өзінде-ақ ертедегі жазба ескерткіштерді зерттеуге, Орта Азия халықтарының тарихына, әдебиетке жас Шоқанның ынта-ықыласы байқалады. Ол Березин қойған сұрақтардың барлығына толық әрі тұжырымды жауап берді.

Орталық Қазақстанда, Жетісу мен Тарбағатайда, Ыстықкөлде болған сапарында Шоқан қазақ және қырғыз халықтарының тарихы, әдет-ғұрпы мен ескі нанымдары туралы материалдар жинап қайтты, көптеген еңбектер жазды. Осы сапарларында ол көбінесе орыстың атақты саяхатшы-ғалымы П.П.Семенов-Тянь-Шанскиймен бірге болды. Орыс ғалымы талантты жастың ерекше қабілеттілігін, білімдарлығын аса жоғары бағалап, былай деп жазды: «...Омбыда мені әсіресе қызықтырған бір адам – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болды. Ерекше қабілеттілігінің арқасында Уәлиханов Омбының кадет корпусын зор табыспен бітіріп шықты. Петербургте жүргенінде менің ықпалыммен университетте лекция тыңдап, француз және неміс тілдерін жетік меңгеріп кеткені сонша, Шығыс тарихының, әсіресе қазақ тектес халықтар тарихының терең білгірі болып шықты» [2, 45 б.].

Ыстықкөлге барып қайтқан сапарынан кейін Шоқан 1856 жылы үш ай шамасы Құлжа қаласына жасаған ресми сапарында ұйғырлардың, дүнгендердің, жоңғарлардың,

қытайлықтардың тарихымен, этнографиясымен танысты. Қазақ даласына, Ыстықкөлге және Құлжаға сапарында оның сол өлкелерді мекендеген халықтардың тарихы, географиясы, сөз өнері мен тіл туралы жинап қайтқан материалдары мен зерттеулері оқымыстылар қауымының назарын аударды. Петербургте 1845 жылы негізі қаланған Орыстың императорлық география қоғамының бағытына жас саяхатшы-ғалымның зерттеушілік ізденістері сайма-сай келді. 1857 жылғы 27 февральда қазақтың жас ғалымы Орыс география қоғамының толық мүшесі болып сайланды.

Сол жылдың аяқ шенінде Шоқан қырғыз еліне тағы да сапар шекті. Бұл жолы ол қырғыз халқының өмірімен, ауыз әдебиетімен жете танысты. «Мен үйсіндер мен қырғыздардың халық әдебиеті ескерткіштерін, статистикалық мағлұматтарын, этнографиялық очерктерін бірнеше дәптер етіп жазып алдым»[3, 123 б.], - деп жазды Шоқан.

Ол өткен сапарында қырғыз халқының атақты эпосы «Манасқа» көңіл бөле алмай кеткен болса, бұл жолы оның үзінділерін қағаз бетіне түсіріп, тарихи-әдеби талдау жасады. «Манастың» тамаша бір тарауын – «Көкетай ханның асы» деген бөлімін орыс тіліне аударды.

Шоқан 1858-1859 жылдары Қашғарияға саяхат жасады. Бұған дейін бұл өлкеге баруға, оны зерттеуге жасалған әрекеттердің бәрі сәтсіз аяқталған болатын. Қазақ саяхатшысының сапарынан бір жыл бұрын осы өлкеге барған немістің белгілі географ-ғалымы Адольф Шлагинтвейттің қайғылы тағдыры, дарға асып өлтірілгені туралы нақты деректі Шоқан ала келді. Ол кезде, Қашқарияның саяси жағдайы шиелініскен, талас-тартыстар мен көтеріліс-толқуларға байланысты қатал тәртіп орнатылып, сенімсіз адамдарды аяусыз жазалау асқынған кезде оған бару еуропалық зерттеушілер үшін өте-өте қауіпті еді. Сондықтан, өзінің ежелгі тарихы мен мәдениеті бар, әр ғылым үшін беймәлім болып келген бұл өлкеге Шоқанның сауда керуенімен бірге жасырын атпен баруына тура келді.

Қашқарияда жарты жылға таяу созылған сапарында ол осы аймақтың географиялық жағдайын, тарихын, этнографиясын зерттеді, экономикасы мен саяси құрылысы туралы көптеген материалдар, сирек кездесетін қолжазбалар жинады. Кейін сол материалдар негізінде Шоқан Уәлиханов «Алты шаһардың, яғни Қытайдың Лан-лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жай-күйі» деген атақты еңбегін жазды. Еуропаға беймәлім дерлік осы өлкенің географиялық сипаттамасына, әлеуметтік-қоғамдық құрылысына, жергілікті халықтарының тарихына арналған бұл еңбек ғылымға баға жетпес үлес болып қосылды.

Нәтижесі «нағыз географиялық жаңалық» ретінде бағаланып, сапары шын мәнісінде ерлік деп саналған Қашғарияға атақты саяхатынан кейін Шоқан бір жарым жылдай Петербургте болды. Мұның өзі оның Россияның саяси-әлеуметтік өмірімен жете танысуына, білімін тереңдетуіне мүмкіндік берді. Сол уақытта, Шоқан барған тұста Петербург 1861 жылғы реформаның қарсаңында еді, шаруалар мен помещиктер арасында қиян-кескі күрес ұлғайып, Н.Г.Чернышевский бастаған революциялық-демократиялық бағыт шаруалар мұқтажын, ой-тілегін білдірді. «Современник» журналында елдің саяси өміріне арналған, халық мүддесін қорғаған мақалалар жиі жарияланып тұрды. Н.М.Ядринцев: «60-жылдарда Уәлиханов орыс өмірінің беталысын, оның жаңаруын бақылап отырды. Ол таңдаулы журналдарды үзбей оқыды»[3, 86 б.], - деп жазды.

Петербургте ғылыми жұмыспен шұғылданып, Географиялық қоғамының қызметіне белсене қатысып, университетте лекциялар тындап, шетел тілдерін терең үйрене жүріп, Шоқан өзінің бұрынғы достары П.П.Семенов Тянь-Шанскиймен, Ф.М.Достоевскиймен кездесті және көптеген көрнекті ғалымдармен, әдебиетшілермен танысты, кейбірімен достасып кетті. Олардың ішінде Шығыс зерттеуші ғалымдар А.Н.Бекетов, В.В.Григорьев,

В.П.Васильев, В.В.Вельмянов-Зернов, Н.М.Ядринцев, ақындар А.Н.Майков, Я.П.Полонский, сыншы Н.Н.Страхов, тағы басқалары бар. Шоқанның астана өмірінің қайнаған ортасында болуы оның демократияшылық, ағартушылық, саяси-әлеуметтік, ғылыми көзқарастарының берік қалыптасуына, нығая түсуіне ықпал етті.

Ғұлама ғалымның 1860 жылдардың бірінші жартысында жазған еңбектерінен, Петербургтегі достары Ф.М.Достоевскийге жазған хаттарынан оның ғылыми қызметінің әр алуан қыры, саяси мақсаты, әлеуметтік, тарихи және әдеби көзқарасы анық аңғарылады. Ол «Іле өлкесінің географиялық очеркі», «Жоңғария очерктері», «Көне замандағы қазақтың қару-жарақтары, сауыт-саймандары», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Сахарадағы мұсылмандық туралы», «Қазақтың көші-қоны», «Сот реформасы жайында хат», тағы басқа еңбектерінде өзі жинаған қыруар материалдарға сүйене отырып, терең пікірлер айтты. Мысалы, өз заманының ғылыми жетістіктері, озық ой-тұжырымдары биігінде болған, әрі оған сүйенген Шоқан көбіне-көп салыстырмалы әдісті қолданды да, қазақ қоғамының да бірсыпыра халықтар сияқты өзінің жүріп өткен ізденіс жолы болғанын саралап, терең ой-пікірлер түйді. Ұшы-қиыры жоқ, мәңгі жасайтын табиғат, әлем, оның әртүрлі құбылыстары туралы қазақтардың да ұғым-түсініктері, дүниетанымы қалыптасқан Шоқан еңбектерінде алғашқы рет сараланып, талданды, зерттелді. Ол: «Адамның өзі де табиғат әсерімен өмір кешсе, шамандық нанымдарда да, жалпылай, не біржақты табиғатты қадірлеу бар екенін байқауға болады. Бұл тұрғыдан алғанда, шамандық барып тұрған материализм болып саналады. Ал басқа жағынан алып қарағанда, шамандық нанымдығы: о дүниелік адамның рухы – жаны мәңгі жасайтыны туралы түсінік тағы бар, демек, бұл барып тұрған – спиритуализм. Жалпы, өте тапқыр идея және өте тамаша ойлап табылған, оның тамашылығы да сонда, адам мифологиялық жағынан алжаспайды, қоғамдық талқыға, қоғамдық заңдарға барынша еркіндік береді»[4, 163 б.], - деп жазды.

Адамдардың дүниетанымы, көзқарасы, түсініктері қалыптасуы мен дамуын сөз ете отырып, ғалым қазақ топырағында алғашқы рет «қоғамдық заң», «материализм», «идея», «табиғат пен адам байланысы қоршаған жаратылыс», «спиритуализм», «мифология», «демонология», «фетишизм», тағы басқа осындай күрделі ұғымдарды білдіретін сөз тіркестері мен терминдерді қолданып, соны да терең тұжырымдар айтты.

«Өткенді қадірлеу, болашақты болжау» деп өзі айтқандай, ол қазақ елінің өткен-кеткен тарихына, «қазақ» атануының шығуына, шежіресіне, елдік үшін ішкі-сыртқы күрес кезеңдеріне, басқа халықтармен қарым-қатынасына көп көңіл бөлді. Оның көптеген ой-тұжырымдары орыстың озық қоғамдық идеяларымен берік үйлесім табады.

Қазақ даласындағы таптық қатынастарды, теңсіздіктерді көріп, бұқара халықтың мұң-мұқтажын, мүддесін қорғаған Ш.Уәлиханов: «Қоғамның мәртебелі таптарының пікірлері, халықтың шын мәніндегі мұң-мұқтажына қарсы пікірлер деп қарау керек, өйткені атақты және бай адамдардың мүдделері, тіпті мәдениетті қоғамдардың өзінде де бұқараның, көпшіліктің мүдделеріне көбінесе жау болады»[5, 163 б.], - деп жазды.

Бір досына жолдаған хатында ол: «Жергілікті сұлтандармен және қарадан шыққан байлармен де келісе алмай жүрмін, өйткені олар өздерінің бұрынғы құлдарын жаман ұстайды, бұл құлдар азат етілгенімен, қайда барарын білмей, сол бұрынғы қожаларының қолында жүр. Мен оларға еңбекақы төлендер және адам сияқты қылып ұстандар деп сұлтандар мен байларға талай рет айттым, өйтпесендер болмайды деп заңмен де қорқыттым. Оның есесіне мен қазақ даласындағы пролетариатпен қатты доспын және олармен оп-оңай тіл табамын»[6, 36 б.], - деп жазды.

Ш.Уәлиханов жергілікті байлар мен патша чиновниктерінің халық мүддесіне жат, әрі қарсы әрекеттерін көре біліп, сол кезде жүргізілейін деп отырған реформалар билеушілер жағдайын жақтайтынын батыл айтты да, азаматтық жағынан өсіп-өркендеуіне көп үміт артып отырған миллиондаған адамдардың тағдырына, мұң-мұқтажына баса назар

аударылуын, қамқорлық жасалуын талап етті. «Біздің заманымызда, - деп көрсетті ол, - халыққа етене жақын, ең маңызды, соның мұқтажына тікелей қатысты реформа – экономикалық және әлеуметтік реформа. Ал, саяси реформалар экономикалық істерді жүзеге асыратын құрал ретінде көрінбек, өйткені әрбір жеке адам және бүкіл адам баласы қауымдасып, өзінің түпкі мақсаты – материалдық әл-ауқатын жақсартуға тырысады. Прогресс дегеніміз де осыған сай келеді. Осы ойға жүтінгенде, адамның тұрмыс қажетін өтейтін реформа ғана пайдалы да, ал бұл мақсатқа қандай да болса, кедергі келтіретін реформа зиянды болып табылады»[7, 91 б.].

Үстем таптың ортасынан шыққанымен, Ш.Уәлиханов қалық бұқараның теңсіздік торына түсіп, қараңғылық түнегіне қамалып отырған жай-күйін көріп, халықтың ой-тілегін білдірді, арман-мүддесін қорғады. Оның тіршілік қалпын арттыру қажеттілігін айтып, басқарушылық тәртіптің өзгеруін қалауы – ілгершіл бағыт, озық ой-пікір. Бұл – Ш.Уәлихановтың демократиялық көзқарастарының ең бір еңселі де түйінді тұстары. Бірақ оның орыс ойшылдарының революциялық-демократиялық идеялары деңгейіне көтеріле алмауы қазақтың сол кездегі саяси-қоғамдық құрылысының мешеулігінен болса керек.

Ш.Уәлихановтың мол ғылыми мұрасының ең негізгі бір саласы – оның әдеби-зерттеу еңбектері. Қоғамдық ғылымдардың басқа салаларымен қатар Шоқан әдебиет пен тіл туралы да алғаш байсалды зерттеу жүргізіп, ой-тұжырымдар айтқан.

Сөз өнеріне, ауыз әдебиетіне деген ынта-ықыласы, қызығуы ғалымның бала кезінде басталғаны, оған өзінің әулетті Уәлихановтардың көзі ашық, оқыған адамдар болуы, әжесі Айғанымның аңыз, ертегілерді шебер әңгімелеуі, ел аузынан сөз өнері үлгілерін жинауға он-он бір жасынан қатысуы, ауылда талай ақындар айтысын, шешендік тапқырлық, біліктілік сайыстарын көріп, тамашалауы оның кейін ғылым тереңіне мол үнілуіне ықпал етті.

Шоқанның еңбектерінде Батыс, Шығыс халықтарының әдебиеттерінен кен салыстырулар, паралельдер жиі ұшырасады. Бұл оның құлашының кеңдігін, асқан білімдарлығын аңғартады. Шығыс халықтарының, сондай-ақ біраз Батыс халықтарының тілін жақсы игерген, олардың әдебиеттерін де терең білген зерделі ғалым туған халқының сөз өнерін басқа елдердің әдебиеттерімен қатар қоя, салыстыра отырып зерттеуге тырысты, кейбір ұқсастықтардың, өзара алмасулардың сыр-сипаты, себеп-салдары туралы сындарлы пікір айтты.

Сөйтіп, қазақ қоғамының өткені мен сол кездегі жайының ғалым ой жүгіртпеген, пікір-тұжырым түймеген, зерттеу-бағдар жасамаған құбылыс-көріністері жоқ десе болады.

Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің бірсыпырасы өткен ғасырдың орта кезінен бастап жарық көрді. Оның кейбір мақалалары мен «Жоңғария очерктері», «Алты шаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхара) шығыстағы алты қаласының хал-жайы», «Уәлихан – төре көтерілісінің эпизоды» атты еңбектері «Орыстың императорлық географиялық қоғамы жазбаларының» [8,143б.]1861 жылғы кітаптарында жарияланды. Ш.Уәлихановтың «Абылай» атты мақаласы орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құрастырған «Энциклопедиялық сөздікте» басылды. Біраз мақалалары әскери журнал «Русский инвалидте» жарияланған. Ғалымның еңбектерінің кейбірі 1865 жылы Лондонда ағылшын тілінде басылды. Ш.Уәлихановтың басты еңбектерінің жинағы 1904 жылы Н.И.Веселовскийдің редакторлығымен Петербургте басылып шықты. Бұл жинаққа ғалымның ғылыми еңбектері мен мақалаларының көпшілігі және қазақ, қырғыз халықтары ауыз әдебиетінің ол жинаған нұсқалары, достарының естеліктері енді. Ш.Уәлихановтың ғылыми өмірбаянын жасауда, оның жарқын өмірі мен ғылыми қызметін, асқан адамгершілік, озық азаматтық тұлғасын, биік рухани келбетін танып білуде бұл кітаптың мән-маңызы зор.

Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметін, ғылыми еңбектерін зерттеу ісі де ХІХ ғасырдың 60-жылдарынан басталады. Орыстың императорлық географиялық қоғамының жазбалары, хабарлары мен ресми материалдары мен есептерінде, некрологтарда және ғалымның өз басын жақсы білген, онымен қызметтес, дос, жақын болған адамдардың естеліктерінде, көптеген мақалаларда бағалы мағлұматтар, деректер, сипаттамалар бар. Оларда ғалымның өмірі мен қызметінің, қоғамдық, әлеуметтік-саяси, мәдени-әдеби көзқарастарының әр қыры мен сыр-сипаты қамтылған. Бұл материалдардың зерттеушілер үшін мәні ерекше болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985., 171-б.
2. Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары. Алматы, 1949. 47-б.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч.: В 5т./Под ред. Акад АН Каз ССр А. Х. Маргулана. Алма ата, 1961.Т.1 С. 388.
4. Валиханов Ч. Ч. Соч/Под ред. Н. И. Веселовского СПб., 1904. С. 532.
5. Валиханов Ч. Статьи и переписки. Алма-Ата, 1947;
6. Валиханов Ч.Избр. произв. Алма-Ата, 1958; Библиографический указатель материалов жизни и деятельности казахского ученого Чокана Валиханова // Вестник АН Каз ССР. 1950. №2;
7. Ақынжанов М. Қазақ ағартушыларының саяси көзқарастарының қалыптасуы. Алматы, 1955;
8. Бекқожин Х. Влияние Н. Г. Чернышевского на формирование общественно-политических взглядов Ч. Валиханова—Ученые записки КазГУ. Серия языка и литературы. Т. 29. Алма-Ата, 1955;

ӘОЖ 800

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кешельбаева М., Рахимова А.М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақалада дискурс, идеология, идеологиялық дискурс және оның қазақ тіліндегі кейбір ерекшеліктері қарастырылды.

В данной статье были рассмотрены дискурс, идеология, идеологический дискурс и некоторые его особенности в казахском языке.

In this article were considered discourse, ideology, ideological discourse and some of its features in the kazakh language.

Кілттік сөздер: идеология, дискурс, ұғым, идеологиялық дискурс, концепт.

Ключевые слова: идеология, дискурс, понятие, идеологический дискурс, концепт.

Keywords: ideology, discourse, notion, ideological discourse, concept.

Тақырыптың өзі айтып тұрғандай, қазақ тіліндегі идеологиялық дискурстың қазіргі таңдағы ерекшелігі мен құндылығы қаншалықты маңызға ие. Еліміздің тәуелсіздігіне биыл 25 жыл. 1989 жылдан бастап мемлекеттік тілге айналған қазақ тілінің идеологиясы мен дискурс қаншалықты қолданысқа ие. Елбасымыз айтқандай Қазақстанның болашағы мен бүгінгісі қазақ тілінде. Бұл ата заңдада айтылған. Қазақ тіліне бағытталған тілді дамыту туралы заңдылықтар де жарыққа шықты. Онда неге әлі күнге дейін қазақ тілінің идеологиялық дискурсы қоғамда

маңызға ие болмай талқыланып жатыр. Жалпы идеология, дискурс дегеніміз не соған тоқталайықшы.

Дискурс ұғымы 20 ғасырдың жетпісінші жылдардан бастап қолданста. Оны көбіне ғылымның данасы философияда қолданған. Алғаш оны Ю. Хабермес өзінің «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» атты еңбегінде қолданған. Онда ол «дискурстың» мына төмендегідей белгілерін көрсеткен. Қарым-қатынасқа сұхбатқа имманентті (іштей тиесілі), сол кезеңнің қоғамдық өмірінде қалыптасқан нормалар, ережелер және негізгі құндылықтар жинағынан тұратын негізгі идеологиялық тіл деп қарастырған. Сонымен дискурс ұғымы ғасырлар бойы қалыптасқан тіл, сана, рухани құндылықтың бір бөлшегі болып отыр. Дискурс мәдени мұра деп қарастыруға болатын құндылық секілді. Қазақ тілінде қолданыста қоғамға, заманға сай тілдік ерекшеліктер байқалсада, оның тереңінде басқа сөз жатқандығын немесе бір мәдени құндылық жатқандығын байқауға болады.

Енді идеологияға тоқталсақ ой, пікір, сөз деген анықтамалар береді. Алғаш рет идеология терминін француз философы және экономисі Де Гресси 1754-1836 жылдары қолданысқа енгізген. Идеология - табиғат, қоғам, саясат этика, және әлеуметтік құбылыстар негізі деп қарастырған. Ал К.Маркс идеологияға мынандай анықтама берді. Топ, тап және т.б. Идеология дегеніміз жеке тілек, көркемөнер, мораль саясат сияқты философиялық санамен байланыстырған. Сонымен бірге идеологияның бірнеше түрі бар, олар төмендегідей:

- мемлекеттік идеология
- әлеуметтік идеология
- табиғат және қоғам идеологиясы.

Өзіміз жоғарыда байқағандай идеология ұғымы бір жүйенің жиынтығы екеніне көз жеткіздік. Қазақ тілінің идеологиялық дискурсының алғашқы іргетасын қалаған Ахмет Байтұрсынұв, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Жүсіпбек Аймауытов, Санжар Аспендияров т.б. Алаштың алып ұлы тұлғаларымыз тіл туралы мәселені айтқанда екі нарсені ұстау керек деген, біріншісі - тілдің қолдануы мен айтылуы. Екіншісі - тілдің өрісі деп бекер айтпағанын байқауға болады. Алаш партиясы 1917 жылы партия құруының негізгі тірегінің бірі осы қазақ тілі мәселесі идеологиясы болатын. Алашорда үкіметін құрып және Алаш автономиясын жариялап, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруды көкседі. Бүгінгі таңда қазақ тіліндегі сөздің ерекшеліктері мен атаулары өзгеріске ұшырауда. Тағдырлары қиыншылыққа толы болсада Алаш зиялылары қазақ ұлтының қамын жеп, оның ертеңгі тілі мен мәдениеті, рухани құндылықтары үшін күресті. Олардың идеялық мұрасы қазақ тілі мен қазақ халқының тағдыры болды. Сондықтанда, бүгінгі қазақ тілінің идеологиялық дискурсының негізі қазақ тілінің мәртебесі мен дамуы үшін болған сөз жай ғана қағида емес. Оның қоғамдағы орны мен қолданыста қаншалықты дамуы болып отыр. Көбіне ғылыми терминдермен тұжырымдалып көрсетіледі. Сондықтанда, қазақ тілі терминдерің сөз атаулары идеологиялық дискурс барысында басқа мағынаға ие болуы жалпы адамзатқа біраз қиыншылықтар тударады. Мысалы қазіргі таңдағы диалогтік оқыту бұрынғы кезде жұптық жұмыс болуы. Алайда екеуінің де бір мағынаға ие болуы. Жалпы қазақ тілінде идеологиялық дискурстың ерекшеліктері термин атауларының әлі бір жүйеде енгізілмеуі.

XXI ғасырда қазақ тілінің идеологиялық дискурсы қаншалықты қоғамда жалпы ортада тілдің қолдануы мен айтылуы өрісі қандай десек, тіл қаймағы қолданысы қоғамда әр түрлі. Алайда, адам танымы мен ой құрылымын тіл арқылы, ой арқылы зерттеулер тілдік дискурс идеологиялар сипат алуда. Ғылыми дискурстың қазақ тілі біліміндегі бастауы ғылыми стильден орын алды. Академик Ә. Қайдар мен Ә. Атабайұлының қазақ тіліндегі термин сөздерді зертеп талдауы осы қазақ тілінің нақты мәнін ашу болып отыр. Ол терминология – ғылым мен техника тілін дамытатын құбылыс дейді. Сондықтанда ғылымның негізі - термин. Термин - ғылымда ұғым, түпқазық. Қазіргі таңда қазақ тілінің идеологиялық дискурсы қолданыста да әртүрлі. Тілдік емес ерекшеліктер айқын байқалады. Бір сөздің бірнеше саласы

мен тармағы бар. Сол себепті тілдік идеология мен дискурста ерекшеленіп кетті. Негізінен дискурс қарым-қатынас жазба түрінде болады. Қазіргі таңда заманауи ағымға байланысты идеологиялық пен қазақ тілі дискурсының ауызша жиналыс түрі де дамуда. Олар төмендегідей:

*ғылыми конференция

*семинар

*дөнгелек стөл

*симпозиум – сондықтанда ауызша сөздің сөзжазба түрде қолданысқа енуі жүзеге асты.

Жалпы бүгінгі қоғамда біз қоғамда идеология жоқ, оны жасау қажет дегенді көп кездестіресіз. Алайда, әр қоғамда, мемлекетте идеология бар. Идеология – ол біздің Ата Заңымыз. Ата Заңның әр тармағында идеология бар. Сондықтанда бұл жоғарыда атап кеткен мемлекет идеологиясы. Сол себепті Атамекен - идеологиялық дискурстағы Атамекен концептісіндегі басты қайшылықтың бірі. Халықтың Ата Заңын білмеуі. Ата Заңды тек заңгер білуі тиіс емес, барлық қазақстандық адамзат білуі тиіс. Ата Заң қазақ халқының тарихи мұрасы. Ата Заңды, оның ішінде қазақ тілі заңдарын білсе мемлекеттік идеологияда қазақ тілі де идеологиялық дискурста дұрыс қолданыста болса құнды болары сөзсіз.

Ата Заңымызда тайға таңба басқандай еліміздің басты байлығы мен құндылығы адам өмірі мен құқығы - бостандығы деп көрсетілген. Бірақ, сол адамның құқықтары мен бостандықтарының үнемі сақтала бермейтінін көріп жүрміз. Адам құқығы — біздің санамызға әлі терең сіңбеген құндылық. Өйткені, азаматтық қоғам қалыптастыруға әлі толық үлгере алмай жатырмыз. Ата Заңымызда адам құқығы да, азаматтық құқық та толығымен қорғалатындығы атап көрсетілген. Ол құндылығымызды іс жүзінде пайдалануға келгенде тым енжармыз, белсенділігіміз өте төмен. Десек те, уақыт көшімен барлығы орнына келеді деп ойлаймын.

Адам құқығы және азамат құқығы. Айта кететін жайт, біз көбіне осы екі ұғымның аражігін айыра алмай келеміз. Қазақ тіліндегі идеология мен дискурс ерекшеліктері осы жерде де айқын байқалы. Сондықтанда, біз қазақ елі мен қазақ тілінің идеологиялық дискурсын қоғамда дұрыс біліп қолданыста дұрыс пайдалана білуіміз қажет. Сонда ғана біз ұлы дала елінің идеологиялық тұтқасын жоғары деңгейге жеткізе аламыз.

Қазақ тілінің идеологиялық дискурсының дұрыс қолданбай, күзіретілігінің өзгеруінің негізгі себебі қоғамда дұрыс қолданбауы. Ол қазақ азаматтырының қазақ тілін дұрыс сөйлей алмауы мен қолданысқа дұрыс қолданбай тілдік ерекшелікті бұзуы болып отыр. Ғасырлар бойы қалыптасқан қара сөздің құндылықтарының қазақ тілде идеологиялық дискурстағы басты түп негізі мен қазығы осында болып отыр.

Ата заңымыздың 7 бабында жазылған қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Қазіргі таңда толық өз идеологиясында ма? Неге өз тіліміз идеологиялық дискурс негізінің ерекшеліктерінде қарастырлып талқыланып жатыр. Өйткені ғасырлар бойы қалыптасқан орыс тілінің алтын қармағы әлі бізде қолданыста тұрғаны ақиқат. Орыс тілі әлі өз деңгейін сақтап келеді. Қазақ тіліндегі идеология мен дискурс қолданыс барысында екі тілге байланысты әр түрлі болып тұр. Қазақ тілінің басты ерекшелігі мен құндылығының негізі осы. Мемлекеттік тіл біреу. Алайда, қазақ тілінің идеологиялық дискурсы сан алуан болып жатыр.

Мемлекеттік тіл – бәрімізге бірдей, бәріміз бір-бірімізбен қарым-қатынасқа түсеміз, түсінеміз. Алайда, әрбір сөз әртүрлі мағына мен өзгермелі идеологиялық мағынаға ие. Біз оған соншалықты мән бермейміз. Бірақ, оның негізі қазақ тілінің идеологиялық нұсқасының дискурстық ерекшелігі болып отырғандығын күнделікті өмірде байқамаймыз. Осыған орай қазақ халқының тіл жанашары мен тұлғалары қазақ тілінің идеологиялық түп нұсқасының мағынасының жоғалып бара жатқандығын айтып, ғылымда саралап жатыр. Бір сөздің көптүрлі мағынада болуына байланысты сөз мағынасын әр мағынаға бөліп жіберді.

Сондықтанда, бүгінгі таңда қазақ тілінің идеологиялық дискурсқа ұшырауының себептері де осында.

Қазақ тіліндегі идеологиялық дискурстың тағы бір ерекшелігі мен құндылығы адамның ой-санасы мен танымы, Таным объектісі – шындықты екі көзқарспен қарауға болады. Бүгінгі таңдағы қазақ тіліндегі идеологиялық дискурс ерекшелігімен байланыстыра отырып, біріншісі - табиғи орта, яғни өзін өмір сүріп жатқан орта болып табылады. Бірінші - өзін өмір сүріп жатқан ортаны білу, тану көзқарасы бір идеяның болуы, екінші, оны тану және қолдана білу. Сондықтанда қазақ тілінің терминдері мен қарым-қатынасты түсіну барысында дұрыс қолдана білу. Бұл - идеологиялық дискурстың дұрыс бағытталуы болып табылады. Ұлы данышпан Абай ағамыз айтқандай, қазақ тілінің қаймағының бұзылуы таза судың лайлануы секілді деп бекер айтпағандығын байқауға болады. Сондықтанда, қазақ тілінің идеологиялық дискурсын қоғамда дұрыс қолдану, айту басты құндылық деп айтуға келеді. Ал қазақ тілін ұғыну, білу, түсіну - басты қағида.

Сол себепті, қазақ тілі идеологиясы жай дискурс емес құнды да аса маңызды идеологиялық дискурс болып отыр.

Қазіргі таңда қазақ тілінің идеологиялық мүддесін қорғау - тілді өз мәртебесіне жеткізу. Қазақ тілін білу, оны дұрыс қолдану басты дискурсқа айналуға. Тіл жанашылары бүгінгі қоғамдағы тіл мүддесінің идеологиялық тұрғыда қолдауды дұрыс деп отыр. Еліміз егемен алсада, тіл мәселесі әлі де өз мәртебесіне жете алмай отыр. Сондықтанда, әрбір орта тіл мүддесі үшін қоғамға ат салысуы қажет. Қоғамдық сананы қазақ тілінің идеологиялық дискурсына бағытауы тиіс. Барлық адамзат бірігіп қазақ тілінің дамуына жол салса тіл, дін, саясат қоғамда идеологиялық тұрғыдан жоғары бағаланатын еді. Заман талабына сай үш тілді менгеру, 50 елдің қатарына қосылудың басты болашақ кепілі деп үш тілді менгерудеміз. Балабақшадан бастап ағылшын тіліне көңіл бөлеміз. Бұл идеология өсіп келе жатқан жас ұрпақтың қазақ тіліне, рухани құндылығына әсер етіп жатқандығын біле тұрсақта заман талабына сай бала деп осы жолға бәріміз бірдей түстік. Осы орайда бүгінгі күні қазақ тілінің идеологиялық ерекшелігі айқын байқалып қоғамда таразыға түсуде. Қазақ тілінің қарым-қатынас барысында дұрыс қолданылмауы немесе тілдің мүлде қолданыста болмауы - қазақ балаларының қазақ тілін білмеуінен туындап отыр. Тілді менгермеген, білмеген, менсінбеген уақытта тілдің идеологиясының дамуы да қиын. Ғылымда да қолданысқа терминдік жүйе ретінде қарастырылуға. Қазіргі таңда ұлт тілі өзекті болып отыр. Адамзат тарихында 100 деген тілдер өлі тілдерге айналды. Жаңа тілді менгертеміз деп өз тілімізді өлтіріп жатқанымыз ақиқат. Қазақ тілі асқақтай түсуде. Бұл – бүгінгі қоғам шындығы. Қазақ тілінің идеологиялық ерекшелігі мен дискурсы осыдан туындап отырғаны шынайы ақиқат. Тіл жанашыры М.Шаханов қазақ тілінің қаймағы бұзылып, рухани өскен болаштан қорқамын деген сөзінің астарында қазақ тілінің мәртебесі мен бүгінгі ахуалы жатқандығы шындық. Тақырыпты зерттеу барысында өзекті мәселе қазақ тілінің идеологиялық дискурсы бүгінгі қоғамдағы күрделі мәселе. Қазақ тілі - мемлекеттің тірегі, тұғыры, рухани байлығы. Тіл әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани байлығы, сарқылмас қазынасы. Сондықтанда, қазақ тілі жанашыры ұлттық идеологияның түп қазығы, тірегі - қазақ тілі деп отыр. Қазақ тілінің идеологиялық дискурсын ғылым мен қоғам арасында саралап отыр. Қазақ тілінің қаймағының бұзылмауы, қолданыста қарым-қатынас құралы ретінде дұрыс қолданылуының дамуы – ол елдің болашағының алтын көпірі болмақ. Қазіргі таңда мектеп оқулықтарында өзгертілген терминдік сөздер қазақ тілінің тілдік сөздік қорының өзгеріске ұшырап отырғандығы, балалардың түсінуіне күнделікті өмірде қолдануында кедергілер келтіруде. Тілдік сөздің өзгеріске ұшырауы жақсы емес. Тіл мағыналы, жеңіл, түсінікті болуы тиіс. Сонда ғана қазақ тілі идеологиялық тұрғыда өз мәртебесіне жетер еді.

Дискурс кешенді ғылым болып табылады. Жоғарыда қарап өткендей идеология мен дискурс ғылымның бір бөлшегі, қоғамдағы қолданыс құралы. Қазақ тілі идеологиялық тұрғыда талқыланып жатуы қазақ тілінің құндылығы мен руханилығын, өз мәртебесі мен дәрежелік идеологиялық тұрғыға жеткізу болып табылады. Осы жолда атқарылып жатқан мәселелер аз емес. Қазақ тілі идеологиясы ғылым ретінде толық қалыптасып, инновациялық технологиялармен қатар қолданысқа енгізілсе, қазақ тілінің идеологиялық дискурсы да жоғары нық болатын еді. Қазақ тілінің идеологиялық дискурсы тілде нақты бір нарсені білдіретін белгі болуы тиіс. Сол тіл қолданыста, тілдік ортада әртүрлі қолданыста болсада, бір мағынаға ие болуы керек. Жоғарыда тоқталғандай, тіл әлеуметтік топтарға бірдей қызмет етеді. Сондықтанда, қазақ тілінің идеологиялық дискурсы өз дәрежесінде болуы керек. Сонда ғана қазақ тілінің идеологиялық ерекшелігі басты рухани құндылық болып табылады. Қортындылай келе, бүгінгі қазақ тілінің идеологиялық дискурсы мен ерекшелігі Алаш зиялыларының басты ұстанған бағытындай болуы тиіс. Негізгі қазақ тілінің идеологиялық дискурсы үшін барлығымыз қоғам болып реттеуіміз қажет. Сонда ғана тіл мәртебесі, құндылығы, құзіреттілігі идеологиясы нық, болашаққа сенімді бола алады. Бізде бүгінде қазақ тілінің идеологиялық дамуы ерекшелігінің негізгі тұрпатын жоғарғы деңгейге дейін мәртебесін асқақтатын рухани бай жүректі жастар бар. Ойымды тұжырымдай келе қазақ тілі идеологиясы тек жарқын, жандана берсін деймін. Бүгінгі Ұлы дала елінің негізгі идеясы қазақ тілінің дамуы мен шарықтауы. Өйткені, тіл идеологиясы – мемлекет идеологиясы. Оның түп қазығы - ғасырлар бойы жинақталаған идеологияның дискурсы, мәдениеті, тарихы, болмысы, ұлттық санасы болып негізделген. Осы құндылықтарымызды жоғалтпай сақтауымыз керек. Сонда ғана қазақ тілінің идеологиялық нұсқасы берік, нық мызғымас бола алады. Жаһандану үрдісінде бүгін біз мемлекетті, қазақ тілін тек рухани ішкі бірлік пен тұтастықтың арқасында кемелдендіре аламыз. Қазақ тілінің идеологиялық дискурсын қалыптастыру барысында ұлы дала елінің тілін жаңғыртуымыз қажет. Қазақ тілінің рухани құндылықтырын, мәдениетін, тарихын көтеруге жұмыс істеуіміз қажет. Олар әсіресе, тілдік саясатта, мәдениетте жалпы руханилықта қоғамдық өмірде көрінуі тиіс. Сонда ғана қазақ тілінің идеологиялық дискурсының тамыры нық болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кекілбаев Ә. « Ұлт және тәуелсіздік »Астана, Ер-Даулет,2007жыл
2. Сыздықова Р. Қазақ әдебиеті 12.03.1999ж
3. Сейтова Ж. Қазақ тілі идеологиясы ,2008 ж
4. Айтбаев Ә. Ғылым қазақша сөйлер ме. // Тіл майданы .Арыс,2000
5. Қайдаров Ә.Т. ғылым тілі және әдиби тіл статусы // Терминдер мен олардың аудармасы
6. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін қолданған диссертация авторефераты, Алматы,2007
7. Шаханов М. Тілім менің тірегім.

ӘОЖ 821.512.122.09

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ҰЛТ МЕКТЕБІНДЕ АНА ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мәдібай Қ.Қ.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
kari-51@mail.ru*

Мақалада Мағжан Жұмабаевтың оқу-педагогикалық бағыттағы еңбектері, соның ішінде «Бастауыш мектепте ана тілі» атты әдістемелік нұсқауының ана тілін оқытудың ғылыми-практикалық негізін орнықтырудағы елеулі мәні туралы айтылады.

Данная статья рассматривает учебно-методическое, педагогическое значение многогранной просветительской деятельности крупного ученого-педагога, выдающегося поэта Магжана Жумабаева. В методической разработке Магжана Жумабаева рассмотрены вопросы родной речи, преподавания казахской литературы в начальной школе.

This article considers educational and methodical, pedagogical value of many-sided educational activity of the large scientist-teacher, outstanding poet Magzhan Zhumabayev. In methodical development of Magzhan Zhumabayev questions of the native speech, teaching the Kazakh literature at elementary school are considered.

Кілттік сөздер: педагог, көркем сөз, әдеби туынды, ренессанс

Ключевые слова: учитель, художественное выражение, литературная работа, ренессанс.

Key words: teacher, artistic expression, literary work, renaissance.

Мағжан Жұмабаевтың ұлт мектебінің бастауыш сыныптарында ана тілі сабағын оқыту әдістемесін түзудегі білікті педагог есебіндегі, ана тілінің ұлы құнарын сәби санасына сіңіруде ғылыми-теориялық негіздемелер қисындаудағы мамандық әлуеті қысқа ғұмырында жасындай ойнаған қуаты зор поэзия түзген ұлт ақынының тарихи еңбегіне қоса тағы бір азаматтық ғұмыр арнасы- білім беру ісінде билік кумай тындырымды, қайырлы еңбектенуі болды.

Білім беру мен тұлға тәрбиелеу ісін тұтастықта зерделеген, әлемдік озық педагогикалық ой-танымды сіңіре жазылған «Педагогика» еңбегімен сабақтасып жатқан, ақынның қысыптаян өмір бағытын айқындай түсетін еңбегінің бірі – 1923 жылы Ташкентте Түркістан республикасының баспасөз таратушы мекемесі бастырып шығарған «Бастауыш мектепте Ана тілі» атты әдістемелік нұсқау.

Алаштың асыл перзентінің оқу-педагогикалық бағыттағы мығым ғылыми негізді ұстанымдары білім беру, педагогика тарихы, әдістемелік қолданбалы мәні тиісті салалық зерттеулер нысаны есебінде қаншалықты игеріліп отыр, ұлт мектебінің қалыптасып даму тарихындағы қажырлы еңбек қазірде өз деңгейінде бағаланып, ескеріліп жүр ме? дейтін сауалдар көкейде тұрды. Расын айтқанда, осындағы әдіскер оқытушы маман Мағжан Жұмабаев күн тәртібіне қойып отырған оқу, оқыту тәсілдері бала күнгі «Ана тілі», басқа да оқулықтардың оқыту жүйесін жадымызда қайта жанғыртты. Сол жүйе осы күнгі бастауыш мектепте де өнімді оқыту әдісін түзіп отырған сияқты. Осы бағытта арнайы зерттеулер қажет көрінді.

Токталып отырған мақалада Мағжан ана тілі сабағын бастауыш мектепте оқытуда баланы шығармашылыққа, ойлануға баулу бағытында ұсынып отырған сабақ түрлерінің бірінде келтірілген тақтай көпір үстіндегі екі текенің текетірес тұрған суретін бастауыш мектепте жүргенде көргенбіз. Ол уақыттарда Мағжан әңгімесі, Мағжан педагогикасы, Мағжан ақындығы туралы айтылмайды. Балаға қаріп үйрету, жазуға төселдіру, оқығанды, көрген құбылысты суреттеп қайта айтып беру. Бірте-бірте жан сарайы әсіреленіп, шалқар кеңістігіне шыққан көркем сөз арқылы ағыл-тегіл ой төгіп, шешен сөйлеуге төселу.

Ел сөзін ұстайтын азамат тұлғасын қалыптастырудың инемен құдық қазғаннан да бейнетті, сол ХХ ғасырдың 20-жылдарында толып жатқан кедергілермен тұсалып отырған күрделі қиын шаруасына Мағжан Жұмабаев жанкештілікпен кірісіп, ел баласын оқытты. Оқу ісін жолға қоюдың қыруар міндетін атқарып жүрген Алаш ұлдары А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Сейфуллин т.б. қайраткерлердің қатарында тарихи еңбек жасады.

«Бастауыш мектепте Ана тілі» әдістемелік нұсқауын Мағжан Жұмабаев «Мектебіміз» атты проблемалық сипаттамадан бастайды.

1911 жылы Ахмет Байтұрсынұлы енгізген жаңа әліпбидің оқуға орнығу бағыты онсыз да килы кедергімен баяу жүріп отырған, сонда да болса дүние білімдері енді-енді оқытыла бастаған уақытында Русия төңкерісінен кейін белгілібір себептерден қазақ мектебінің жұмысы тағы да тоқырауға ұшырағандығын айтып, тарихи ахуал, саяси-әлеуметтік мәселелердің оқу ісіне катысты нышандарын байыптап саралайды.

«Біздің бастауыш мектебіміз бойы өсіп, бұғанасы қатпаған жас мектеп» Бастауыш мектептердің ескі әліпби мектебінен жаңа мектеп болып туып қалқыып қаз тұрғанына жиырма жыл да болған жоқ. Қиып бұрылып кете алмайтын мектебімізге дағдылы даңғыл жол да салынған жоқ.

Осылай жаңа есі кіріп келе жатқан мектебіміз Русияның төңкерісіне кез болды. Төңкеріс мектебіміздің алдына «еңбек» деген ұранды тастады. Бұдан былай еңбек мектебі болсын деді. Жаңа тәй-тәй басып келе жатқан мектебіміз «еңбек» деген ұранды ұға алмай дағдырып қалды. Білім берудің орнына балаларға көмек бер дегені қалай деп, «еңбек» деген ұранды өзінше түсініп қарадай мойнына су кетті. Жаңа басы құралып келе жатқан мектебіміз қирай бастады. Мұғалімдеріміз мектептен түрлі сылтаумен жылжып шығып зыта бастады» [1,3]

Мағжан Жұмабаев жаңа үкіметтің оқыту бағытындағы ұстанымын ұғындыра келіп, не дегенде де ұлт мектебі жұмысы түзу бағытта жолға қойылуы керектігі күн тәртібіндегі кезек күттірмес негізгі мәселе екендігін айтады.

Бастауыш мектептің оқу мерзімінің сол тұста көп өзгеріске ұшырамай төрт жылдық болып қалып отырғанына орайластырып әрбір оқу жылының сабақ мазмұнында қамтылуы, ескерілуі міндетті мәселелерді саралап ұғындырған.

Төрт жылдағы оқыту бағытын 2 айқын белгіленген талап бойынша жүргізу көзделеді.

1 - Баланың тілін өркендету һәм дағдыландыру;

2 - Тілді бақылау һәм емле.

Бастауыш мектептің оқуын біртіндеп жеңіл тапсырмадан күрделіге қарай жүйелі түрде жетілдіріп, толықтырып жүргізу нақты аталып көрсетілген талаптармен қамтылған.

Бірінші жылда баланы «жандағы әсерді қысылмай сөзбен жарыққа шығаруға» баулу керек. Өлең жаттап айтқызу, ауызекі дұрыс сөйлеуге үйрету, кітаптан оқи білуге төселдіру міндеттері ескерілмек. Сурет салу, естіген, бастан кешкен оқиғаны мұғалім қойған сұрақтардың жәрдемімен қайта жаңғыртып ауызекі айтып бере алуын қадағалау, ертегіден сахналық көрініс жасауға бейімдеу қажет. Тіл бақылау, дұрыс жазуға төселдіру бағытында сөйлем – сөз – буын - дыбыс туралы ұғындыру. Дыбыс пен әріптің айырмасына зер салғызу. Сөйлемнің сонында қойылатын нүкте туралы таным орнықтыру.

Екінші жылы бірінші талап бойынша көрген, естіген құбылыс негізінде толығырақ баяндап, әңгімелеп беруге, сахналық көрініске айналдыруға баулу. Басқа адаммен дұрыс, толық сөйлесе білу, суретке қарап әңгіме құру, бір әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айта білуге үйрету, оқиғаны ықшамдап немесе жетілдіріп баяндауға дағдыландыру, хат жазғызып көру, күнделік жазуға қызықтыру, т.б. шарттар ескерілуі тиіс.

Тіл, емле бойынша сөз тұлғасы, түбір, туынды, қос, қосалқы сөздер, қосымшалар туралы түсінік беріледі. Жұрнақ, жалғаулар туралы ереже үйретіледі. Қос, қосалқы сөздердің жазылуы, тасымал, сызықша, туынды сөздің жасалуы, жұрнақ туралы білім беріледі.

Үшінші жылдың бірінші талабы бойынша бастан кешкен оқиғаларға ойдан әңгіме шығарып үйрену, балалар жиылысында ой-пікірін дәлелдеп сөйлей білу, оқиға әңгімені толық етіп жазуға төселу, сезінген әсерді жеткізе білу, әдеби туындыны бағалап сөйлеу, жазба есеп беру қамтылған. Екінші талапта сөйлем мүшелері, атауыш (есім – Қ.М.) сөздер туралы таным қалыптастырып, оларды айыра білуге үйрету. Шылау сөздер, үстеу, одағай туралы түсінік. Үтірдің қызметі.

Төртінші жылы белгілі бір пікірдің жобасымен толық дұрыс сөйлеу һәм жазу. Әдебиет әсерлерін кестелі, кестесіз, өлшеулі, өлшеусіз, сурет, жәй әңгіме сипаттарына қарай

ажырата білу. Яғни көркемдік, жанрлық негізде танып, талдауға баулу. Ұйымдастыру шараларына тарту. Екінші міндет бойынша сөйлем мүшелерін Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құрал» кітабы бойынша сөздердің байланысу жолдарын, сөйлем мүшелерін пысықтап, игеруді дамыту, тереңдету.

Осы төрт жылдағы ана тілінің оқытылу талаптарында Мағжан Жұмабаев атап көрсеткен тапсырма-шарттар қазірге шейін бастауыш мектептің оқу жүйесінде сақталған ұтымды, өнімді оқыту тәсілдері.

Баланың сөйлеп үйренуін, жалықпай қызығып отырып жазуға төселуін, естігенін әңгімеге айналдыру, ойдан шығарып айту, хат жазу, пікірін қорғап дәлелмен сөйлей білу, әдеби шығарманың көркемдігін бағалап айту, істеген жұмысқа есеп беру, жазуда қатесіз әрі тіл заңдылықтарын ескеріп, ой жүйесін бұзбай нақты, әсерлі жазуға дағдылану бағытындағы білім беру әдіснамасында Мағжан Жұмабаев баланы шығармашылыққа баулу, тілдің ғылыми негіздерін, пән тілін игерту мәселелерін назарда ұстап отырған.

Мағжан Жұмабаев аталған еңбегінің «Ана тілінің мектептегі орны» атты тарауында өзі қозғап отырған оқыту, оқу, мектеп ісіндегі ана тілінің орны туралы түбегейлі көкейтесті мәселелерді қаузаған.

«Ұлт мектебін туғызатын ана – ұлт тілі. Тілі бөлек ұлт түрі бөлек мектеп іздейді. Ұлт мектебі ұлт тілі негізіне құйылуға тиісті. Ұлт тілі ұлт мектебіне ана болуға тиісті. Шынанда осылай болады. Бірақ бір ұлттың тарихында түрлі себептермен ұлт мектебі бір дәуірлерде анасынан айырылып жетім болып қалуға мүмкін. Осындай дәуір біздің мектептеріміздің басынан да кешті, дұрысы, енді кешіп бара жатыр» [1,5]. Мағжан Жұмабаев енді ұлт мектебінің шынайы білім ұясы – ұлт мектебі болуына кедергі келтірмек бірнеше ішкі, тысқы құбылыстарды емеурін танытып отырып та, ашып-ашып айтып та нақтылы шешімді күтіп отырған өзекті мәселе есебінде егжей-тегжейлі саралап береді. Араб, парсы, татар тілімен шұбарланған оқудан арылғанымен, әлі де ана тілінің баламен табыспағандығын айтады. Мәселені оқытудың жолын көрсететін әдістеменің жоқтығымен сабақтастырады. «Мектепке ана тілін алып бару» атты тараушада білімнің барлығы ана тілі арқылы берілді дейді.

«Мысалы, балаға қайырымдылық мінезін сіңіру үшін жанды қайырымдылық күйге кіргізетін бір күй тыңдату жетпейді, бәлкі еттен өтіп сүйекке жететін қайырымдылықты суреттеген сөз керек, яғни, ана тілі керек. Сондықтан, мектептегі ана тілі барлық білімнің негізі һәм басқышы» [1,6].

Мектепте бала ана хат тануымен бірге дұрыс сөйлеуге дағдыланбақ. Дұрыс жазуға үйрету. Бірақ білім үйренумен іс түгенделмейді, баланың жанын өсіру керек, тәрбиелеу керек. Тәрбие беру үшін оны сұлу әдебиетпен таныстыру, соны түсініп, сіңіріп оқуға баулу деген ойларын Мағжан Жұмабаев әрі қарай пысықтап, айқындап отырады.

Бала хат танығанда кітапқа байланып қалмауы керек. Мұғалім ката түсінік бермеуі керек. Баланың ынтасын оятуы керек. Ойдың сөз арқылы жарыққа шығуы туралы айтсын. Бала табиғат, жаратылыс аясында өссін, ойнап өссін, өнерден әсер алып өссін дейді. Мұғалім халфе болып отырмай, балаға жақын болсын, жөн көрсетіп отырғанымен, бала еркін болуын ескерсін дейді.

Тіл дамыту сөз байыту жолындағы шығармашылық өрістің бағыттарын мейлінше қамтып отырып ой түйген Мағжан педагог баланың көрген білгенін қорыту, суретке қарап шығарма жазу, ішкі жан күйін сөзбен баяндау, оқыған шығармасына баға беріп отыру, т.б. біліктілік, білім қорын түзу бағыттарын қадағалап отырып, үйрету, дағдыландырудың оңтайлы тәсілдерімен негіздеп береді.

«Бастауыш мектепте оқылатын әдебиет түрлері балаларға анық, ұғымды болып, баланың ойын ашық бір жерге салып жіберетін болсын. Ізгілікке, қайырымдылыққа, шындыққа, әділдікке, елшілдікке, әлеуметшілдікке шақырсын». [1,11]

Әрі қарай да зәру проблемаларды түгендеп, тізіп нақтылайды. Оқу кітаптары қажет. Мұғалім баламен мынадай-мынадай бағытта кеңесуі керек. Бала өз әсерін сыртқа шығарып сөйлеп, жазсын, т.б.

Мағжан Жұмабаевтың ұлт мектебінде ана тілін оқыту мәселесін ғылыми-әдістемелік негізде күн тәртібіне қойып, біліктілікпен, ыждаһатпен пысықтауы ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы жаппай сауаттандыру, өркениетті елдікке ұмтылыс бағытындағы Алаш қайраткерлерінің оқу-тәрбие ісіндегі түпкілікті ұстанымдарымен мұраттас, өзектес мүддеден туды.

Ұлт мектептерінің шаруашылық жұмыстары да, оқу-әдістемесі де, оқу құралдарымен, мұғалім кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі де 20 ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерін сонау бір түп-түгел, тұңғық заманда Ыбырай Алтынсарыұлы қалай алаңдатқан болса, одан да гөрі нақтылы әрекеттерге жұмылдырған еді.

Оксфорд университетінің Орта Азия проблемаларын зерттеу орталығы Алаш қайраткерлерінің тарихи еңбегіне «Олар мәдени ренессанс» жасады деп баға берген. Шыны да сол.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жұмабаев М. Бастауыш мектепте Ана тілі. // «Жұлдыз», № 1, 1993 ж.

ӘОЖ 801

ҰЛЫҚБЕК ЕСДӘУЛЕТОВТИҢ «КӨЗДІҢ ҚҰНЫ» ПОЭМАСЫ

Сейтжанов З.Н., Нүсіпәліқызы А.Н.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Алматы қ.

Ғашықтық жырдың кең жайылған бір түрі – «Көздің құны» поэмасы. Бұл ескі қазақ өмірін суреттеу арқылы трагедиялық тағдырлар туралы сыр шертетін бұл поэма Ұ.Есдәулетовтің атын бүкіл қазақ даласына жария еткен болатын. Бұл поэма қай халық болса да сүйіп тыңдайтын, қайғылы – қасіретті, трагедиялы поэма болғандықтан екі жас өз мақсаттарына жетуге ұмтылды.

Love poetry one of the most widespread - «The cost of the eye» poem. Kazakh life in the old a description of the about the tragic fate telling about this poem U.Esdauletov's name in the Kazakh steppe it was announced. This poem just what people love to listen to, tragedy, because of the tragic poem two young achieving their goals.

Кілттік сөздер: поэма, өнер, тұрмыс-салт, дәстүр, жырлар.

Ключевые слова: поэма, живопись, жизнь, традиция поэзия.

Key words: poem, arts, tradition, life, poetry.

«Көздің құны» поэмасы – жастардың мөлдір махабатының дәлелі. Қазақ халқы - негізінен сөз өнеріне, өлең-дастандарға көп мән берген халық. Сонау V-VI ғасырлардан-ақ дамыған сөз өнері шығыс түркі тілдес елдерге қанатын кең жайып, жыр – толғаулар, өлең – дастандар ауыздан – ауызға халық жадында сақталған. Осындай халық ауыз әдебиетінің жыр – дастандары, батырлық жырлар, ғашықтық, не тұрмыс – салт жырлары болсын Шығыс елдерінің сөз өнерінде тереңірек қалыптасқан. Әсіресе, ғашықтық жырлар, лиро – эпостық жырлар халық жырларын ұрпаққа таныстырған жыршылар арқылы қазақ қауымында ғасырлар бойы сақталып келеді. «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Қоз Көрпеш-Баян Сұлу», «Қалқаман-Мамыр» сияқты лиро-эпостық жырлардың ең негізгі тақырыптары сүйіспеншілік, махаббатқа адалдық, мөлдір махаббатқа жету жолындағы ізгі істер мен күрес,

халықтың тұрмыс-салты, тіршілігі, дәстүрі, таза махаббат жолындағы қайғы – қасірет, күйініш-сүйініші болып табылады.

Осындай ғашықтық жырдың кең жайылған бір түрі – «Көздің құны» поэмасы. Бұл ескі қазақ өмірін суреттеу арқылы трагедиялық тағдырлар туралы сыр шертетін бұл поэма Ұ.Есдәулетовтің атын бүкіл қазақ даласына жария еткен болатын. Бұл поэма қай халық болса да сүйіп тыңдайтын, қайғылы – қасіретті, трагедиялы поэма болғандықтан екі жас өз мақсаттарына жетуге ұмтылды. Менің ойымша, қос ғашық өздерінің ең негізгі мақсаты таза махаббатқа жете алмай кетуі нағыз қасірет. Поэмадан ең алдымен байқайтынымыз ақын адам мен табиғатты астастыра, үндестіре жырлайды.

Шал отырар Айна көл жағасында,
Сыр шертісіп суменен, нанасың ба?
Әрбір сөзін зағиптың тыңдау үшін,
Толқыннан соң келеді толқын көшіп...

Демек бұл шумақтардан ақынның табиғат пен адам арасындағы сырдың қаншалықты нанымды келетінін, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы шал кейіпіндегі кейіпкердің іштей өксіген мұң-зарын осылайша керемет әрі тартымды етіп поэманы бастаған.

Бұл поэмада жауыз кейіпкер болмаса ол трагедия болмасы анық хақ дүние. Сондықтан да ақын Мырзан бай атты қаскүнемді тамаша суреттеген. Оның Райдың Байшұбар атына қызыға түскенін, Маржанды алғысы келсе атын жүз жылқыға айырбас жасап отау құрғаны жөн екенін тілге тиек етеді.

- Райжан-ау, малы аз ба бұл ағанның,
Мен тұрғанда басыңды құрап алғын.
Сыбай-салтаң жүрістен не шығады
Бір қайырын көрсенші мына малдың,-

дей келе ниеті арам байдың көздегеніне қандай жолмен болса да жететініне өлең шумақтарынан байқаймыз.

Жалпы қазақ әрнәрсеге өте қырағы көзбен, қасиетті таңбаға балап, әр дүниенің баға-құнын білген халық. Мәселен, қазақтың қанындағы жылқы малына деген махаббаты мен оған деген сүйіспеншілігін философиялық деңгейдегі танымға ұласқан әртүрлі мақал-мәтел, нақыл сөздерден байқаймыз. Дәл осындай жануарға деген сүйіспеншілікті «Көздің құны» поэмасынан да аңғаруымызға болады.

Бұл Байшұбар бағымды байлап келген,
Алыс-жақын айнала аумақты елден.
Құлынынан қолымнан жемдеп едім,
Соған таңып өзімнің тұмарымды.[1, 361 б.]

деп Байшұбардан Райдың айырылғысы жоқ екенін Мырзан байға токетерін айтып, кәміл нандырады. Бірақ оған байдың нанғысы да келіскісі де жоқ. Жандайшаптарын Райдың отауына оның жоқтығын пайдаланып, анасына суды сылтауратып, көк теріні (қасыр) іліп кеткен еді. Оны бірден байқаған Рай анасына:

Сусын емес, Шұбар ғой көздегені,
Аңдиды олар атымнан өзге нені?

деп Рай Маржанға қарай шауып кетеді. Анасы байқұс амал нешік тек амандығын ерініне орағытып отауда қалып қоя береді. Түнге қарай, қас қарайған шақта қора жақтан шу шыққанын естіген қарт ана көсеуін алып ұмытлған сәтте :

Қой қайсы, қасқыр қайсы?
Ащы айғайға ешбірі бұрылмаған.
Қолындағы көсеуді сілтетпестен,
Арс етті де Ананы өтті айналып...
Арс етті де Ананы өтті айналып...

Көп кешікпей жауыз байдың көздеген мақсаты орындалады. Бірақ топырлаған дүйім-жұрттың көзінше саудаласпай Байшұбардың басын бір-ақ шауып түсіреді.

Бассыз тұлпар!...

Тізесі бүгілді де,

Омақасты...

Үзілді ғұмыр міне...

Жансыз басты құшақтай жығылды Рай,

Екі көзі түк көрмей үнілді де.

Райдың Мырзан бар өшін жігіттен қалай да болса әлі толық алмағандығын түсінгеннен соң, ғашығын алып қашуға бел буады. Дәстүрге берік, әрқашан үлкеннің айтқанын екі етпейтін Маржанның елінен қашуы – таңғаларлық іс. Әрине, бұл Райға деген таза махаббат, адал сүйіспеншілігінен өрбіген іс. Поэмадағы қос ғашықтың адал махаббатқа жету жолындағы неден де болса тайсалмайтындығын мына жолдардан байқауға болады:

Екеуара жалғыз ат мінгескені,

Еске түсті кешегі тілдескені:-

Маржан:

«Мәңгі сендікпін,

Екі өмір жоқ,

Екеуімізге соңғы кеш-

Бұл кеш...» деді.

Рай:

«Тарттық, ендеше!»-

Рай мен Маржанның айтқан сөздерінен-ақ бұл поэманың, біріншіден, сырға толы екенін байқап отырмыз. Әрине, поэма тақырыбы махаббат, сүйіспеншілік болса сырлы жыр болмауы мүмкін емес. Түнгі ауыл дүр сілкінді шапқан аттың тұяқтарының даусымен. Сондағы мұздай жүзі Мырзанның тозаңданған елдің бәрі бірден байқап қояды.

- Ана иттерді тыйындар абалатпай!

Сан-сақ ойын сәл тұрды саралап бай.

Киіз үйге кірерде күбір етті:

«Тәңір, өзің жар бол, деп, табалатпай...»

«Көздің құны» поэмасындағы Маржан бейнесі де, әрине, айырықша маңызды.

Маржан – сүйкімді, сұлу, өр мінезді өжет қыз. Ақын эпитет арқылы поэмада көрсетіп өтеді. Қыз балаға тән қасиет – сұлулық. Ал Маржан қандай сұлу болғанымен ер мінезді қыз болған. Бұл поэмада Маржан өзінің нағыз қазақ елінің қызы екенін дәл, анық көрсетеді. Сөз өнерін құрметтеген қазақтың сұлу қыздары да сөз өнерінің мәнін түсінгені, қадірлегені көрініп-ақ тұр.

Ақын поэманың басты мақсаты – қос ғашықтың қаншалықты қиналғандығын, Райдың жандайшаптармен қалай арпалысқандығын сезімтал өлең жолдарымен бейнелейді.

Ұрымталын Райдың бағып епті,

Әккі Майдан тізеден қағып өтті.

Өзінің де шүйдесін солқ ете қап,

Таза махаббат үшін күрескен Маржанның өлімінің өзі – әділетсіздікке айтқан лағынеті, қарсылыққа шыққан күресі деп ұғынамын.

Жұлдыз қаптап көз алдын халі кетті.

Қашты...

Жетті...

Жартастан кетті қарғыш...

Күмп етті де толқындар тас-талқан боп

Айырылды аспан да бір қақырап,

Аза бойы қаза боп тұрды тынышпанды..

Ал Райдың зағип болып қалуы нағыз өмірдің ең аянышты да ауыр сынағы еді. Бұлайша жарық дүниені көрмей, сезінбей өмір сүріп өткенінше, бірден өлгені артық еді.

Кеудесінен шығарман тегін демін,
Ит пен құсқа жем болып қала берсін.

Бар, Жандайшап!

Көзін, ой!

Мә, қанжарым!

Таудан торғын жел кейде ескенде, жағасында жастар келіп біраз ой кешкенде:

Көл:

- Рай! – деп шақырса,

Жел:

- Маржан! – деп,

Екі ғашық тілдескенге ұқсайды. Мен «Көздің құны» поэмасының қазіргі жастарға мөлдір махаббатты қалыптастыруға, бір-біріне деген таза сүйіспеншілікті орнатуға көмектесетінін айтқым келеді. Әрине, сол кездегі жастар мен қазіргі заманғы жастардың заманын салыстыруға келмейді. Қазіргі жастар өз махаббаттарын қайғы-қасіретсіз, сүйініш-күйінішсіз елестете алады. Бірақ, ертедегі замандарда махаббаттың ұлылығы сонша, ғашықтар махаббат үшін жанын қиған. Ал бұл - қазіргі жастар үшін үлкен ұлағат. Сөз соңында мен: «Әрқашанда махаббатты қадірлей білейік!», - дегім келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Есдәулетов Ұ. Көп томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Қазығұрт, 2006. – 1 – т. – 361 б.

ӘОЖ 821.512.122

ТАРИХИ ТҰЛҒА ЖӘНЕ КӨРКЕМ БЕЙНЕ

Глеубергенова Н.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
nazym-tleubergenova@mail.ru*

Мақалада С.Мұқановтың оқу-педагогикалық бағыттағы еңбектері, соның ішінде ана тілін оқытудың ғылыми-практикалық негізін орнықтырудағы елеулі мәні туралы айтылады.

Данная статья рассматривает учебно-методическое, педагогическое значение многогранной просветительской деятельности крупного ученого-педагога, выдающегося писателя С. Муканова.

This article considers educational and methodical, pedagogical value of many-sided educational activity of the large scientist-teacher, outstanding writer S.Mukanov.

Кілттік сөздер: жазушы, жырғау, жыр, дастан, зерттеу.

Ключевые слова: писатель, сказочник, поэзия, стихотворение, исследование.

Key words: writer, storyteller, poetry, poem, research.

С.Мұқанов шығармашылығын қарастырған зерттеу еңбектерде туындының жазылу тарихына қатысты айтылған пікірлер кездеседі. Әдеби шығармашылық - жазушының өмір тарихымен ұштасып жатқан процесс. Бала жасынан эпос жаттап өскен жазушының есте сақтау

кабілеті ерекше болды. С.Мұқанов болашақ туындыларының кейіпкері Балуан Шолақпен 1913 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Марьевка деген жерде кездеседі. Осы кездесуден соң, әнін тыңдап, өнерін қызықтаған бала Сәбиттің бойында өнерге деген құштарлық туады.

С.Мұқанов «Балуан Шолақ» туындысына түрткі болар әсерді көбіне бала кезден санасында сақталған естеліктер негізінде тапқан. Балуан Шолақ - болашақ жазушы көңілінде айырықша әсер қалдырған тұлға. Жазушы С.Мұқановтың бала шағынан жаттап өскен жыр-киссалары естіген аңыз-әңгімелері, көзбен көрген жайлары шығармаларына үлкен арқау болған. Бұған бірсыпыра шығармаларын мысал етуге болады. Атап айтқанда, «Өмір мектебі», «Балуан Шолақ», «Ұмсын сұлу» - суреткер өмірінен туған тақырыптар.

Суреткердің шығармашылық шеберханасында Балуан Шолақ тақырыбы көлемді туынды жазуға дайындық барысында терең игерілді. Тағдыры күрделі, өмірбаяны бай тарихи тұлға - Балуан Шолақ (Нұрмағамбет) Баймырзақұлы жазушының шығармаға тақырып етіп таңдап алуы тегін жайт емес. С.Мұқанов көптеген шығармасына тіректі өмірдің өзінен алған жазушы. Мемуарлық шығарма – «Өмір мектебінде» кейіпкерлердің бәрі дерлік түптұлға (прототип) атымен аталады. Жазушы Қызылорда қаласында 1926 жылы болған оқиғаның терең сырын ашып, 1928 жылы «Адасқандар» романын жазып аяқтағаны көпшілікке белгілі. Бала шағында жүздескен әсермен Балуан Шолақ бейнесі көңілінде берік орнығады. Сегіз қырлы, бір сырлы Балуан Шолақты өнердің биік тұлғасы ретінде бағалады.

Мемуарлық шығарма «Өмір мектебінде» халық әні мен өнеріне сусындап өскен бала Сәбит бейнеленеді. С.Мұқанов жас шағынан Арқаның атақты өнер иелерімен жүздескен. Ақан сері, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай сынды сал-серілер өнерін тамашалаған. Мемуарда баяндалған өмірбаяндық мәліметтердің деректік маңызы бар. Жазушы Балуан Шолақ бейнесін былай суреттейді: «Кескіні бірсыдырғы көркем екен, имектеу зор мұрынды, қалың қабақты, қою қасты, үлкен қара көзді, ат жақты, қою, ұзын қара мұртты, дөнгелектеу қою қара сақалды...

Ерекше көзге түсетін киім-кешегі екен: сыртына желбегей салған, ақ ботаның түбітінен тоқыған шекпен, астары батсайы, өңіріне жалпақтығы төрт елі қып құндыз ұстаған, басында батсайымен тыстаған ақ бұйра тымақ, ішкі қара барқыт камзолының беліне жалпақ қып қызыл жібек белбеу байлаған...Бұл сияқты киінген кісіні мен өмірде көрген емен» [1,233.].

Әдебиетші Т.Нұртазин жазушының мемуарлық шығармасы жайлы былай дейді: «Өмір мектебінің» авторы ойдан шығарған кейіпкерлері емес, өзі өмірде көрген Қабанбайдың Ғабдолын, Кәсенді, Мақанды, Балуан Шолақты, Ақан серіні әңгімелейді. Шағын аймақта соншама әнші, әңгімеші, домбырашы, сырнайшы, балуан, цирк өнеріне машық адамдардың болуы - қазақ ауылында көп заманнан бері халықтық сахналық өнер құралып, дамығанын анықтайды» [2,320.].

Жазушы С.Мұқанов халық өнерінен шығармашылық азық, рухани қазына алады. Суреткердің Балуан Шолақ тақырыбына келуіне осы халық ардақ тұтып, қастерлеген өнерпаз тұлғалармен кездесуі себепкер болған деп ойлаймыз.

С.Мұқановтың Балуан Шолақтай өнерпаз бейнесін жасауына Кенен Әзірбаев пен Шашубай Қошқарбаев сынды халық ақындарының әсер еткені анық. Кенен мен Шашубай «Балуан Шолақ» туындысының қосалқы эпизодтық кейіпкерлері. Көркем бейнені тұлғалауда бір ғана балалық шақ әсері аздық етуі мүмкін. Оған қосымша факторлар да әсер етеді. Бәлкім ол кейіпкер түптұлғасының өмірлік айналасы, ақындық, әншілік ортасы болуы ықтимал. Балуан Шолақ төңірегінде ақын-жыршылар да болған.

Жазушы жары Мәриям Мұқанкеліні естелігінде С.Мұқановтың ел ақындарымен әрқашан тығыз қарым-қатынаста болғанын айтып өтеді: «Сәбит ұзақ жылдар Жазушылар одағын басқарды. Ол кезде Одақтың сары үйі қасиетті босағадай еді. Ел ішінен шыққан ақындар, жазушылар алдымен Сәбитті іздеп сол Одаққа келетін... Жамбыл атамыздан бастап, Кенен, Шашубай, Нурпейіс, Иса т.б. ақындарды көзіміз көрді, жырларын тамсана тыңдадық Әне, нағыз

ақындар солар еді. Біздер, әсіресе Кенекенмен, Кенен Әзірбаевпен, жақын араластық» - дейді. [3,36.].

Жазушы өмірінің мазмұндылығы, жеке басы қасиеттерінің шығармашылығына үлкен әсері болатыны аян нәрсе. Жазушы Балуан Шолақтың көзін көрген, өнерін тамашалаған замандастарынан естелік жазып алып материал жинаған.

Суреткердің Балуан Шолак тақырыбына келуінің бір себебі уақыт ағымымен, талабымен ұштасады. Ұлы Отан соғысы жылдарында жазылған шығарма жауынгерлерге отаншылдық рухымен ықпал етуді көздеген. Негізгі мақсат тарихи тұлға бейнесін көркем әдебиетте сомдаумен бірге, өткен өмірдегі патриоттық пен батырлықты дәріптеу, отан үшін ерлікке дайын болу құштарлығын ояту болған.

Балуан Шолак тақырыбын суреткердің табысты игеруі өнерге деген қатынасы, эстетикалық талғамымен ұштасып жатыр. Қаламгердің естелік дүниелері де шығармашылық шеберханасын ашуға септеседі. Өмірлік дерегінен жазылған естеліктерінде жазушы Ж.Жабаев, С.Сейфуллин, А.Затаевич, М.Әуезов, К.Байсейітова, Ғ.Мүсірепов сынды тұлғалар жайлы сыр шертіп, сондай-ақ өнер қайраткерлерінің ұлттық рухани мұраға деген көзқарас, пікірлерін ортаға салады. Ұлттық музыкалық мәдениетімізде үлкен істер бітірген Александр Затаевич С.Мұқанов аузынан көптеген қазақ әндерін жазып алған. Жазушы өнер қайраткері А.Затаевич туралы естелігінде өзінің музыкаға бейімділігін айта келіп, былай дейді: «Менің Затаевичке тигізер пайдам, өзім білетін әндердің тарихын тануға жәрдемдесу, одан көрген пайдам, қазақ руларының, әсіресе жүздерінің арасындағы ән-күйлердің айырмашылығын тану» [4,562.].

Қазақ музыкасының шығармаларын жинау, тарихын зерттеуде орасан еңбек сіңірген А.Затаевич қазақ әндері туралы осы естелікте мынадай пікір айтады: «Қазақ әндерінің көбінде, әсіресе Біржан, Балуан Шолак, Ақан, Естай, Ғазиз сияқты атақты әншілерінің әрбір әнінде ұлан-байтақ тарих бар. Бұл әндердің әрқайсысы зор бір оқиғаның нәтижесінде келіп туған, сондықтан ол әндер сюжеттік жағынан бір-бір пьеса. Меніңше қазақта сюжеті жеке операға даяр тұрған әндер толып жатыр. Мәселен: Зәуреш, Хорлан, Сырымбет, Ғалия, Жанбота...» [4, 561].

Кезінде қазақ музыкасын зерттеген, операларында ән, күй үлгілерін молынан қолданған композитор Е.Г.Брусиловский С.Мұқановтың музыкалық қабілеті жайлы былай дейді: «Қазақтың талантты жазушысы С.Мұқанов турасын айту керек пәлендей музыкалық дарынды кісі деуге келмейді. Сонда да болса ол халықтың бірнеше әнін орындап, әннің ең дәл нұсқасы осы деуі мүмкін» [5,119.]. «Балуан Шолақтың» жазылуына пайдалы әсер-ықпалын тигізген жайдың бірі осы - суреткердің халықтың ән-жырына деген көзқарасында, сүйіспеншілігінде жатыр.

Жазушы қандай тақырыпқа байланысты қалам тартса да, әдебиеттің негізгі объектісі - адам екендігі ақиқат. Адам- күрделі табиғи жаратылыс. Қоғам адамнан туады. «Қоғам дегеніміз жеке адамдардың әрекетінен, яғни олардың өздерінен құралады. Адамның реалдық күш екендігін, яғни бар екендігін басқаларға ықпал ететін ісі арқылы ғана анықтауға болады. Адамдардың әрқайсысы осындай қатынастардың белгілі бір түйіні. Яғни, адамдар бүкіл қоғамдық тіршілікті қамтиды, оның барлығы адамдар тіршілігі» [6,91.].

Жеке тұлғаның рухани адамгершілік әлемі, гуманистік- эстетикалық мәселелері - жалпы адамзаттық мәңгілік проблемалар. Әдеби шығарма объектісі -адам тағдыры. Әдеби тұлғаны жасау үстіндегі суреткердің шығармашылық әрекеті басты нысанада. Белгілі бір дәуір шындығынан көркем шығарма дүниеге келу үшін ең алдымен материал қажет. Материал жинау - сол дәуірдегі адам өмірін, өмір сүрген ортасын зерделеу. Суреткердің өмірде көрген- білгенін ойша қорытуы, жинақтауы- образға барар жол. Әдебиетте кейіпкер бейнесін жасау өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға барады. Суреткер өзі жасаған көркем бейненің қасиетін оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағалайды. Суреткерге тарихи тұлға өмірінен ғұмырнамалық шығарма жазуда, әдеби қаһарман жасау үстінде керегі –түптұлға (прототип).

Әрбір жазушының шығармашылық шеберханасына ден қойсақ, оның өмір шындығын көркем жинақтауы түптілға табудан басталатыны белгілі.

Шындық құбылыстарды типтендіре жинақтау арқылы жазушы болашақ образдың жалпы бітімін, тұлғасын қалыптастырумен қатар оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды. Әрбір әдеби тұлғаны өз ортасынан адам ретінде бөлек, оқшау танытып тұратын, оның тек өзіне ғана тән, өзгелерде жоқ ерекшеліктері болуы - заңдылық. Суреткердің өмір шындығын жинақтау әрекеті әрқашан адам мінезін даралау әрекетімен ұштасады. Қаламгер тарихи тақырыпты өзіндік игеріп, өмірлік деректі өз дүниетанымы тұрғысында баяндап, мұрат тұтқан образ арқылы көркем шығарма жазып, өз концепциясын білдіреді. Туындыдағы қаһарман мен оқиға өмір шындығынан алынғанда да, олар жазушының ой-қиялымен, тәжірибесімен, көрген-білгендерімен сабақтасады. «Балуан Шолақ» - өнерпаз тағдырынан жазылған тарихи, ғұмырнамалық шығарма.

С.Мұқанов «Балуан Шолақ» туындысын жазуды мақсат тұтқан соң, өнерпаздың өмірі мен шығармашылығын терең зерттегені сөзсіз. Балуан Шолақ туралы көркем шығарма жазу үшін суреткер бұрыннан білетіндерін ізденіспен толықтырып көп еңбектенген. Тарихи деректер, өмірде болған деген оқиғалар, Балуан Шолақтың өзіне, айналасындағы адамдарға қатысты жайлар - көркем шығармаға тірек болатын мәліметтер. Көркем шығарма жазу - күрделі шығармашылық процесс, ақыл-ой еңбегінің нәтижесі.

«Балуан Шолақ» (1942 жыл)- тарихи тұлғаның өмірі қазақ халқының тіршілігімен сабақтастырыла суреттелген туынды. Тарихи және көркемдік шындық арасындағы ара қатынасты ескере отырып, тарихи тұлғадан қаһарман бейнесін сомдау - әдеби процестегі ежелгі дәстүр. Көркем шығарманың негізгі арқауы - қазақтың ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басында өмір сүрген, асқақ әнші, ақын, балуан, өнерпазы Нұрмағамбет Баймырзаұлы өмірі. Балуан Шолақ - сал-серілік дәстүрді жалғастырып, қазақтың ұлттық мәдениетінің дамуына өзіндік үлес қосқан тарихи тұлға.

Өнер адамының бейнесін жасауда қаламгер үшін оның өмірбаяндық мәліметтерімен бірге, өзі қалдырған әдеби мұраның маңызы зор. Тарихи қайраткердің шығармашылық мұрасы оның жан дүниесін, өмірі мен өмір сүрген дәуірін зерделеуге үлкен тірек болары сөзсіз. С.Мұқанов шығарманы жазу барысында тарихи дерек ретінде жиналған естелік, әңгімелермен бірге Балуан Шолақтың өз өлеңдеріне сүйенгені белгілі. Балуан Шолақ шығармаларының бір ерекшелігі - өмір-тарихы, шыққан тегі, өзінің табиғи бітімі, тұлғасы, мінез ерекшелігі өлеңдерінің өн бойында өріліп отыратындығы.

Жинақтап айтсақ, Балуан Шолақ ғұмырнамасы Сәбит Мұқанов ойына тақырып ретінде өмірдің өзінен келген. Ал, тақырыпты көркем шығармаға айналдырып жазу жолында жазушы көптеген материалдар пайдаланған. Көркем шығарманың жаратылысына қарап отырып оны біз: өзі көзбен көрген жайлар, ел аузындағы естеліктер, архивтік деректер, әнші-ақынның өлеңдеріндегі, әндеріндегі психологиялық сәттерге бойлау деп жүйелей айтамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұқанов С. Өмір мектебі. 1 кітап. <http://kitap.kz>
2. Нұртазин Т. Жазушы және өмір.-Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1960. -370 бет
3. Қожахметқызы Мәриям Мұқанкеліні. Менің Сәбитім. Естелік. Алматы: Шабыт, 1993. - 36 бет
4. Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. - Алматы: 1960. -562 бет
5. Брусиловский Е.Г. Дүйім дүлдүлдер. Жалын. 1994, № 1-2.
6. Философия. Жоғары оқу орындарының студ. арн. оқу құралы. - Алматы: Рауан. 1991. - 91 бет
7. Мұқанов С. Сұлушаш. (роман мен повесть). – Алматы: Атамұра, 2002.- 288 бет

УДК 801.6

ПРИНЦИП БИНАРНОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ Ф.И.ТЮТЧЕВА

Щербовских И. Г.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган,
irochka_67@mail.ru*

Статья посвящена анализу поэтической речи Ф.И.Тютчева в аспекте бинарности, выступающей в качестве основного принципа его поэтики. Рассматривая эпитеты как наиболее яркий показатель поэтической речи, автор характеризует различные группы тютчевских эпитетов с точки зрения их семантики, структуры и размещения в пространстве текста. Предпринятый в статье анализ разных редакций стихотворений Ф.И.Тютчева позволяет проследить процесс работы поэта над эпитетом.

Мақала Ф.И.Тютчевтің поэтикалық лұғатының бинарлық аспекті принципіндегі ақындық сөйлеу тілінің негізгі қағидаларын зерттеуге арналған. Эпитеттерді поэтикалық сөз реңкінің ең айқын көркемдігі ретінде қарастыра отырып, автор семантикалық тұрғыдан Тютчевтік эпитеттердің түрлі топтарын мәтін ішіндегі құрылымы мен орналасуын сипаттайды. Мақалада автор Федор Тютчев өлеңдерінің әр түрлі редакцияда қарастырылған нұсқалары ақынның эпитеттерді қолданудағы жұмыс барысын қадағалауға мүмкіндік береді деген тұжырым жасайды.

The article is devoted to the analysis of the poetic speech of Tyutchev in the aspect of binarity, acting as the main principle of his poetics. Considering epithets as the most vivid indicator of poetic speech, the author characterizes various groups of Tyutchev epithets from the point of view of their semantics, structure and placement of text. The analysis of various editions of the poems by Tyutchev in the article makes it possible to trace the process of the poet's work on the epithet.

Ключевые слова: поэтика, бинарность, поэтическая речь, эпитет.

Кілттік сөздер: поэтика, бинарлық, поэтикалық сөйлеу, эпитеттер.

Key words: poetics, binary, poetic speech, epithet.

Давно уже стало традицией выделять в качестве характерной особенности тютчевской поэтической мысли постоянное сопоставление двух начал. Читая произведения Ф.И.Тютчева, мы часто слышим «два голоса», различаем «два единства», погружаемся в «две беспредельности». Поэт говорит о роковом поединке *двух* сердец, его душа – «жилица *двух* миров». В поэтическом мире Тютчева царят «*две* роковые силы», грозящие «*двойным* горем». Постоянно в стихотворениях поэта мы ощущаем два начала, два единства. А если единство это представлено без своего антипода, то оно обязательно раздваивается изнутри. Эта содержательная особенность большинства тютчевских произведений нашла своё воплощение и в их форме.

Поэт изображает две беспредельности, две бездны – внутри человека и вокруг него. В свою очередь, каждая из них таит два облика – «дневной» и «ночной»: хаос и космос в мире, окружающем человека, и, как своеобразная их проекция, – «день» и «ночь» в человеческой душе. Эти особенности поэтического мировоззрения Тютчева во многом определили своеобразие его поэтики, в первую очередь, воплотившись в образной семантике произведений. Целой системой отражений и рядом сквозных образов поэт настойчиво акцентирует мысль о двойственности бытия и человека, создавая и углубляя образ двойной бездны.

Бинарность – универсальный принцип поэтики Ф.И.Тютчева, выступающий в роли организующего начала на всех уровнях его поэтической системы. Выступая как своеобразная

художественная проекция мировоззрения автора, бинарность проявляется и в образной семантике, и в особенностях поэтической речи и художественной структуры тютчевских текстов.

Наиболее ярким показателем поэтической речи Ф.И.Тютчева является своеобразное использование поэтом эпитетов.

Исследователи уже не раз обращали внимание на обилие, «скопление» эпитетов как характерный признак поэтического языка Ф.И.Тютчева. А.В.Чичерин пишет о «раздвоенном, разящем, движущемся эпитете» Тютчева [1, 276]. Вообще, А.В.Чичерин уделяет особое внимание эпитету в произведениях различных писателей. Он говорит о «переливчатости и многосторонности» составного тургеневского эпитета», отмечает, что у Тургенева часто встречается «двойной эпитет либо эпитет с переходом одного признака в другой» (например: «золотисто – голубыми глазами», «что–то неотвязно–постылое») [2, 38] или же – «тройственное согласие эпитетов», тоже для стиля Тургенева весьма характерное («Я не видал человека более изысканно спокойного, самоуверенного и самовластного»). С такими эпитетами Тургенева исследователь сравнивает тютчевские составные эпитеты.

В эпитете, по замечанию А.В.Чичерина, – «кристаллизация философских воззрений автора» [3, 177]. И это действительно так. «Вещая душа» поэта во всем чувствует противоречия: и в человеческой душе, и в обществе, и во Вселенной; для философской мысли Тютчева характерно постоянное диалектическое сопоставление двух начал, – всё это воплощается в Поэтическом Слове. А эпитет является показателем поэтической речи: в лирике эпитет «чаще оказывается средоточием целого произведения» [3, 173]. Так, в стихотворении «Конь морской» именно эпитеты, занимающие большую часть пространства строфы, раскрывают главное в поэтическом образе:

О рьяный конь, о конь морской,
С бледно–зелёной гривой,
То смиренный–ласково–ручной,
То бешено–игривый! [4, 107]

Довольно часто в стихотворениях Тютчева встречаются *сложные* эпитеты: гром «огнекрылатый», «златокрылые» мечты, пыль «огнецветная» и многие другие. Ещё более отчётливо стремление поэта уловить и запечатлеть одновременно *две* стороны изображаемого явления представлено в *составных* эпитетах: «хладно–ясно», «младенчески–божественный», «мило–невозможное», «сладко–беззаботно», «праздно–изумлённый», «блаженно–равнодушна» и т.д. Подобная двуплановость эпитетов связана со взглядом поэта на мир, воспринимаемый как целое, но всё–таки – *раздвоенное* целое. Два слова вместе, одновременно характеризуют предмет изображения, дают ему какую–то одну оценку, но оценку неоднозначную – вот почему они разделены чертой, даже когда их значения не вступают в противоречие.

Как известно, двойные эпитеты не являются открытием Тютчева. Они довольно часто встречаются в произведениях Г.Р.Державина (что было в своё время справедливо замечено М.А.Рыбниковой, Б.В.Томашевским, А.В.Чичериным). Однако Тютчев вкладывает в излюбленные державинские формы эпитета новый смысл, свойственный сознанию поэта–романтика. Стилистической особенностью тютчевских составных эпитетов является их внутренняя противоречивость, полярность двух слитых воедино слов.

Нередко в тютчевских текстах встречается употребление эпитетов парами. Чаще всего встречаются пары простых эпитетов: «О, как *пронзительны* и *дики*, // Как ненавистны для меня, // Сей шум, движенье, говор, крики // *Младого, пламенного* дня!..» [4, 125]. «Он мерит воздух мне так *бережно* и *скудно*... // Не мерят так и лютому врагу... // Ох, я дышу ещё *болезненно* и *трудно*» [4, 125] и др. Реже – пары сложных эпитетов: «вот *тихоструйно, тиховойно*, // <...> Вдруг что–то порхнуло в окно» [4, 138]. Но наиболее показательны пары составных эпитетов: сон «*болезненно–яркий, волшебно–немой*» [4, 106], «из *умильно–бледного* лица // *Отверсто–*

пламенное око» [4, 76], «дымно–легко, мглисто–лилейно» [4, 138]. Нередко пара слов представляет собой сочетание эпитетов разного типа: «Круглообразный светлый храм», «И легче, и пустынно–чище» [4, 118], улыбка природы «двусмысленная и тайная» [4, 110], «А небо так нетленно–чисто, // Так беспредельно над землёй» [4, 123]. Но когда поэту оказывается недостаточно и составных, и сложных эпитетов, и даже их пар, он удваивает и эти пары:

Вот тихоструйно, тиховейно,
Как ветерком занесено,
Дымно–легко, мглисто–лилейно
Вдруг что–то порхнуло в окно... [4, 138]

Показательны случаи, когда «парные» эпитеты сконцентрированы, как, например, в стихотворении «Осенний вечер»:

Есть в светлости осенних вечеров
Умильная, таинственная прелесть!..
Зловещий блеск и пестрота дерёв,
Багряных листьев томный, лёгкий шелест,
Туманная и тихая лазурь
Над грустно–сиротеющей землёю
И, как предчувствие сходящих бурь,
Порывистый, холодный ветер порою,
Ущерб, изнеможенье – и на всём
Та кроткая улыбка увяданья,
Что в существе разумном мы зовём
Божественной стыдливостью страданья! [4, 110]

Эпитеты встречаются почти в каждом из 12–ти стихов, и почти в половине из них стоят парами (или же образуют составной эпитет), указывая одновременно на два качества явления: «умильная, таинственная прелесть – томный, лёгкий шелест – туманная и тихая лазурь – над грустно–сиротеющей землёю – порывистый, холодный ветер». Причём все эпитеты находятся в согласии, гармонично дополняя друг друга.

Подобное согласие царит и среди эпитетов стихотворения «Слёзы людские, о слёзы людские...», которые и здесь почти во всех шести стихах сгруппированы парами:

Слёзы людские, о слёзы людские,
Льётесь вы ранней и поздней порой...
Льётесь безвестные, льётесь незримые,
Неистошимые, неисчислимые, –
Льётесь, как льются струи дождевые
В осень глухую порою ночной. [4, 155]

Настроение, созданное эпитетами, усугубляют повторы (по горизонтали и по вертикали), параллелизм стихов и полустипий.

В этих стихотворениях «парные» эпитеты проходят сквозь весь текст, углубляя характеристику центрального образа. Но бывает, что эпитеты, образующие пару, определяют собой «звучание» не всего текста, а его части – например, строфы:

Цветущие и радужные были
Младенческих, первоначальных лет...
А звёзды между тем на них сводили
Таинственный и сумрачный свой свет. [4, 184]

Используя в поэтических произведениях пару эпитетов, соединённых сочинительной связью, довольно часто Тютчев удваивает и союз: «что нашего незнанья // И беспомощней и грустней!» [4, 188], «наш мир, и чопорный и дуинный» [4, 211], «стоит теперь и немощен и гол» [4, 162]. Удваиваются и предлоги, сопутствуя каждому из двух эпитетов: «На бесконечном, на

вольном просторе» [4, 216], «На безответственное дело, // На безнаказанную речь» [4, 255], «В край незнакомый, в мир волшебный» [4, 201], «В сумрак зыбкий, в дальний гул» [4, 127] и т.д.

Нередко в стихотворениях Тютчева встречается *повтор эпитета* («И столько милых, милых теней!» [4, 192], «Грустный вид и грустный час», «Чудный вид и чудный край» [4, 199–200]) и *повтор определяемого слова* («Сумрак тихий, сумрак сонный» [4, с.127], «В путь возвратный, в путь безбедный» [4, 169], «В день ужасный, в день кровавый» [4, 171], «тяжкий грех, тысячелетний грех» [4, 237]).

Анализ особенностей размещения эпитетов Тютчева в пространстве стихотворного текста позволяет обнаружить *тенденцию к парности в употреблении слов*: это и сочетание пары эпитетов с одним определяемым словом (что встречается наиболее часто), это и случаи, когда два определяемых «озаряемы» одним эпитетом (что встречается гораздо реже, но, тем не менее, заслуживает быть упомянутым), наконец, это двукратное употребление пары слов, одно из которых – эпитет, а второе – озаряемое им слово. Учитывая то, какие слова составляют эту пару, а также – их местоположение в стихе относительно друг друга, можно предложить следующую классификацию случаев удвоения эпитета. Для наглядности используем схематическое изображение двучленов, где Э обозначает эпитет и О – определяемое, «озаряемое» им слово.

Прежде всего, выделим две большие группы: к одной отнесём случаи удвоения эпитета, ко второй – удвоение и эпитета, и определяемого. В свою очередь, каждая из них делится на ряд подгрупп, учитывающих положение эпитета (или эпитетов) относительно определяемого слова:

1.1. **О + Э+Э** (лазурь «*пламенная и чистая*», «огнь *сокрытый и глухой*», взор «*трепетный и смутный*»);

1.2. **Э+Э + О** («*туманная и тихая лазурь*», «*угрюмый, тусклый огонь*», «*ужасный, безобразный сон*»);

1.3. **Э + О + Э** («*нежней мы любим и суеверней*», «*той гордой силе, гордо-молодой*», «*неверный блеск, пустой*»).

Удваиваться может и определяемое при одном эпитете («*волшебны взоры речи*», «*тот же всё вечный прибор и отбой*» и др.), но эти случаи не так показательны, как удвоение эпитета, или же – обеих частей двучлена Э+О, встречающееся гораздо чаще и представляющее больший интерес с точки зрения бинарности.

Учитывая расположение в стихе двучленов относительно друг друга (параллельное и зеркальное), а также местоположение Э относительно О внутри каждого из двучленов, можно выделить следующие четыре принципа размещения эпитетов в пространстве стиха:

1) **пары слов расположены в стихотворной строке параллельно:**

1.1. **Э + О Э + О** («*Кривые толки, тёмные дела*», «*Дремлющая зыбь лазурного пруда*», «*Бледнее небо, пасмурнее доли*»).

1.2. **О + Э О + Э** («*Конь крылат и змий зубаст*», «*Хоть бой и неравен, борьба безнадежна*», «*Любви последней, зари вечерней*»).

2) **пары слов расположены в стихе зеркально:**

2.1. **Э + О О + Э** («*Лунный мир и град почивший*», «*Их тяжкий гнёт, их бремя роковое*», «*Тут и гнетомый люд, и люд гнетуций*»).

2.2. **О + Э Э + О** («*Свет новый! Нова сила*», «*Кудрей роскошных тёмная волна*», «*Как бой ни жесток, ни упорна борьба!*»).

Эти и многие другие примеры подтверждают тезис о том, что если в пределах стиха названы два предмета или явления, то в большинстве случаев им обоим сопутствует по эпитету.

Весьма интересна и важна семантическая функция эпитетов в стихотворениях Тютчева. Эпитеты подчёркивают лежащую в основе стихотворения аналогию или заостряют контраст двух образов. Нередко уже само наличие или отсутствие эпитетов актуализирует один из элементов образной пары. Особенно наглядно эта функция эпитета представлена в стихотворении «Сентябрь холодный бушевал...», построенном на противопоставлении осени и

весны. Этому противопоставлению подчинена композиция текста – каждому из элементов образного двучлена посвящено по два четверостишия. Довольно интересно в пространстве текста разместились эпитеты. Первые две строфы, рисующие уныло–безрадостную картину сырой осенней ночи, характеризуются обилием эпитетов: «холодный» – «ржавый» – «потухающий» – «холодно–бесцветно» – «грустно–безответно» – эта цепочка вполне ясно очерчивает осенний пейзаж, где поистине нет «ни звуков <...>, ни красок, ни движенья» [4, 200]. Но во второй части картина меняется – появляются и краски, и движенье. И «краски» эти переданы именно с помощью «движений»: в отличие от «осенних» строф, здесь качества передаются с помощью глаголов, возвращающих цвета и тепло: «Небесный свод *поголубел* // И вновь *подёрнулся сияньем...* // И всё опять *зазеленело*» [4, 212]. Стихи «осенней» части характеризуются формальным наличием красок (т.е. эпитетов) при почти полном семантическом отсутствии самих красок (в смысле их красочности): лист «ржавый», день «потухающий» – всё «холодно–бесцветно». Для второй же части, рисующей весну, характерно отсутствие эпитетов, исконная задача которых – украшать, но, тем не менее, в мир вернулись краски – и зелень, и сияющая голубизна. Если можно так выразиться, в «осенних» двух строфах «присутствовало» «тело» эпитета, в двух же «весенних» – его «душа». Таким образом, именно эпитеты, на наш взгляд, играют ведущую роль в развёрнутой в данном стихотворении системе противопоставлений.

Особенно ярко эта функция эпитета представлена в тех стихотворениях, где налицо «дефицит» эпитетов. Именно такую картину мы наблюдаем в стихотворении «Зима недаром злится...». В его тексте почти нет эпитетов, что нехарактерно для Тютчева. Но тем весомее эти несколько эпитетов, сконцентрировавших смысл стихотворения и раскрывающих суть двух противопоставляемых образов: зимы, которая упорно не желает сдаваться, и весны, уже пришедшей ей на смену. Впервые эпитеты появляются лишь в IV–й строфе (из пяти), объединяющей характеристику двух «героев» стихотворения:

Взбесилась ведьма злая
И, снегу захватя,
Пустила, убегая,
В прекрасное дитя... [4, 134]

Способностью выражать в концентрированном виде идею произведения обладают и эпитеты стихотворения «С чужой стороны». Противопоставляемые «Север» и «Юг» получают характеристику, в первую очередь, с помощью эпитетов, которые использованы в обоих случаях парами: «На севере *мрачном, на дикой скале*», «Под *пламенным* небом, на *знойном* холму» [4, 67]. Но, несмотря на контраст заснеженного Севера и солнечного Юга, и там и здесь царит одиночество, и чувство это усугубляется повтором в обеих строфах эпитета «*одинокий*» («*одинокка*»).

Далеко не все образные пары в тютчевской лирике заключают в себе *контраст*. Часто образы объединены в пары на основе иного принципа – *аналогии*; в качестве наиболее распространённого здесь выступает параллелизм между явлениями природы и состояниями человеческой души.

Так, в стихотворении «Поток сгустился и тускнеет...» I–я строфа рисует картину из жизни природы, II–я соотносит изображённое выше с подобным явлением в душе человека. Каждая из двух строф рисует вполне завершённую картину, являясь частью своеобразного диптиха: *смерть* или постепенное медленное умирание («И *гаснет цвет* и *звук немеет* // *В оцепененье...*») и – *жизнь*; победу жизни над смертью в природе (I) и человеческой душе (II). Заметим, что уподобить созданную поэтом в первых четверостишиях каждой строфы картину *смерти* позволяет не только прямое указание на отсутствие звуков («звук немеет»), красок («гаснет цвет») и движенья («оцепененье»), но и весьма интересная переключка сочетаний «*жизнь бессмертная*» и «*молчанье мёртвое*». Антонимичность эпитетов позволяет и

«озаряемые» ими понятия (жизнь и молчание) воспринимать как антонимы. Следовательно, молчание уподоблено смерти, жизнь же проявляется в противоположном молчанию – в звуке, в говоре ключа: журчании или шёпоте.

Обратим внимание на следующую «переключку» строф:

І-я строфа	ІІ-я строфа
поток «прячется под твёрдым льдом»	жизнь ключа «подо льдистой корой»
хлад стремится «сковать жизнь»	«хлад бытия» убивает жизнь в груди
оцепененье ледяное	льдистая кора
«и звук немеет»	«не льётся юности веселой (...) струя»
«и гаснет цвет»; поток «тускнеет»	«не блещет резвая струя»
журчание ключа	шёпот ключа

Следует подчеркнуть не только переключку смыслов, но и повтор ключевых слов при характеристике природного явления и процессов, происходящих в человеческой душе: в І-й и ІІ-й строфах побеждают «жизнь бессмертная ключа», «ключа таинственного шёпот»; бессильным оказывается и «всесильный хлад» ледяного оцепененья, пытающийся уничтожить и цвет, и звук (І-я строфа), и «хлад бытия», стремящийся убить жизнь в человеческой душе (ІІ-я строфа). Так же нужно отметить и полное созвучие смысла эпитетов, характеризующих «природное» и «человеческое»: в «ледяное оцепененье» впадает поток и «льдистая кора» сковывает душу человека.

Элементы образной пары, которую мы условно обозначим «душа – природа», соотносятся по принципу аналогии и в стихотворении «Когда в кругу убийственных забот...». В І-й строфе преобладают глаголы, развивающие мысль о тяжести забот, и даже когда поэт говорит о внезапно дарованном облегчении, он по-прежнему продолжает изображать действия («мерзит» – «лежит» – «дохнёт» – «обвеет и обнимет» – «приподнимет»). Во 2-й строфе, обращённой к миру природы, на смену действиям приходят качества: главенствующая роль здесь отводится эпитетам, вновь сгруппированным в пары: «Когда поля уж пусты, рощи голы, // Бледнее небо, пасмурнее доли, // Вдруг ветер подует, тёплый и сырой» [4, 155].

Нередко с целью актуализации одного из элементов образного двучлена поэт использует инверсию эпитета. Исключительно выразительна и композиционно значима инверсия эпитета в стихотворении «На возвратном пути». Первые 14 стихов посвящены здесь изображению картины Севера, последние 2 напоминают о южном крае. В стихотворении много эпитетов, и все они стоят рядом с определяемым словом: «под дымчатым навесом // Огромной тучи снеговой, // Синее даль – с её угрюмым лесом, // Окутанным осенней мглой...» и т.д. И только в заключительном двустииши, рисуя картину Юга, поэт прибегает к иному положению эпитета: «есть края, где радужные горы // В лазурные глядятся озера...» [4, 200]; «лазурные» – в противоположность ледяной коре, сковавшей воды, и угрюмой мгле Севера.

В стихотворении «Ты волна моя морская...» нет противопоставления двух образов; акцент делается на двойственности центрального образа: волна «то угрюма, то светла» [4, 183]. И в связи с такой двойственной характеристикой особую значимость обретает стих «Но в ночи твоей лазурной». Сочетание слов «ночь лазурная», которое до этого стихотворения встречалось у Тютчева не раз (ср.: нега «ночи голубой» [4, 124], «по лазуревым ночам» [4, 126]), как бы объединяет обе характеристики центрального образа в одно целое, и именно в этой строке использована инверсия эпитета.

Подчеркнув роль эпитета в актуализации бинарности на уровне образной семантики,

перейдём к анализу непосредственно эпитета как объекта бинарных отношений. Характеризуя различные случаи употребления эпитетов, мы обратили внимание на то, что между элементами двучленов Э + О и Э + Э (независимо от того, части ли это составного эпитета или же – два самостоятельных слова) возникают различные смысловые отношения: от полной гармонии и семантического созвучия до весьма очевидного контраста. Учитывая оттенки смысла, возникающего в результате объединения в пару двух слов (или же – их пар), мы выделяем три группы эпитетов.

К *первой группе* отнесём эпитеты, в которых сталкиваются два противоположных значения: жизнь «мирно-боевая» [4, 61]; поэт «гордо-боязлив» [4, 147], инстинкт «пророчески-слепой» [4, 208], день «блаженно-роковой» [4, 221], «тёмно-озарённые вежды» [4, 238], «чёрно-пламенное солнце» [4, 76]. В количественном отношении их меньше по сравнению с эпитетами другого типа, но они гораздо весомее и являются, если можно так выразиться, наиболее тютчевскими, наиболее ярко характеризующими индивидуальный стиль поэта. Очень меткую характеристику таких составных эпитетов дал А.В.Чичерин: «в раздвоенном эпитете – философия жизни, в которой радостное слито со скорбным, перемешаны свет и мрак» [1, 277]. Удельный вес контрастных эпитетов среди составных в целом – около 10%. Это позволяет сделать вывод о том, что контраст – не главное (хотя и весьма существенное) в лирике Тютчева, что, характеризуя его поэтическую речь, мы можем говорить не о контрасте, а шире – о принципе бинарности. К этой же группе отнесём и те из составных эпитетов, которые, не заключая в себе элемента противоречия, создают впечатление контраста в сочетании с другими эпитетами: «И из умильно-бледного лица // Отверсто-пламенное око» [4, 76], «Гибкий, резвый, звучно-ясный // В этот мёртвый, поздний час» [4, 126].

В рамках контраста можно рассматривать и те случаи, когда эпитет вступает в противоречие с озаряемым им словом: «Баснословной бэлью веет» [4, 158], «вирата парус белый» [4, 98], «Природы грозная ужасная краса» [4, 53], «обаянья нет ужасней» [4, 174], «сладкий ужас» [4, 126], «пышность ветхая» [4, 213] (ср.: в другом варианте стихотворения её место занимает «ветхость пышная» [4, 342]), «роскошное запустенье» [4, 197] и т.д. Интересно сочетание «сумрак болезненной надежды» [4, 9], если принять во внимание то, что обычно надежда сопровождается словом «свет». Такие сочетания встречаются и в паре: «Он прежде мирный был казак: // Теперь он попечитель дикий» [4, 208].

Говоря об эпитете, вступающем в противоречие с озаряемым им словом, особо следует выделить характеристику поэтом ночи и вечера. Обычно лазурь соотносится со светом, блеском, являясь признаком неба утреннего или дневного: утром «лазурь небесная смеётся» [4, 81], в полдень она – «пламенная и чистая» [4, 82]. «И блещет всё в торжественном покое: // Лазурь небес, и море голубое» [4, 77] и т.д. Но Тютчев «лазурной» называет и ночь: «Сквозь лазурный сумрак ночи // Альпы снежные глядят» [4, 112], «По лазуревым ночам // Фей вилися хороводы» [4, 126], «В ночи лазурной почивает Рим» [4, 159]. Такую же характеристику получает у Тютчева и метафорическая ночь: «Но в ночи твоей лазурной // Сбереги, что ты взяла» [4, 183] – обращается поэт к морской волне. Он рисует «мглу полуденную» [4, 81] и «полдень мгlistый» [4, 82] – и в то же время говорит о «вечернем сиянье» [4, 115] и «вечернем свете» [4, 98]. Не один раз в тютчевских стихотворениях сочетаются свет и сумрак: поэт упоминает «сумрак месяца сырой» [4, 93], хотя более привычными являются образ «месяца светозарного», сияющего, подобно богу [4, 117], образ «месяца золотого», который «сладко светит» [4, 124], образ звёзд, уподобленных «живым очам», горящим, «как божества», даже днём, в час господства солнечных лучей [4, 107]. Подобно месяцу, сеющему сумрак, изображены в ряде случаев и звёзды, например: «Тихой ночью, поздним летом, // Как на небе звёзды рдеют, // Как под сумрачным их светом // Нивы дремлющие зреют...» [4, 155], «А звёзды между тем на них сводили // Таинственный и сумрачный свой свет...» [4, 184].

Повествуя о «светлости осенних вечеров», поэт рисует «туманную лазурь» [4, с.110],

сочетая «лазурь» и «вечер», «светлость» и «туманность». Вряд ли мы можем говорить здесь о контрастном сочетании, но, в то же время, не можем утверждать и полное отсутствие элемента противоречивости, полное согласие и гармонию. Это и подобные ему сочетания отнесём ко *второй группе*, которую составляют *эпитеты*, не контрастные по своему значению, но *содержащие определённую диалектику*. В первую очередь, это составные эпитеты: «вечер *пасмурно–багровый*» [4, с.166], «дух *целомудренно–свободный*» [4, с.229], мотылёк «*притворно–беспечный*» [4, с.78], взор «*лукаво–смирный*» [4, с.67]. Вероятно, именно такие эпитеты А.В.Чичерин назвал «движущимися». Нельзя сказать, что значения соединённых поэтом воедино слов контрастны, но между ними нет и согласия. В это двуединство привнесён момент противоречия, взрывающий гармоничное соответствие слов друг другу, но о контрасте и полярности здесь мы уже говорить не можем. Скорее, перед нами – *движение от противоречия к согласию*. Такие же отношения, промежуточные между контрастом и гармонией, возникают благодаря эпитетам и между включающими их стихами, например: «Как *лихорадочные* грёзы, // Смущают *мертвенный* покой» [4, 86], «*Всё мило–невозможное* // Так *близко* и *легко*» [4, 193]. Сюда же можно отнести и такие сочетания эпитета с определяемым им словом, как «*скудный* дар» [4, 90], «*бурный* мрак» [4, 98] и др. Неоднозначное впечатление возникает в результате сочетания двух простых эпитетов, характеризующих один образ и объединённых по принципу противопоставления: «*Язык их тёмный, но родной*» [4, 251], «*места немилые, хоть и родные*» [4, 154], «*Минутное, но сладкое* забвенье» [4, 65].

Наконец, выделим *третью группу*, самую обширную, к которой отнесем *эпитеты, гармонично дополняющие друг друга*, эпитеты, значения которых не вступают в противоречие, и опять начнем с обращения к эпитетам составным: кротость «*небесно-голубиная*» [4, 76], «*пышно-золотой* день» [4, 85], «*дивно-пышиная*» волна [4, 165] (ср.: «*пышность ветхая*» [4, 213]), «*таинственно-волшебные* думы» [4, 106], «*грустно-сиротеющая*» земля, «*грозно-боевые*» лица [4, 185]. Гармония и согласие царят и между значениями *двух эпитетов*, характеризующих один образ: «*приятный мягкий* пух» [4, 46], «*туманная* и *тесная*» пелена [4, 50], «*огнь сокрытый и глухой*» [4, 104] и т.д. (ср.: «*земной, не божий* пламень» [4, 160] – здесь явное противопоставление). Подчеркнём также созвучие двух эпитетов, озаряющих два сопряжённых друг с другом образа: «*Вели мне кубок золотой // Вином наполнить светлым!*» [4, 89]. Или – созвучие их пар: «*Тихих, теплых* майских дней // *Румяный светлый* хоровод» [4, 105] и др.

Предложенная классификация подтверждает наш общий тезис о характере тютчевской поэтики. Наличие пар, элементы которых гармонируют между собой или же находятся на границе «двойного бытия» между контрастом и согласием, позволяют говорить о бинарности поэтики Тютчева (а не исключительно о контрасте, как было принято ранее). Бинарность в системе тютчевских эпитетов выражена и на содержательном уровне, и на формальном: помимо «раздвоенных», это употребление парных эпитетов (включая сюда и их повтор), а также использование парами двучлена Э+О, что вызвано потребностью поэта более зримо воплотить двойственность бытия.

В систему бинарности включаются и эпитеты, смысл которых позволяет подразумевать ещё одно, второе, с ним связанное значение, то есть здесь мы можем говорить о «*потенциальной бинарности*» и выделяем два пути создания бинарных отношений. Первый сводится к довольно распространённому в тютчевской лирике использованию эпитета в сравнительной степени: «*Зеленеющие* нивы // *Зеленее* под грозой» [4, 153], «*У смелых* взор *смелей* горит» [4, 89], «*осеннюю* порой, // *Когда* поля уж пусты, рощи голы, // *Бледнее* небо, *пасмурнее* доли» [4, 155] и т.д. Стих «*Отраднo* спать, *отрадней* камнем быть» [4, 192] демонстрирует сразу оба элемента сравнения, обе степени прилагательного – простую и сравнительную. Сравнение положено в основу стихотворения «*Как ни тяжёл* последний час...»; его текст разбивается надвое тире (двухчастность эта подчеркнута и рифмовкой – ааВ ссВ), разграничивающим два смысловых ядра: последний час «*тяжёл*», но «*ещё страшней*» для души постепенная медленная смерть

«лучших воспоминаний» [4, 236]. Темой умирания памяти о минувшем это стихотворение переключается с другим, открывающимся строками: «Есть и в моем страдальческом застое // Часы и дни ужаснее других» [4, 217] – опять перед нами сравнение: часы и дни ужасны, но те, о которых говорит поэт, – ещё «ужаснее». В этих случаях мы можем говорить о «неполярной» образной паре, построенной на основе сравнения.

Второй путь «возникновения» бинарных отношений заключается в весьма широком использовании в произведениях Тютчева эпитетов с *не-* и *без-*. Они выполняют двойную, но всё же направленную к единой цели, роль – с одной стороны, предоставляют широкие возможности для того, чтобы задуматься о втором, противоположном значении – о том значении, которое использованный поэтом эпитет отрицает, утверждая противоположное ему, с другой – этим вторым, отрицаемым значением придают дополнительные смыслы словам, вступающим во взаимодействие с отрицательными эпитетами. Нагляднее всего эта роль отрицательных эпитетов проявляется в стихотворении «Кончен пир, умолкли хоры...», которое завершают строки: «Отвечая смертным взглядам // Непорочными лучами...» [4, 159]. «Лексический и синтаксический параллелизм, сопоставимость этих строк способствует своеобразному удвоению информации» [5, 49]: на противопоставление непорочных лучей смертным взглядам накладывается ещё одно – противопоставление *бессмертных* лучей и *порочных* взглядов, что значительно углубляет смысл заложенного в тексте противопоставления двух образов.

Как видим, эпитеты с *не-* и *без-* наиболее интересны в тех стихотворениях, где есть противопоставление. Именно здесь такие эпитеты особенно весомы, своим значением подразумевая значение противоположное, но уже относящееся к другой семантической группе, противопоставляемой слову, «озарённому» эпитетом с *не-* и *без-*. Невольно, словно по инерции, акцентируешь для себя противоположное значение остальных слов текста, не снабжённых отрицанием: *смертный* → *бессмертный*, *шумный* → *безмолвный* и т.д. Во всяком случае, одновременно в смысловое поле текста включаются *оба* значения (утверждение и отрицание определённого качества). За примерами обратимся к стихотворениям, объединённым противопоставлением «горнего» и «дольного»:

	«дольное», земное	«горнее», небесное
«Кончен пир, умолкли хоры...»	«беспокойный град» «бессонные толпы»	«непорочные лучи»
«Хоть я и свил гнездо в долине...»		«непорочные снега» «недоступные громады»
«Над виноградными холмами...»		«неземное жилище»
«Проблеск»		«бессмертное»

Противопоставление «беспокойного града» и «бессонных толп» «непорочным лучам» наталкивает на иное противопоставление – спокойствия и умиротворения горних пределов порочности долины; упоминание «бессмертного» заставляет противопоставить ему временность и конечность земного, обречённого на умирание.

Эпитет с *не-* у Тютчева может стоять рядом со своим синонимом, утверждающим противоположное тому, что эпитет с *не-* отрицает: «Он был *земной*, *не божий* пламень» [4, 160], «Цветок *простой*, *не благовонный*» [4, 58], «Союз их *кровный*, *не случайный*» [4, 174], «Там, в *горнем*, *неземном* жилище» [4, 118].

Завершая анализ эпитетов Тютчева с точки зрения бинарности, следует отметить, что различные варианты и редакции тютчевских стихотворений интересно отражают работу поэта над эпитетом. С целью иллюстрации сравним варианты нескольких стихотворных строк:

Стихотворение	Окончательный вариант	Другие редакции и варианты
«Как хорошо ты, о море ночное...»	«Здесь <i>лучезарно</i> , там <i>сизо-темно</i> » [4, 216]	«Здесь так <i>лучисто</i> , а там так <i>темно</i> » – первый автограф ЦГАЛИ [4, 342]
«Под дыханьем непогоды...»	«Над волной <i>темно-лазурной</i> » [4, 167]	«Над стихиею <i>лазурной</i> » – автограф ЦГАЛИ [4, 328]
«Ты волна моя морская...»	«То <i>угрюма</i> , то <i>светла</i> » [4, 183]	«Будь <i>угрюма</i> иль <i>светла</i> » – Сушковская тетрадь (ЦГАЛИ) [4, 334]
«Альпы»	«Дремлют, <i>грозны</i> и <i>туманны</i> » [4, 112]	« <i>Грозно</i> дремлют великаны» – второй авторграф ЦГАЛИ [4, 312]
«Как дочь родную на закланье...»	«Зверство <i>янычар ручное</i> » [4, 120]	« <i>Рабство</i> <i>янычар ручное</i> » [4, 314]

Приведённые выше примеры показывают тяготение авторской мысли к эпитетам двойным (сложным и составным), их парам, а также – к внесению элемента двойственности, противоречивости в эпитеты, составляющие пару.

Таким образом, эпитеты, как главный показатель поэтической речи, активно включаются в бинарную направленность тютчевской поэтики. Прежде всего, эпитеты играют весьма значительную роль в создании бинарных отношений на уровне образной системы: они актуализируют элементы образного двучлена, подчёркивая своим значением (а иногда – просто наличием или отсутствием, а также – расположением в пространстве текста) заложенные в стихотворении противопоставление или аналогию двух образов; с их помощью поэт рисует два облика одного образа в произведениях, не основанных на изображении образной пары, но стремящихся отразить все ту же двойственность бытия.

Помимо актуализации бинарности в образной семантике, эпитеты сами становятся объектом бинарных отношений, определяющих как их структуру, так и содержательную сторону, что у Тютчева всегда тесно взаимосвязано. Поэт нередко обращается за помощью к сложным и составным эпитетам, в которых ярче всего проявляется двойственность бытия. Два рядом поставленных и слитых в одно целое слова одновременно изображают жизнь и смерть, мрачное и светлое, расцвет и увядание. Нельзя не упомянуть и о графическом уровне: соединительная черта на письме одновременно разбивает составной эпитет на две половины и в то же время объединяет два значения. Отражением всё той же двойственности явились и весьма частые у Тютчева случаи объединения эпитетов в пары, среди которых особо следует выделить пары составных эпитетов.

Анализ поэтической речи Ф.И.Тютчева в аспекте бинарности позволил проследить проявления данного принципа в семантике и структуре эпитета и систематизировать различные случаи употребления эпитета в поэтическом тексте.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Чичерин А.В. Стиль лирики Тютчева //Контекст–1974. – М.: Наука, 1975. – С. 275–294.
2. Чичерин А.В. Ритм образа. – М.: Советский писатель, 1973. – 278 с.
3. Чичерин А.В. Эпитет у Баратынского //Замысел, труд, воплощение. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 172–178.
4. Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений /Вступ. ст. Н.Я.Берковского. Сост., подгот. текста и примеч. А.А.Николаева. – Л.: Советский писатель, 1987. – 448 с.
5. Мучник Г.М. Системный литературоведческий анализ. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1986. – 80 с.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

УДК 343.98

ТРАСОЛОГИЯ В АКВАТОРИЯХ

Алтынбекқызы А., Жерновых И.

*Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова г. Талдыкурган,
ormysh@mail.ru, irina4_94@mail.ru*

Трасология в акваториях – это молодая наука, изучающая и следующая следы на воде. Данная наука была создана ученым И.Ф. Шишкиным. В настоящее время трасология о воде развивается, исследуются многими авторами и учеными. В статье рассматриваются наблюдение за морской поверхностью радиолокационными станциями. Также рассматривается направления применения трасологии в акваториях и возможные открытия молодой науки.

Трасология айдынындағы – жас зерттейтін және келесі іздері суда. Осы ғылым құрылды ғалымы И. Ф. Шишкин. Қазіргі уақытта трасология туралы суда дамиды, зерттеледі көптеген авторлар мен ғалымдар. Бұл мақалада бақылау теңіз беті радиолокациялық станциялар. Сондай-ақ, қаралады қолдану бағыттары трасология айдындарында және ықтимал ашу жас ғылым.

Trasologii waters - is a young science, studying and following the traces of water. This science has been created by scientists I.F. Shishkin. Currently trasologii Water develops, explores a number of authors and researchers. The article deals with monitoring the sea surface radars. We also consider the direction of application trasologii waters and the possible opening of a young science.

Ключевые слова: *трасология, наука о следах на воде, радиолокационные станции.*

Кілттік сөздер: *трасология, ғылым туралы іздері суда, радиолокациялық станция.*

Keywords: *trasology, the science of traces on water, radar installations.*

Трасология в акваториях – это наука об изучении следов на воде. Эта наука была создана И.Ф. Шишкиным и до настоящего времени изучается учеными. В моей статье я перечислю основополагающие положения данной науки. В моей статье я приведу примеры исследования следов на поверхности воды радиолокационными станциями, которые проводят наблюдение за поверхностью на море. Я рассмотрю результаты, которые исследуются в области трасологии в акваториях. А также я рассмотрю основные направления трасологии в акваториях и ее развитие в дальнейшем.

Вспомним слова, которые говорили в старину и смысл этих слов «на воде писано». В наше время, данные слова, трактуются совсем иначе. Один из ученых доказал, что, следы на воде безусловно сохраняются и возможны для «прочтения» в определенных условиях, даже спустя долговременный срок [1, 264]. Ученый указал на то, что это на первый взгляд незначительное событие имеет значительный практический смысл. Многочисленно, с разные времена, доводилось не раз проводить наблюдение за следами, которые оставались за кормой судна. Далее выяснялось, что это очень не мало важный фактор для увеличения безопасности судоходения. Оказалось, что плавание в тумане, во время ночных сумерек, а также в шторм и в затрудненных гидрометеорологических условиях на судах в обязательно – принудительном порядке используются радио – локационные станции. Но по причине волн, на проекторе локаторов часто не различаются в определенной близости навигационные ориентиры, и могут не определить даже судна. Почему так происходит? А причины данной плохой видимости разъясняется радиолокационными отражениями от морских волн, которые

засвечивают центральную, особо важную для судоводителя часть проектора радиолокационно-навигационной станции. Как раз эти данные помехи для судов радиолокационно-навигационными станциями, которые особо мешают морякам, именно считаются необходимо важным условием, которые должны обнаруживать следы мимо проходящего судна. Выраженный, яркий фон святящегося пятна является отражением следов от моря и мимо проходящих судов проявляется в виде контрастно-темных полос и абсолютно полностью характеризует движение судов. Как раз данное и легко позволяет штурману справляться с задачами расхождения с судами, которые не видны на проекторе. А как же избежать столкновения судна с неподвижными плавучими объектами? Неподвижные плавучие объекты также образуют на проекторе частично-сглаженные зоны волнения, которые безусловно отображаются радиолокационными станциями. И так, данная, разработанная новейшим временем, наука о следах получила свое название «трасология в акваториях».

Разберемся с термином трасология. Трасология берет свое начало от французского *trase* – в переводе как след и от греческого *logos* – в переводе как учение о чем либо, слово. Трасология изначально проводилась в изучении раздела криминалистики, которая занимается изучение вопросов исследования следов преступления, даже тех, которые не видны нашим глазом и фиксацией данных следов экспертом. Трасология открывает и исследует методы определяющих предметов, которые оставляют свои следы, при помощи физических, химических средств, а также фотографирование и многие другие методы [2,169].

Теперь перейдем к подробному рассмотрению науки как трасология в акваториях. Трасология в акваториях также трактуется как наука о следах, только на водной поверхности. Трасология в акваториях, как я упоминала немного ранее, была разработана ученым Шишкиным И.Ф. и до настоящего времени авторами и учеными исследуется наука. Исследуемый след является результатом в последствии взаимодействия какого-либо объекта с окружающей средой. Конечно же, прочитав даже одну статью об трасологии, понимает о том что каждое действие флота проходит не безо всяких следов. Исходя их вывода, судно, которое движется на водной поверхности, причина возникновения сложнейшей системы гидродинамических волн, которые имеют свойство сохранятся достаточно длительное время. За каждым судном образуется кильватерный след, который мы можем видеть не вооруженным глазом долго протяженные километры. С физической стороны основой трасологии на воде является разнообразие следообразующих объектов, которые могут взаимодействовать с водной средой. Давайте попробуем направить свое размышление о том что можно отнести к данному определению. К данному определению мы может отнести: взаимодействие турбулизацию поверхностных слоев вод, возникновение волновых процессов, физико-химическое изменение свойств воды и многое другое.

Давайте разберем каждый перечисленный объект физической стороны. Турбулизация жидкости нарушает установившееся термодинамическое равновесие. В итоге турбулентного смешательства на поверхность со дна моря (воды) поднимается определенная масса воды, которую можно различить по плотности, содержанию соли, отличающейся температуры, прозрачность, биологическому составу а также химическому составу. При исследовании образования следов на поверхности воды ученым даже пришлось необходимым создать теорию, в которой разрабатывалось исследование взаимодействия турбулентного движения воды с ветровым поверхностным волнением.

Радиолокационное наблюдение выдвигает два интересных вида следов: 1) расходящиеся под некоторым углом и поперечные гидродинамические волны, 2) турбулентный кильватерный след. Данные два вида следов имеют неплохую радиолокационную видимость, что очень важно для мореплавателей [3,274].

За наблюдением трасологией применимы все радиолокационно-навигационные станции, которые можно установить на морских судах. Но нужно усматривать все варианты наблюдений, так как станции имеют целесообразно-специальный режим работы.

Для того, чтобы дать оценку эффективности средств для трасологических наблюдений ученые разработали новую теорию поиска пространственно протяженных целей [4,268].

К завершению моей статьи хотелось сказать, что трасология в акваториях достаточно молодая наука, которая еще находится в стадии разработки, становления. Традиционная фраза «вилами на воде писано...» с усовершенствованием времени теряет свое изначальное значение и смысл. Трасология в акваториях в современном мире имеет возможность для расшифровки различных автографов, которые остаются или оставляют на воде.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ушаков И.Е., Шишкин И.Ф. «Радиолокационное зондирование морской поверхности» 1997.
2. Большая советская энциклопедия.
3. Шишкин И.Ф., Сергушев А.Г. «Трасология в акваториях». 2002.
4. Шишкин И.Ф., Сергушев А.Г. Трасология в акваториях / Межвузовский сборник. Вып. 30., 2003.

УДК 330

ПОРЯДОК ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОБАЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РК

Аринов Е.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдықорган,
zhgu.edu.kz*

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы становления и развития государственной службы в Республике Казахстан.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті қалыптастыру және дамыту өзекті мәселелерін зерттейді.

This article considers the question of establishment and development of public service in the Republic of Kazakhstan.

Ключевые слова: *социально-правовой, закон, probation, control.*

Кілттік сөздер: *әлеуметтік-құқықтық, заң, probation, қадағалау.*

Keywords: *social and legal, law, probation, control.*

В системе средств предупреждения преступности probation занимает важное место. Она является формой социально-правового контроля, предусматривающей сочетание испытания преступника, наблюдения и надзора за его поведением и мер воспитательного характера, осуществляемых в отношении осужденного.

Республика Казахстан утверждает себя, согласно Основному Закону страны, демократическим и правовым государством, в котором права и свободы человека объявляются высшей ценностью. Поэтому весьма актуальной представляется проблема создания и совершенствования эффективной системы социально-правового контроля в Казахстане, отвечающей требованиям построения правового общества.

Probation - система видов деятельности и индивидуально определяемых мер контрольного и социально-правового характера, направленных на коррекцию поведения лиц,

категории которых определены законом, для предупреждения совершения ими уголовных правонарушений [1].

Целью пробации является содействие в обеспечении безопасности общества путем:

- 1) коррекции поведения подозреваемого, обвиняемого;
- 2) ресоциализации осужденного;
- 3) социальной адаптации и реабилитации лица, освобожденного из учреждения уголовно-исполнительной (пенитенциарной) системы.

В соответствии с указанной целью задачами пробации являются:

- 1) оказание социально-правовой помощи лицам, состоящим на учете службы пробации;
- 2) исполнение определенных законом видов наказаний, не связанных с лишением свободы;
- 3) осуществление контроля за осужденным, отбывающим наказание в виде ограничения свободы, осужденным условно, освобожденным условно-досрочно от отбывания наказания в виде лишения свободы;
- 4) участие в подготовке к освобождению осужденного, отбывающего наказание в учреждении уголовно-исполнительной (пенитенциарной) системы [2].

Как указывает А. Темирбекова, основным направлением деятельности уголовно-исполнительных инспекций является индивидуальный, дифференцированный подход к каждому «клиенту» службы пробации.

В службах пробации практикуется работа с волонтерами. Волонтер – лицо, являющееся посредником между инспектором и клиентом, осуществляющее различные функции, связанные с общением: бытовые, культурные и т.д. Требования, предъявляемые к желающему быть волонтером: возраст – старше 18 лет, коммуникабельность, морально-нравственные, деловые качества. Особенностью является еще и то, что волонтер назначается до освобождения осужденного, т.е. волонтер встречается со своим клиентом в период краткосрочного отпуска, либо в другое время. Деятельность волонтера не обременена отчетностью, однако, расписана в плане исправления клиента. Раз в месяц волонтер представляет рапорт-справку о проделанной работе. Запросами по подбору волонтеров занимается канцелярия по требованию инспектора, из числа наиболее подготовленных лиц.

В условиях УИС РК пробация – это условный отказ от назначения наказания путем переноса вынесения приговора суда по совершенному преступлению на определенный срок, во время которого осуществляется контроль за соблюдением условий, установленных судом. В отличие от условного тюремного заключения, когда суд назначает срок лишения свободы, а затем откладывает его исполнение на определенный период, в случае назначения пробации само вынесение приговора откладывается на период пробации. Если не соблюдаются установленные условия, дело переходит в стадию вынесения приговора за первоначальное преступление [3].

В соответствии со ст. 174 уголовно-исполнительного кодекса РК, пробационный контроль — это деятельность службы пробации по осуществлению контроля за исполнением возложенных судом на осужденных обязанностей и их поведением с оказанием содействия в получении социально-правовой помощи в период пробационного контроля.

Служба пробации при постановке на учет условно осужденного:

проводит изучение личности осужденного с установлением состояния здоровья, уровня его образования и занятости трудом, наличия места жительства, а также выяснение иных сведений, необходимых для определения объема социально-правовой помощи;

разъясняет порядок предоставления социально-правовой помощи, осуществления и прекращения в отношении него пробационного контроля, а также устанавливает дни явки в службу для регистрации;

разъясняет порядок исполнения возложенных судом обязанностей, привлечение

к ответственности за их неисполнение, а также нарушения пробационного контроля [4].

По мнению А. Увайсова, по результатам изучения личности и жизненной ситуации условно осужденного службой пробации составляется индивидуальная программа оказания социально-правовой помощи. Основными направлениями социально-правовой помощи условно осужденным является оказание содействия в получении образования, овладение профессией, трудоустройстве, лечении, а также обеспечении правовой помощи.

Условно осужденные обязаны отчитываться перед службой пробации о своем поведении, выполнять возложенные судом обязанности, являться 2 раза.

В случае уклонения условно осужденного от пробационного контроля служба пробации проводит первоначальные розыскные мероприятия по установлению его места нахождения и причин уклонения.

В случае совершения осужденным административного правонарушения, регламентированного главами 9, 10, 12, 25 КоАП РК, неявки для регистрации без уважительной причины, неисполнение возложенных судом обязанностей, смены места жительства без разрешения службы пробации осужденному может быть продлен испытательный срок и установлен усиленный пробационный контроль, также выносятся предупреждение о возможности отмены условного осуждения. В случае отмены условного осуждения применяется наказания в виде лишения свободы. Осужденный направляется в исправительное учреждение [5].

Понятие социального контроля, по мнению К.Е. Игошева, охватывает «...многообразные методы и формы государственного и общественного воздействия на конкретную личность (тип личности). Основная цель такого воздействия, с одной стороны - поощрять общественно-полезные поступки и действия личности, с другой стороны - побуждать ее (в том числе и путем принуждения) воздерживаться от общественно-вредного и общественно-опасного поведения» Таким образом, задачами социального контроля выступают стимулирование правомерного поведения участников общественных отношений и создание барьеров противоправному поведению. Кроме того, К. Е. Игошев отмечает, что социальный контроль по отношению к личности «выступает с одной стороны, как внешняя система государственных и общественных требований, норм, правил, рекомендаций, а с другой - как внутренне присущая личности система самоконтроля и саморегуляции» [6].

Категория социально-правового контроля, по мнению Гета М.Р., привлекает пристальное внимание исследователей юристов, социологов, экономистов. Философская сущность данной категории обуславливается совокупностью знаний о содержании и формах реализации контрольных функций общества, социальных и политических институтов.

Представляется, что в случае нежелания отдельной личности или группы лиц определять собственное поведение в соответствии с общепринятыми стандартами и правилами, государство вынуждено применять меры принуждения. Однако объем принуждения уменьшается постольку, поскольку граждане добровольно и осознанно признают социальную ценность определенных норм и предписаний и готовы следовать им постоянно. Следует отметить, что в период, последовавший за распадом СССР, в образовавшихся постсоветских государствах существовавшая система социального контроля в сфере борьбы с преступностью в значительной мере ослабла. Это было обусловлено рядом социально-экономических, политических факторов. Ошибочное отождествление социального контроля только с антидемократическими государственными режимами неизбежно вело к нигилистическому отношению к данной категории, игнорированию публичных начал в обществе, росту социальной нестабильности. Вполне очевидно, что подобные процессы способствовали дальнейшей криминализации общественных отношений в странах СНГ. Наиболее пострадал общественный контроль, что также отрицательно сказалось на индивидуальном предупреждении преступлений [7].

В литературе отмечается, что «...развитие социального контроля есть усиление организационных и регулятивных начал в борьбе с антиобщественными проявлениями,

создание на этой основе наиболее благоприятных условий для осуществления профилактической деятельности ...Мероприятия, направленные на дальнейшее укрепление системы социального контроля, есть одновременно и мероприятия, способствующие улучшению работы по профилактике антиобщественных проявлений»². Очевидно также, что «девальвация» социального контроля дезорганизует деятельность публичных и общественных институтов по предупреждению правонарушений. Ослабление общественного контроля в сфере индивидуальной профилактики преступлений нашло подтверждение в ряде норм нового уголовного законодательства Республики Казахстан. Так, например, применение условного осуждения, условно-досрочного освобождения от наказания в настоящее время не предусматривает каких-либо форм участия общественности в осуществлении контроля над осужденными. Данное обстоятельство означает практическое неиспользование положительного опыта уголовной и уголовно-исполнительной политики советского периода [7, 98].

Построение демократического правового государства предполагает сохранение и упорядочивание системы социально-правового контроля. Как отмечает И.В Шмаров «...борьба с правонарушениями и преступлениями индивидов - одна из функций социального контроля. Он, ограничивая одни действия и стимулируя другие, непосредственно способствует тому, что возникающие противоречия между обществом и личностью разрешаются не в пользу узкоэгоистических интересов индивида, а в пользу общественных, следовательно, подлинно личных интересов...Социальный контроль есть та форма воздействия, которая ставит барьер индивидуалистическим устремлениям личности». Представляется, что данное понимание значения социально-правового контроля не утрачивает своего смысла в современный период. Признание и юридическое закрепление социальной ценности прав и свобод личности не означает, что между индивидом и обществом, развивающимся на демократических основах, отсутствуют противоречия и нет стремления определенных лиц преодолевать их криминальными способами. Поэтому основные цели социально-правового контроля остаются неизменными и выражаются в создании условий, снижающих возможность совершения гражданами преступлений, в защите личности и общества от социально-опасных форм человеческого поведения [8].

Пробация представляет собой весьма интересный объект научно-практического исследования. Его изучение может осуществляться с позиций общей теории социального контроля, социальной адаптации личности. Несомненное прикладное значение имеет анализ наиболее оптимальной численности штатных и добровольных сотрудников уголовно-исполнительной инспекции, определение числа поднадзорных, которых целесообразно закреплять за одним сотрудником, исследование правового статуса испытуемых, конкретных форм и методов осуществления испытательного надзора. Представляется, что пробация имеет определенный экономический эффект, поскольку государственные расходы, обусловленные ее осуществлением намного ниже расходов на содержание исправительных учреждений, их администрации и обслуживающего персонала. Иными словами, социальная ценность пробации является очевидной и поэтому существует реальная необходимость дальнейшего исследования данной юридической категории, анализа особенностей ее реализации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан. Уч. пос. / Сарсембаев Б.Ш., Сыздыкова С.А. и Кошегулов Б.Б. – Караганды: изд-во КЭУК. 2016. - 223 с.
2. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 № 38-VI «О пробации» // <https://online.zakon.kz/>
3. Темирбекова А. Пробация: сущность, цель и методы реализации.- www.adilet.gov.kz/r
4. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями 30.12.2016 г).- <https://online.zakon.kz/>

5. Уваисов А. Порядок осуществления пробационного контроля за поведением условно осужденных,- ukuis.sko.kz/rus/news

6. Игошев К.Е. Социальный контроль и профилактика преступлений. Учебное пособие.- М.,1976.- 192 с.

7. Гета М.Р. Пробация и ее перспективы в уголовном праве Республики Казахстан.- Усть-Каменогорск, 2000.- 221 с.

8. Уголовно-исполнительное право / А.С. Михлин, П.Г. Пономарев, В.И. Селиверстов, И.В. Шмаров.-М., 2010.- 230 с.

ӘОЖ 349.42

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

Озенбаева А.Т.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
oaikoshat@mail.ru*

Бұл мақалада азық-түлік қауіпсіздік құқығының құқық жүйесіндегі алатын орны қарастырылған. Автор азық-түлік қауіпсіздік құқығы жеке құқық саласында қоғамдық қатынастарға түсетін субъектілер мен объектілері, өзіне тән құқықтық реттеу пәні мен әдістері, жеке қазғидалары мен қайнар көздері бар аграрлық құқықтың институты бола алатындығын көрсеткен.

В данной статье рассматривается место права продовольственной безопасности в системе права. Автор исследует субъекты и объекты, регулируемые правом продовольственной безопасности, а также его предмет и методы, источники и принципы правового регулирования, кроме того, автор рассматривает данное право как институт аграрного права.

This article examines the place of the right of food security in the legal system. The author examines the subjects and objects regulated by the law of food security, as well as its subject and methods, sources and principles of legal regulation, in addition, the author considers this right as an institution of agrarian law.

Кілттік сөздер: *азық-түлік, азық-түлік қауіпсіздік құқығы, құқық жүйесі, құқықтық қатынастар*

Ключевые права: *продовольствие, право продовольственной безопасности, правовая система, правовые отношения*

Key rights: *food, food security, legal system, legal relations*

Жүйе – бір-бірімен байланыста болатын, сөйтіп белгілі бір тұтастық, бірлестік құратын көптеген құрамдас бөліктер жиынтығын айтамыз [1].

Қазақстандық ғалымдар А.Е. Еренов, Н.Б. Мухитдинов, Л.В. Ильяшенко құқық жүйесінің белгілерін былай қарастырады:

- Ортақ құрамы бар бірнеше элементтерден тұрады;
- Мазмұндас белгілер бойынша жүйенің элементтерінің бірігуі;
- Белгілі бір түрде өзара әсер етуші қосылыстардан тұратын жүйе элементтері болып табылады.

- Өрқашанда бірыңғай сапалық айқындылықта бола отырып, жүйе ортасымен өзара әсер етуінде;

- Жүйеге енетін қосылыстар шартты дербестігінің болуы [2]. Осы айтылғандар құқық жүйесі құрылымының мазмұнын ашады.

Құқық жүйесі - қолданыстағы құқықтық нормалардың тұтастығы мен үйлестігі түрінде және олардың салалар, салашалар мен институттарға логикаға сәйкес орналасқандығынан көрінетін құқықтың ішкі құрылымы [3, 128 б.].

Құқық жүйесі – бұл құқықтың жекелеген бөліктерге бөлінуіне қатысты сонымен бірге мемлекеттегі күші бар құқық нормаларының бірлігі мен келісімділігін білдіретін оның ішкі құрылымы [4].

Біздің ойымызша, құқық жүйесі, құқық нормаларының ішкі келісімділік пен біртұтастықты білдіретін және құқықтың өзінің құрылысы, өзінің құқық, салаларына, салашаларына, нормаларына және институттарға жіктелу реті бар, экономикалық және әлеуметтік құқық құрылымын айтамыз.

В.А. Кишин мен Н.А. Власовтың ойынша құқық жүйесінің негізгі белгілерін былай бөліп қарастырған:

- құқық жүйесі – негізгі қоғамдағы әрекет ететін әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұлттық, діни, мәдени, тарихи факторларға негізделген құқықтың объективті құрамы.

- құқық жүйесі – қоғамның құрылысына сәйкес құрылатын құқықпен бекітілген және реттелетін басқа да қоғамдық қатынастар, бірақ адамдардың таза субъективтік көзқараспен құралмайды.

- құқық жүйесі – тарихи өзгеріп отырады, қоғамның өзгеруіне байланысты дамиды.

- құқық жүйесінің бірінші элементі ол құқық нормасы – ол өте үлкен білімнің ішіндегі институт пен саланы біріктіреді.

- құқық жүйесінің элементтері өзара келісілген, байланыста бола отырып, тұтастық пен үйлесімге келеді.

- құқық жүйесінің сараланған белгілері құқықты реттеу пәні мен әдістерден тұрады.

- құқық жүйесінің саласы құрамына кіру болашақта байланыста болатын, бірін бірі қайталамайтын, бір саладан бір саланы ажырата алады. Бұл дегеніміз екі түрлі қоғамдық қатынасты бір норма реттей алмайды дегенді білдірді [5].

Бұл жердегі кейбір ойлармен келіспеуге болады. Біздің ойымызша, құқық жүйесінің сараланған белгілерінде құқықты реттеу пәні болғанымен, қазіргі таңда әдіс анықтаушы фактор бола аламайды. Бұл белгі тек құқық жүйесіне салалық жақындау, нормативті емес.

Сонымен қатар заманауи интеграциялық процестер жағдайында құқық жүйесіндегі кейбір салалардың кей бөліктері бірін-бірі қайталап жатады. Бұларға көбіне салаларда өзара байланыстағы құқық институттары жатады. Мысалы аграрлық заңдарды бұзғаны үшін жауапкершілік институты, қылмыстық, азаматтық, әкімшілік құқық нормаларын қарастырады.

Басқа белгілерімен біз келісеміз, өйткені шын мәнінде, құқық жүйесі объективті, сондай-ақ адамдардың қоғамдық процестеріне тәуелсіз бейнеленеді. Қазіргі таңда құқық жүйесі сол және басқа да құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталып, тиісті түрде қалыптасып құрылады. Сәйкесінше, қоғамдық-экономикалық әлеуеттің дамуына байланысты әрбір жаңа сатыда ол өзгереді, қайта құрылады, яғни ол тарихи өзгермелі сипатта болады.

Құқық жүйесінің негізі құқық нормасы, одан басқа құқық нормаларының жиынтығынан құқықтық субинституттар, құқықтық институттар, құқық саласы, құқық салашалары, салааралық құқықтар, құқық саласы құралады.

Құқықтың жүйелік құрылысы белгілі бір анықталынған иерархиялық (сатылық) байланыстары бар, өзара қисынды орналасқан көптеген элементтерден тұратын біртұтас құрылым.

Құқықтық норма - мемлекеттің өзі бекітіп кепілдендірген, нормативтік актілер нормасында көрсетілген, қоғамдық қатынастарды реттейтін жеке түрде жалпыға бірдей міндетті болатын мінез-құлық (жүріс-тұрыс) ережесі.

Құқық салашасы дегеніміз құқық саласымен салыстырғанда құқықтық нормалардың аздаған ғана топтамаларын біріктіреді және тектес қоғамдық қатынастарды реттейді. Мысалы, кәсіпкерлік құқығы – азаматтық құқықтың салашасы.

Құқық саласы – бұл сапалық жағынан біркелкі аясындағы қоғамдық қатынастардың реттейтін, құқықтық норманың жиынтығы болып табылатын құқық жүйесінің ең ірі бөлімі.

Құқық жүйесін нормативтік және салалық деп екі негізде бөлуіп саралауға болады.

Нормативтік бағыт құқық жүйесін тікелей қарастыруды ұсынады.

Құқық жүйесін салалық бағытта белгілерін үш өлшемде қарастыруымызға болады:

- құқық саласының жеке және жария деп бөліп қарастыруы;

- материалдық және іс жүргізушілік құқық деп бөлінуі;

- жоғарғы өлшемдерге салалның мазмұны бойынша тәуелсіз болмауын жатқызамыз [6].

С.С. Алексеевтің пайымдауынша, заманауи құқық жүйесіндегі саланы үш топқа бөліп қарастырады: профильденген (базалық); арнайы; кешенді [7].

Бұл көзқараспен қазақстандық цивилист ғалым С.П. Мороз да келіседі. Ол былай деп атап қарастырады, «профильденген сала негізгі құқықтық режимін қамтиды және шын мәнінде базалық салалар – конституциялық құқық, сосын үш материалдық құқық салалары (азаматтық, әкімшілік, қылмыстық құқықтар) және үш іс жүргізушілік құқық салалары (азаматтық іс жүргізу, әкімшілік іс жүргізу және қылмыстық іс жүргізу құқықтары) кіреді. Профильденген құқық салаларын басқаша іргелі және әдістерді қалыптастырушы деп бөлуге болады. Арнайы құқық салалары реттеу пәнінің ерекшелігіне байланысты түрленуші құқық режимінен өзіне тән салаға айналады (еңбек, жер, қаржы, тау-кен құқығы және т.б.). Кешенді құқық саласы әртүрлі профильдеген және арнайы құқық салаларының ішіндегі институттардың қосылуынан туындайды. (инвестициялық, сауда, теңіз құқықтары және т.б.) [8].

Сонымен аграрлық құқығы құқық жүйесіндегі орны мен маңызы қандай екендігін қарастырып кетейік. Аграрлық құқық саласы нормативтік пен салалық бағыттың жеке бір құқық саласына жатқызамыз.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, жеке құқық саласындағы келесі мәнін атап кетуге болады: а) жеке басын куәландыратын қатынастар деңгейі; б) олардың салыстырмалы салмағының болуы; в) басқа құқық салалары нормаларының көмегімен енген қатынастарды реттеу мүмкін еместігі; г) ерекше реттеу әдісін қолдану қажеттігі [9, 109 б.].

Сонымен қатар Н.Б. Мухитдиновтың ойынша, құқық саласының нормаларын топтастыруды мойындау туралы мәселелерде белгілі бір мәнінде қағидалары, салалық қызметтері, сондай-ақ екі өзара байланыстағы факторлар жатады: біріншіден, ішкі тәртіп нормалары, тұтастай құқықтық жүйенің жеке элементі ретінде олардың бірлікте әрекет мүмкіндік беруі; екіншіден, құқық жүйесінің біркелкі элементтері өзара іс-қимыл жасауға құқықтық норманың топтары түсуге қабілетті [10, 24-25 б.].

Біздің ойымызша, осы элементтер аграрлық құқықты құқық саласы ретінде мойындауға жеткілікті, сонымен қатар бірыңғай құқықты реттеу пәні мен әдістері болуы қажетті.

Сонымен, жоғарыдағы мәселені талқылай келе, Қазақстан Республикасының аграрлық құқығы - заң ғылымдарының бір саласы ретінде – құқық саласы негізіндегі аграрлық құқық туралы ғылыми білімдер, оның құрылуы мен дамуы, аграрлық қатынастардың құқықтық реттелу қағидалары мен ерекшеліктерінің жүйесін көрсетеді.

Нақтырақ анықтама беретін болсақ, аграрлық құқық дегеніміз – ауылшаруашылығы тауар өндірушілердің қызметін ұйымдастыру бойынша қоғамдық қатынастарды реттейтін

құқықтық нормалардың жиынтығын көрсететін, нақты құқықтық қағидаларға негізделген өзіндік қайнар көздері және әдістері бар қазақстандық құқық жүйесінің бір саласы.

Аграрлық құқық қоғамдық қатынаста тәуелсіз пәнінің болуын сипаттайтын, арнайы құқық қағидаларының болуын, жеке қайнар көздерінен тұратын жеке құқық саласы болып табылады.

Құқық институты – белгілі қоғамдық қатынастар топтамасын реттейтін заң нормаларының, тәртіпке салынған жиынтығы. Құқық институты - (үзіктері мен үзінділер), жақтарын ретке келтіріп тәртіптеуге бағытталған. Институт – саланың құрамдас бөлігі, топтамасы, звеносы (үзбесі). Құқық саласының әрқайсысында көптеген институттар болады.

Құқық институты құқық жүйесінде жеке блогы ретінде ұсынылады және құрамына мыналар енеді: а) нақты мазмұнының біркелкі болуы – кез-келген институт өзіндік реттеуге бағытталған, қатынастың салыстырмалы түрде оқшауланған тобы, не болмаса адамдардың жеке іс-әрекеттері, шаралары; ә) құқық нормасында заңды бірегейлігі болуы. Нормалар құқық институтына кіретін, бірегей кешен құратын, жалпы сипаттамада, құқық қағидаларында, арнайы құқық түсінігінде көрініс табатын, осы қатынас түріне тән, құқық режимін реттеу; б) Нормативтік оқшауланған, оқшауланғандық құқық институтын нормасының бөлімдерінде, тарауларында, баптарында және басқа да заңның не нормативтік құқықтық актілердің бөліктерінде көрініс табады; в) реттеу қатынасының толық болуы [11].

Қандайда болсын бір жиынтықтың нақты құқықтық институтқа, жекеленуі үшін заңды айырымдық үш нышаны (белгі) қызмет етеді:

- 1) құқық нормаларының заң тұрғысынан тұтастығы;
- 2) қоғамдық қатынастардың белгілі бір жиынтығын реттеудің толықтығы;
- 3) құқықтық институттарды құрайтын нормалардың заңдар және басқа нормативтік құқықтық актілер тарауларында, бөлімдерінде және басқалай да құрылымдық бірліктерінде жекеленуі.

Барлық институттар бір-бірімен тығыз байланысты түрде бір саланың аясында немесе одан тысқары да қызметтерін атқара береді. Құқықтық институттардың арасында кешенді күрделілері де болады. Бұлар өз құрамдарында субинституттар деп аталатын тым майда құрылымдардан тұратын құқықтық нормалардың аса ірі жиынтықтары. Азық-түлік қауіпсіздігі құқығының да өзіне тән субинституттары бар. Мысалы, тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі, Қазақстан Республикасындағы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекеттік-құқықтық тетігі және т.б.

Ендігі мәселе, ол азық-түлік қауіпсіздігі құқығын қандай құқық жүйесіне жататындығын саралап кетуіміз керек.

Мысалы, С.Д. Бекишеваның пікірінше, экологиялық құқықтың институты ретінде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету деп қарастырады [12]. Ал М.Ж. Абдраимова экологиялық қауіпсіздік туралы құқықтық норма кешенді, сонымен қатар экологиялық құқықтың институты болып табылады деп көрсеткен [13].

Тағы бір мысалды айта кететін болсақ, Б. Қалымбек ветеринарлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету түсінігі мен мазмұны нормада біркелкі құқық институты ретінде қалыптаспады. Бірақ «ветеринарлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету» заманауи құқықтағы аграрлық және экологиялық құқық нормаларында көрініс тапқан кешенді институт болады [14].

Жоғарыдағы құқық жүйесіндегі институт ұғымын талдай отырып, біз де азық-түлік қауіпсіздігі құқығын аграрлық құқықтың институты деп қарастырамыз.

Осыған орай, азық-түлік қауіпсіздік құқығы жеке құқық саласында қоғамдық қатынастарға түсетін субъектілер мен объектілері, өзіне тән құқықтық реттеу пәні мен әдістері, жеке қағидалары мен қайнар көздері бар аграрлық құқықтың институты бола алады.

Азық-түлік қауіпсіздік құқығы жекеленген ауылшаруашылығы және басқа да сонымен байланысты қызметтер аумағындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық

нормасымен байланысты ішкі біркелкі жүйені құратын аграрлық құқық саласының институты деп қарастыруымызға болады.

Сонымен заманның дамуымен, адамдарға азықтың жеткіліксіз болуымен, қауіпі жоғары тамақ өнімдерінің көбеюіне байланысты заман талабына сай дүниежүзілік және отандық деңгейде азық-түлік қауіпсіздік аумағына заңдар көптеп қабылданып, аграрлық құқық саласында кешенді институт ретінде танылған және бұл институт күннен күнге дамып жатыр. Болашақта өте өткір мәселе болғандықтан дамып, жеке бір құқық саласы болып өзгеріске ұшырауы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Автономов А.С. Системность категорий конституционного права: автореф. ... док. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1999. – 28 с.
2. Еренов А.Е., Мухитдинов Н.Б., Ильяшенко Л.В. Предмет и система советского земельного права. - Алма-Ата, 1981. - 208 с.
3. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық. – Астана: Фолиант, – 2007. – 336 б.
4. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: учебник. – М.: Интерстиль, 2008. – 378 с.
5. Кишин В.А., Власова Н.А. Теория государства и права. – Новосибирск: Класс-плюс, 2004. – 228 с.
6. Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник. – М.: Юридическая литература, 1996. – 305 с.
7. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 269 с.
8. Мороз С.П. Теоретические проблемы инвестиционного права: гражданско-правовой аспект. – Алматы: Юрист, 2003. – 344 с.
9. Аграрное право: учебное пособие / под ред. Боголюбова и Е.Л. Мининой. – М.: Издательство Норма. 2000. – 480 с.
10. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права. – Алма-Ата, 1983. – 248 с.
11. Кишин В.А., Власова Н.А. Теория государства и права. – Новосибирск: Класс-плюс, 2004. – 228 с.
12. Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. - Караганда: Арко, 2001. – 256 с.
13. Абдраимова М.Ж. Проблемы правового обеспечения экологической безопасности Республики Казахстан: дис. ... канд. юрид. наук. - Алматы, 2008. – 145 с.
14. Қалымбек Б. Правовое обеспечение ветеринарной безопасности в РК: дис. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2009. – 123 с.

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ДАМУЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Тинистанова С.С., Менисова Г.Е.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті Талдықорған қ.,
Tin_019@mail.ru*

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы становления и развития государственной службы в Республике Казахстан.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті қалыптастыру мен дамытудың өзекті мәселелерін зерттейді.

This article considers the question of establishment and development of public service in the Republic of Kazakhstan.

Ключевые слова: закон, система права, правовые отношения.

Кілттік сөздер: құқық, құқық жүйесі, құқықтық қатынастар.

Key rights: law, legal system, legal relations.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет, бұл мемлекеттік органдардағы лауазымдық қызмет болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде мемлекеттік органдар жүйесін құрып, сол органдардағы лауазымдық қызметке қабылдау тәртібін орнатты.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметі жүйесін дамытудың негізгі бағыттары, оның мақсаттары мен басымдықтары Отанға қызмет етуге бағытталғандықтан, іске асыру үшін кадрларды іріктеу, олардың біліктілігі арттырудың тиімді жүйесін құру, мемлекеттік аппарат қызметінің кәсібилігі мен ашықтығын қамтамасыз етудің қажеттігі туындады.

Мемлекеттік қызмет туралы сөз болған кезде, ең алдымен басқарудың мақсаттары мен міндеттері, басқару қызметінің объектілері мен субъектілері, осы қызметтің мазмұны мен нәтижелері орын алады. Сонымен бірге, мемлекеттік қызмет аясындағы мемлекеттік саясатты қамтамасыз етумен байланысты басқару қызметінің ерекше түрі, басқару қағидалары, функциялары, әдістері мен нысандары қарастырылады.

Мемлекеттік қызмет аясындағы бірыңғай мемлекеттік саясатты жүзеге асыру үшін арнайы өкілетті органдар құру жолға қойылды [1].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде алғаш рет посткеңестік кеністікте 1998 жылы 18 қыркүйекте Президенттің жарлығымен Мемлекеттік қызмет істері агенттігі құрылып, қазақстандық мемлекеттік қызмет моделінің қалыптасуына негіз болды.

Қазақстанның тарихында мемлекеттік қызметі жүйесін дамыту мақсатында бірқатар реформалар жүзеге асырылды.

Ғалымдардың пікірінше, Қазақстанның мемлекеттік қызметтің қалыптасуы кезеңінде екі көлемді реформа жаслып, жүзеге асырылды:

1. «Қазақстан 2030» - стратегиялық бағдарламасы аясы шеңберінде: шағын жоғары кәсіби мемлекеттік аппарат, мемлекеттік қызметке қабылдау мен қызметтен өсуде мемлекеттік қызметшілердің еңбегін ескеру, сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту, мемлекеттік қызметтің беделін көтеру, халық пен Отанға мемлекеттік қызметшілердің адал және таза, мінсіз қызмет ету сияқты стратегиялық бағыттары айқындалып, мемлекеттік қызметке алғаш реформа жасалды.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Мемлекеттік қызмет туралы» 1995 жылғы 26 желтоқсандағы Заң күші бар Жарлығы тәуелсіз Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттік қызмет жүйесін институттандырудың бастауы болып мемлекеттік басқару жүйесінің кадрлық ұйытқысын сақтауға мүмкіндік берді және мемлекеттің маңызды институты ретінде мемлекеттік қызметтің дамуына негіз қалады.

1999 жылдың 23 шілдесінде «Мемлекеттік қызмет туралы» тұңғыш Заң қабылданды. Оған қоса, «Әкімшілік рәсімдер туралы», «Мемлекеттік қызметшілердің ар-намыс кодексі», «Мемлекеттік қызметшілерді оқыту тұжырымдамасы», т.б. нормативтік-құқықтық актілердің базасы қалыптасты.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 2011 жылдың 21 шілдесінде «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы» қабылданып, мемлекеттің қызметтің екінші реформасы басталып кетті [2].

«Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі Жарлығында:

1) үш корпусқа негізделген мемлекеттік қызмет лауазымдарының жаңа тізілімін енгізу;
2) мемлекеттік қызметке кіру және мемлекеттік қызметтің кадр резервін қалыптастыру рәсімдерін жақсарту;

3) жоғары білікті мемлекеттік қызметшілерді даярлау жөніндегі базалық білім беру орталығын қалыптастыру;

4) нәтижеге бағдарланған мемлекеттік басқару жүйесінің технологиялары мен қағидаттарына негізделген жаңартылған оқыту бағдарламаларды енгізу;

5) мемлекеттік органдардың кадр қызметтері жұмысының тиімділігін арттыру;

6) мемлекеттік қызметшілердің жұмысын бағалау жүйесін енгізу;

7) мемлекеттік қызметшілердің еңбегіне ақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу;

8) мемлекеттік қызметтер көрсету сапасын арттыруға, оның ішінде мемлекеттік қызметтер көрсетудің сапасын бақылау жүйесін енгізуге, көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын бағалау үшін кері байланыс тетігін дамытуға бағытталған шараларды іске асыру көзделеді [3]. Осы кезеңдегі реформаларды жүзеге асырудың кадамдары жасалып, мемлекеттік қызметтің жаңа моделіне жол ашылды, яғни мемлекеттік қызметті реформалаудың үшінші кезеңін 2015 жылы 23 қарашада қабылданған «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңның қабылдануымен байланыстыруға болады.

Бұл кезеңде мемлекеттің «Қазақстан 2030» - стратегиялық бағдарламасы мен «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі Жарлығының іске асу кезеңі деп қарауға болады.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» жаңа Заңында:

1) "А" корпусы – кадр резервіне іріктеудің, конкурстық іріктеудің, мемлекеттік қызметті өткеру мен тоқтатудың ерекше тәртібі, сондай-ақ арнайы біліктілік талаптары көзделген басқарушылық деңгейдегі мемлекеттік әкімшілік лауазымдар;

2) "А" корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметінің кадр резерві – "А" корпусының бос не уақытша бос мемлекеттік әкімшілік лауазымдарына орналасуға үміткер Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен қалыптастырылып, жүйеленген тізімі;

3) "Б" корпусы – "А" корпусына енгізілмеген мемлекеттік әкімшілік лауазымдар» қарастырылған [4].

Демек, бүгінгі күні мемлекеттік қызметшілер үш деңгейде:

1. Саяси;

2. Әкімшілік мемлекеттік қызметшілер басқарушылық «А» корпусы;

3. Атқарушылық «Б» корпусы жіктелген. Басқарудың «А» корпусына

Өткен тұлғалардан елімізде аудан әкімдері ашық түрде тағайындала бастады. «А» корпусына кадрлық резервке өткізудегі шараларға іс жүзіндегі басқа азаматтық сектордың дарынды өкілдері, яғни мемлекеттік қызметші еместері де қатысуға мүмкіндік алды. Тестілеуден сәтті өткендер Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кадрлық саясат жөніндегі Ұлттық комиссияның әнгімелесуіне жіберіледі [2, 30].

Занда көзделгендей, азаматтардың мемлекеттік саяси қызметке кіруі тағайындалу не сайлану негізінде, сондай-ақ басқа да жағдайларда Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен және шарттарда жүзеге асырылатын болса, әкімшілік қызметке заңда көзделген жағдайларды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жергілікті өкілді органдардың тағайындауы немесе сайлану жағдайларын қоспағанда, мемлекеттік әкімшілік лауазымға орналасу конкурстық негізде жүзеге асырылады [5].

Қазақстанда алғаш рет мемлекеттік қызметке қабылдау үш сатылы конкурстық іріктеу арқылы жүзеге асады:

1. Бірінші кезеңде үміткерлер заңдарды білу мен құзыреттілік бойынша тестілеуден өтеді.

2. Екінші кезеңде агенттік арнайы сұхбаттасу арқылы үміткердің жеке қасиеттерін тексереді.

3. Үшінші кезеңде мемлекеттік орган кандидаттың кәсіби білімін, біліктілігін айқындайтын болады. Конкурстан сәтті өткендер үшін тәлімгерлер белгілене отырып, үштен алты айға дейінгі аралықта сынақ мерзімі белгіленеді. Сынақ мерзімінен өте алмағандар агенттіктің келісімімен жұмыстан босатылуы тиіс [6].

Белгілі қоғам қайраткері О. Әбдікерімовтың пікірін қарайтын болсақ, Қазақстанда мемлекеттік қызметтің дамуының бір бағыты ретінде, мемлекеттік қызметшілердің Арнамыс кодексінің сақталуын бақылап отыратын тәртіптік кеңестердің рөлін күшейтуді ұсынады. Себебі, олардың қызметтен төмендету, сөгіс беру секілді ұсыныстары сөзсіз орындалатын болса, мемлекеттік қызметшілер арасында тәртіп күшейеді, шетелдік тәжірибелерге қарасақ, мемлекеттік қызметшілерге деген талап анағұрлым қатаң келеді. Сонымен бірге, мемлекеттік қызметшінің табыс декларациясын жариялау ашық түрде болуы керектігі жөнінде ұсыныс енгізуді ұсынады [7].

С. Смағұлова атап көрсеткендей, жаңа заңда сонымен бірге, мемлекеттік қызметке алғаш рет қабылданушылар үшін міндетті сынақ мерзімін белгілеп, белгілі бір дағдыларды білу талаптары мен сынақ тапсырмаларын қамтитын үш айға жеке бейімделу жоспары белгіленіп, тәжірибелі тәлімгерді бекіту, 2017 жылдың I қаңтарынан бастап, еңбек ақы төлеудің бейімдік-факторлық шкаласына, көшу, мемлекеттік қызметшілердің қызметті өткеру нәтижесін тұрақты бағалап, бонустар төлеу, «Б» корпусына басшылық құрамына ротациялау институтын енгізу, кешенді аттестациядан өткізу, жкмыстарын жүргізу заңнамалық тұрғыдан айқын көрініс тапқан [8].

Бір сөзбен айтқанда, бұл реформа – азаматтардың құқықтарын құрметтейтіндей және олардың заңды мүдделеріне қызмет ететіндей мөлдір де тиімді модельді қалыптастырады. Мемлекеттік қызмет меритократия қағидаты негізінде барлық азаматтарға өз қабілеттерін жүзеге асыру үшін бірдей мүмкіндіктер берілетін әділ қазақстандық қоғамның түп бейнесіне айналдыруға арналған. Президент айтпақшы, жауапты тұлғалар реформаның орындалу барысына барынша бас қатырса, мемлекеттік аппаратта тамыр-таныстық жойылып, мемлекеттік қызметшілерде айқын мансаптық келешек қалыптастыруы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ж. Умбетбаева Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті басқару. - Заң, 2013.- №1.-16-18 бб.

2. Р. Балтабекова Тестілеуден табысты өткендер қызметке қабылдануға лайық.- Заң, 2016.- №9.- 29-30 бб.

3. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жана моделінің тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі № 119 Жарлығы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

4. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

5. Тинистановна С.С. Порядок принятие на государственную службу Республики Казахстан: проблемы и пути совершенствования // Государственное управление III тысячелетия: проблемы и перспективы : сб. науч. ст. – Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2015.- С. 139-144.

6. Ж. Мүсілім Мемлекеттік қызмет мінсіз болуы тиіс / Жаршы, 2015 жыл қазан.

7. О. Әбдікерімов Мемлекеттік қызметші: жаңа талаптарю / Parlam.kz.

8. С. Смағұлова мемлекеттік қызметтің жаңартылған моделі қандай? // .- Заң, 2016.- №3.- 17-18 бб.

УДК 340

ПОНЯТИЕ, РАЗВИТИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОЛОЖЕНИЙ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Толеген М.А., Жандаулетова А.

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова г.Талдыкорган

В этой статье рассматриваются понятие современной науки криминологии, развития и теоретические вопросы.

Бұл мақалада қазіргі кездегі криминалистика ғылымының түсінігі, дамуы және теориялық мәселелері қарастырылған.

In this article the concept of modern science of criminology, development and theoretical issues are considered.

Ключевые слова: *криминалистической науки, криминалистическая диагностика, доктрина.*

Кілттік сөздер: *криминалистикалық ғылым, криминалистикалық диагностика, ілім.*

Key rights: *forensic science, forensic diagnostics, doctrine.*

В минувшие года для криминалистической науки считается отличительным происхождение огромного численности личных доктрин, которые станут предметом магистерских изучений или обретают отображение в монографических работах отдельных создателей. Появление множества теорий связано как с изменением структуры преступности, разработкой новых алгоритмов расследования, так и с реализацией конкретных задач, которые необходимо решать правоохранительным органам на современном этапе.

Надлежит подметить, будто необыкновенную роль в научной и фактической деловитости правоохранительных органов занимают абстрактные расположения криминалистической диагностики. Криминалистическая диагностика как личная криминалистическая концепция есть условно не так давно. Правило исследования данной доктрине разрешено отнести к 70-м годам

XX в. Один из основателей данной доктрине В.А. Снетков характеризовал криминалистическую диагностику как преподавание о закономерностях определения криминалистических объектов сообразно их показателям [1, с.103–106].

В качестве методологической базы криминалистической диагностики выступают концепция отображения, а еще абстрактные расположения криминалистики, заслути доктрине информации, логики, психологии и остальных наук.

Вопросы криминалистической диагностики поднимали в собственных работах Р.С. Белкин, А.И. Винберг, С.В. Дубровин, А.М. Зинин, Ю.Г. Корухов, Н.Г. Майлис, Н.Т. Малаховская, В.А. Снетков, В.А. Тимченко.

В трудах вышеназванных экспертов дано определение таковых основных категорий криминалистической диагностики, как ее мнение и суть; мишень и задачи; объект, предмет и способ; конструкция процесса диагностики, способы решения исследовательских задач; отнесены условия, нужные для проведения диагностирования.

Так, Р.С. Белкин считал, будто «...термин «диагностика» владеет 3 смысла: определение, выделение и определение. Криминалистическая диагностика аккумулирует все данные смысла и имеет возможность существовать определена как личный способ знания преспособления правонарушения на базе его отображения на объектах материального решетки» [2]. А.И. Винберг и Н.Т. Малаховская фиксировали, будто «само мнение «диагноз» значит определение, выделение, определение» [3, с.156].

Сообразно их воззрению, в базе криминалистической диагностики лежит способ потенциального диагноза. В частности, А.И. Винберг и Н.Т. Малаховская считали, будто «...перед способом потенциального диагноза понимается таковой прием диагностики, при котором на основании схожести основной массы признаков объекта с отвлеченной системой признаков, классифицированных в предоставленной ветви познания, прибывают к потенциальному решению на базе выводы, совершающегося сообразно способу символически-категорического силлогизма, в котором, исходя из утверждения следствия, говорят базу, при этом в качестве следствия берут признаки, выявленные у предоставленного определенного объекта» [3, с.158].

Ю.Г. Корухов, закладывая в собственных трудах базы личной доктрине криминалистической диагностики, писал, будто «криминалистическая диагностика имеет возможность существовать определена как личный способ знания, дозволяющий заполучить понятие о механизме незаконного деяния на базе его отображения в объектах материального мира» [4, с.12].

Г.А. Зорин, В.А. Левонец считают, как будто «криминалистическая диагностика – наверняка тяжело связанная композиция интеллектуальных, эмоциональных, волевых мотивационных и процессуальных компонентов, обеспечивающих полноту, глубину, точность определения, различения, отождествления, истолкования и определения содержаний следственных и криминальных ситуаций, а еще личностей их соучастников для формирования неплохой теории расследования преступлений» [5, с.231].

В данном определении не совсем ясно, что авторы понимают под соответствующими компонентами. Вместе с тем в цитируемой работе Г.А. Зорин отмечает, что криминалистическая диагностика в зависимости от задач, порожденных расследованием преступления, может менять свои формы, среди которых выделяет: диагностику криминальной и следственной ситуаций, диагностику личности и т. д. [5, с.233].

О.Я. Баев дает разглядывать криминалистическую диагностику как фактическую сочиняющую, существующую в противовес доктрине идентификации со собственными специфичными целями и задачами, характеризуя ее как «подведение» к уголовно-релевантному объекту сообразно его отпечаткам вне, или изучения такового объекта на уровнях, в критериях и на базе показателей, никак не представляющих способности для его идентификации, или в конце

концов его изучения, преследующие другие, нежели идентификация, важные для доказывания цели [6, с.98–99].

С.В. Дубровин рассматривает криминалистическую диагностику как личную концепцию криминалистики, а никак не лишь способ знания и описывает ее задачи как связанные с расследованием правонарушений. Он описывает «криминалистическую диагностику как личную концепцию криминалистики, представляющую собой систему научных положений (преподавание) о закономерностях и взаимосвязях криминалистического диагностирования и разрабатываемых на базе данного криминалистического способа знания советов, способов (методик заслуги определенных целей), средств, способов и способов, нацеленных на обнаружение, следствие и предостережение правонарушений» [7, с.260].

Таким образом, в криминалистике понятие «криминалистической диагностики» относится к одному из дискуссионных вопросов. При этом четко прослеживаются разные взгляды криминалистов на объект и предмет, задачи криминалистической диагностики, возможности ее применения, связи криминалистической диагностики с рядом других криминалистических категорий. Надлежит еще подметить, будто концепция криминалистической диагностики вызвала непризнание со стороны узнаваемых адептов криминалистической науки, таковых как А.М. Ларин, Н.А. Селиванов, В.И. Шиканов и др.[8]. Данные эксперты подтверждают преимущество на наличие лишь экспертной диагностики.

Для верного решения сформулированных проблематичных вопросов целенаправленно вначале сделать свой выбор условно главных теоретических положений криминалистической диагностики при расследовании правонарушений. Диагностическое изучение содержится в распознавании тех либо других событий, параметров, явлений.

Если введение либо определение значит процесс деяния, то криминалистическая диагностика – наверное, процесс знания параметров и состояния объекта для установления обстоятельств его конфигурации на основании наличествующих прецедентов, явлений.

Таковым образом, диагностика как процесс пронизывает всю криминалистическую активность и имеет возможность существовать удачно использована к процессу расследования правонарушения, установления событий происшедшего, а еще решения экспертных задач, для каких вначале и формировалась.

К всеобщим задачкам криминалистической диагностики относятся: определение единых критерий, в каких вышло незаконное явление; поэтапное введение приспособления правонарушения; введение мимолетных промежутков незаконного действия; предсказание результатов незаконного действия; введение приспособления правонарушения в целом.

Предназначение криминалистической диагностики при расследовании правонарушений надлежит предопределять в 2-х направленностях. 1-ое – предстоящее формирование общетеоретических положений криминалистики, криминалистической диагностики как личной доктрине; и в частности – криминалистической диагностики приспособления правонарушений определенных групп, родов, видов. 2-ое направленность конкретно соединено с задачками, которые обязаны существовать решены в процессе раскрытия, расследования и предостережения правонарушений, исходя из целей диагностического изучения приспособления происшедшего действия (правонарушения). Оба направления взаимосвязаны, обогащают и дополняют друг друга.

Рассмотрим уровни и виды криминалистической диагностики при расследовании преступлений.

– *Первый уровень.* Криминалистическая диагностика при расследовании правонарушений как научная группа (абстрактная).

– *Второй уровень.* Общая криминалистическая диагностика приспособления правонарушений: родовая, видовая и массовая криминалистические диагностики.

– *Третий уровень.* Частная криминалистическая диагностика единичного составляющая правонарушения (личности преступника, ситуации преступления и др.).

– *Четвертый уровень.* Криминалистическая диагностика преспособления определенного правонарушения.

– *Пятый уровень.* Криминалистическая диагностика конкретного компонента преступления.

В качестве частей (компонентов) криминалистической диагностики приспособления отдельных видов (групп) правонарушений имеют все шансы рассматриваться эти (сведения либо информация): о обликах описываемых правонарушений; взаимосвязи описываемого правонарушения с иными (подключая и те, которые совершаются для сокрытия описываемого; взаимосвязи описываемого правонарушения с административными преступлениями, а еще нарушениями денежной, научно-технической, трудящийся и другой выдержки; о объекте и о предмете правонарушения; механизме правонарушения; методах совершения и сокрытия правонарушения; и т.д.

Сообразно собственной природе криминалистическое диагностирование дает способ знания в криминалистике информационной модели расследуемого действия, представляющего собой отображение параметров и немаловажных показателей правонарушения, обретающих отображение в настоящей реальности. Сообразно мерке получения следователем информации о лице, его совершившем, данная модель делается наиболее совершенной и наименее схематичной.

В предоставленной связи допустимо утвердить, как будто информационная модель расследуемого деяния – наверняка динамическая система, и так как ее построение осуществляется одновременно с ходом самого расследования и поначалу осуществляется как полностью вероятная вследствие неполноты информационного насыщения, и лишь соответственно мерке расследования приобретает во всех ее подробностях и никоим образом никак не в отдельной части их достоверное знание.

При построении модели определенного расследуемого действия следователь имеет возможность применять эти ее составляющие, как метод совершения правонарушения, условия совершения правонарушения, амуниция совершения правонарушения, предмет (объект) незаконного посягательства, субъект правонарушения (индивидуальности персоны), отпечатки правонарушения (устройство слеодообразования), незаконные взаимосвязи (коммуникационный нюанс), обычные ситуации совершения правонарушения, обычные следственные ситуации (нрав начальных этих и индивидуальности их обнаружения), индивидуальности сокрытия правонарушения, персона потерпевшие (виктимологический нюанс), тема, мишень, аппарат, орудия и средства незаконной деловитости, итог незаконной деловитости (результаты), устройство правонарушения («содеянного»).

Сознательно принципиальное пространство в криминалистической диагностике при расследовании правонарушений занимает ее метод (стадии, рубежи криминалистического диагностирования).

Метод криминалистической диагностики дает собой многостадийный устройство, базирующийся на поочередном четком исполнении деяний либо операций, приводящих к распознаванию, различению, отождествлению, толкованию и определению содержаний диагностируемых объектов» [5, с.232]. Метод диагностики формируется из последующих шагов: приобретение начальной информации о правонарушении; тест приобретенной информации с целью диагностики обычного приспособления правонарушения; возведение гипотетической модели диагностируемого объекта; сравнение имеющейся информации с жизненными обстоятельствами, подлежащими доказыванию, для предоставленного приспособления правонарушений; обнаружение и фиксация недостающей информации; формулирование

диагноза. Любая из нареченных стадий владеет многоступенчатое внутреннее здание, которое в зависимости от установленных задач разрешено увеличивать либо уменьшать.

Е.Ю. Андрониковой получилось создать методологические базы криминалистической диагностики легализации (отмывания) валютных средств либо другого богатства на складе финансовой информации, а еще научно доказать способности применения данной информации для криминалистического свойства предоставленного вида правонарушений [9].

Объект доказывания и криминалистическая диагностика приспособления правонарушений предполагают собой неоднозначные мнения. Главное их отличие состоит в целевой направленности. Объект доказывания описывает окончательную мишень расследования правонарушений, а метод криминалистической диагностики приспособления правонарушений подсобляет отыскать определенные пути и методы ее заслуги.

Базу определения предмета доказывания сообразно уголовному занятию составляет уголовно-процессуальный закон, и в первую очередь ст. 113 УПК РК, а еще общепризнанных мерок уголовного закона, характеризующие определенные составы правонарушения, и уголовно-правовая черта правонарушения.

Объект доказывания дает собой конкретную законодательством совокупности настоящих важных юридических прецедентов, требующих особого доказывания правовыми средствами. Список событий, подлежащих выяснению и доказыванию [10, с.81–86], в целом сформировывает цель, которая определена законодателем для расследования и судебного разбирательства соответственно уголовному делу. Приобретение данной цели обусловлено решением ансамбля задач, которые выливаются в главном из списка событий, подлежащих выяснению и установлению при расследовании.

Формирование теоретических основ криминалистической диагностики, непременно, содействует увеличению ее фактической значительности. Как что Ю.Г. Корухов, «в практичном намерении криминалистическая диагностика обязана снабдить заключение экспертных задач и тест следственных обстановок маршрутом исследования параметров и состояния объектов, конфигураций, происшедших в их в итоге незаконного деяния, и раскрытия на данной базе преспособления совершения правонарушения в целом либо отдельных его фрагментов (шагов) [11, с.2].

Криминалистическую диагностику разрешено применять в выявлении и расследовании правонарушений в качестве действенного способа установления правды сообразно уголовным делам. Как говорит следственная и экспертная практика, ни одно трудное ремесло, в особенности сообразно неочевидным правонарушениям, никак не имеет возможность существовать раскрыто в отсутствии применения данного способа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Снетков В.А. Криминалистическая диагностика в деятельности экспертно-криминалистических подразделений МВД России по применению экспертно-криминалистических методов и средств. Учебное пособие. - М.: ЭКЦ МВД России, 1998.
2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. 2001.
3. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология. Волгоград, 1979.
4. Корухов Ю.Г. Методологические основы криминалистической экспертной диагностики // Сб. научн. трудов «Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистических экспертиз». М.: Изд-во ВНИИСЭ МЮ СССР, 1987.
5. Зорин Г.А. Криминалистическая методология. (Фундаментальная криминалистика XXI ве-ка). Минск: Амалфея, 2000.
6. Баев О.Я. Основы криминалистики: курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во «Экзамен», 2009.

7. Дубровин С.В. Основы теории криминалистической диагностики: дис. ... докт. юрид. наук. М., 2005.
8. Селиванов Н.А. Справочная книга криминалиста. 2001.
9. Андронникова Е.Ю. Криминалистическая диагностика легализации (отмывания) денежных средств или иного имущества на основе экономической информации: дис. ... канд. юрид. наук. Н.Новгород, 2006.
10. Ермолович В.Ф. Механизм определения обстоятельств, подлежащих доказыванию и выяснению при расследовании преступлений // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. трудов. Минск: Изд-во НИИПКК и СЭМИ РБ, 1994. № 10. с.81–86.
11. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практич. пособие. М., 1998.

ӘОЖ 370

ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЗАҢДАРЫ

Уразымбетов Т.Е., Дарибаев Ғ. С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
120868@inbox.ru, galimzhan_2016@mail.ru*

Бұл мақалада көне заманнан мұра боп жеткен тарихи-құқықтық жәдігерлеріміз – ұлы дала елінің кодексіне айналған әдет-ғұрып заңдары туралы, олардың құрылымы мен тәрбиелік мәні және де тарихи маңыздылығы баяндалады. Өйткені қазіргі қоғам жағдайында, сондай-ақ, саяси-құқықтық реформаларды жүргізу барысында халқымыздың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарын басшылыққа алу өте маңызды.

В статье рассматриваются достигшие с древних времен, как историко-правовые наследие – об обычаях, законах ставших кодексом великой степи, их структура и воспитательные сущности, а также историческое значение. Потому что в условиях современного общества, а также в ходе проведения политико-правовых реформ, очень важно руководствоваться законами обычай и традиций нашего народа.

The article considered the historical and historical legacies that have reached since ancient times - customs, laws that became the code of the great steppe, their structure and educational essence, as well as historical significance. Because in the conditions of modern society, as well as in the course of political and legal reforms, it is very important to guided by the laws of the custom and traditions of our people.

Кілттік сөздер: *әдет-ғұрып, заң, көшпелілер, дау, кодификация, этиграф, фрагмент.*

Ключевые слова: *обычай, закон, кочевой образ жизни, спор, кодификация, этиграф, фрагмент.*

Key rights: *custom law, nomadic, dispute, codification, epigraph, fragment.*

Тарихты жасайтын – халық. Ал сол тарихтың бетінде ел басқарған хандар мен сұлтандардың, билердің орны ерекше. Олар қилы кезеңдерді бастан кешіре отырып, халықтың асыл арманын, көкейіндегі ойын терең ұғына білген. Сондықтан ел ішіндегі дау-дамайды шешу үшін әдет-ғұрып құқығының нормаларын жүйеге келтіре отырып, көшпенділердің тұрмыс-салтына сай келетін арнайы заңдар жинағын әзірлеген. Енді сол ата-бабаларымыздан мирас болып жеткен дала заңдарының әрқайсысына жеке тоқталып өтейік.

Әдет-ғұрып заңдарын алғашқы жүйелеуші Қасым хан болды. Оның заңы тарихта «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен белгілі. Бұл заң қазақ халқының арасында бұрыннан қалыптасқан әдет-ғұрып ережелері негізінде жасалған. Сонымен қатар, Қасым ханның бұл заңы сол замандағы мұсылман елдерінде жаппай қолданылып жүрген шарифат нормаларынан өзгеше, көшпелі қазақ халқының өміріне үйлесімді байырғы заңдардың бірі болды. Бұл жерде бір айта кететіні, Қасым ханның бұл заңы шарифат нормаларынан өзгеше болғанымен, Құран талаптарына қайшы келмейтін қазаки ғұрып ерекшеліктерін сақтады. Мысалы, жеті атаға дейін қыз алыспау, әменгерлік, құдалық жөн-жаралар, қазылық билік және т.б. Қасым хан бұл заңында халықтың көкейінен шыққан әрі ежелден келе жатқан билік дәстүрді, әдет-ғұрыптық «жарғыны» жаңғыртып, күшейтті. Бұл заңдар жинағы 5 бөлімнен тұрды. Бірінші бөлім – мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан тұрды. Екінші бөлім – қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын жинақтады. Үшінші бөлім – әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіпті бұзғандағы жазаларға байланысты құқықтық нормаларды қарастырды. Төртінші бөлім – елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, шет ел өкілдерімен келіссөздер жүргізу, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан тұрды. Бесінші бөлім – қайтыс болғандарды жерлеу, еске алу, мерекелер өткізу және т.б. рәсімдерге арналды [1]. Сонымен, Қасым хан ел басқару ісін бір жүйеге келтірген алғашқы заң жинағын жасаған қазақ ханы ретінде тарихта қалды.

Қасым ханнан соң шамамен 100 жылдан кейін әдет-ғұрып құқықтары Есім ханның тұсында қайта жүйеленді. Қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты Есім хан әскери міндеткерлікті күшейтіп, әскери тәртіпті бұзғаны үшін жазаларды қатайтты. Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады. Сондықтан оның жасаған заңдар жинағы ескі жолды жалғастырғандықтан, тарихта «Есім ханның ескі жолы» деген атпен қалды. Бұл заңдар жинағында жерге қатысты, төрт түлік малға қатысты, сондай-ақ мүліктік қатынастар, қылмыстық істер мен әйелдердің қоғамдағы жағдайы туралы және де әскери міндеттілік туралы дәстүрлі шаралар мен кедейлерге көмектесу мәселелері қаралды [2]. Жалпы алғанда, Есім хан қазақ тарихында Қасым ханнан кейінгі көшпелілер даласында әдет-ғұрып құқығын бір жүйеге келтіріп, заңдар жинағын жасаған екінші хан ретінде ерекше орын алады.

Есім ханнан соң шамамен 80-90 жылдан кейін дала заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, бір жүйеге келтірген ол – Тәуке хан болды. Оның жасаған заңдар жинағы тарихта «Жеті жарғы» деген атпен белгілі. Тәуке хан әдет-ғұрып заңдарын қайта жүйелеуге көп еңбек сіңірді. Аты аңызға айналған халқымыздың үш ұлы данасы, кеменгері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің басшылығымен қазақтың белгілі би, шешен, білгірлері бірнеше рет жиналып «Жеті жарғының» нормаларын талқылаған «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген сөз сол кезден қалған. Ақырында жан-жақты сұрыпталған «Жеті жарғы» заңдар жинағы дүниеге келген. Жалпы, «Жеті жарғының» алғашында қағазға түскен нұсқасы да бар болуы мүмкін деген жорамалдар бар. Шындығына келгенде, оның қазіргі біздің заманымызға жеткені ХІХ ғасырдың алғашқы ширегінде орыс ғалымдары жазып алған нұсқалары болып табылады. 1804 жылы Сібір зерттеушісі, орыс тарихшысы Григорий Иванович Спасский Кіші жүздің жаппас руының старшыны Көбек Шүкірәлиевтен 11 фрагменттен тұратын «Жеті жарғының» нұсқасын алғаш рет жазып алып «Сибирский вестник» («Сібір хабаршысы») журналында жариялаған. Ал екінші нұсқа атақты Ресей тарихшысы, түркітанушы Алексей Ираклиевич Левшиннің 1832 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацских, орд и степей» атты кітабында келтіріледі. Бұл нұсқа 34 фрагменттен тұрады. Нұсқаларды мұндай фрагменттерге бөлу кейінірек жасалған. А.И. Левшиннің кітабы бойынша жеткен «Жеті жарғы» заңдар жинағының қазақша ықшамдалған аудармасы мына төмендегідей:

- Қанға қан алу, яғни біреудің кісісі өлтірілсе, оған ердің құнын төлеу (ер адамға – 1000 қой, әйел адамға – 500 қой);
- ұрлық, қарақшылық, зорлық-зомбылық жасаған адам өлім жазасына кесіледі, жазаны ердің құнын төлеу арқылы жеңілдетуге болады;
 - денеге зақым келтірілсе, соған сәйкес құн төленеді (бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой);
 - төре мен қожаның құны қарашадан 7 есе артық төленеді;
 - егер әйелі ерін өлтірсе, өлім жазасына кесіледі (егер ағайындары кешірім жасаса, құн төлеумен ғана құтылады, мұндай қылмысты жүкті әйел жасаса, жазадан босатылады);
 - егер ері әйелін өлтірсе, ол әйелінің құнын төлейді;
 - ата-анасы өз баласының өлімі үшін жауапқа тартылмайды, ал анасы баласын қасақана өлтірсе, өлім жазасына кесіледі;
 - өзіне-өзі қол салғандар бөлек жерленеді;
 - егер жүкті әйелді атты кісі қағып кетіп, одан өлі бала туса: 5 айлық бала үшін – 5 ат, 5 айдан 9 айға дейінгі балаға – әр айына 1 түйеден (анықтама үшін: 100 түйе – 300 атқа немесе 1000 қойға тең);
 - әйел зорлау кісі өлтірумен бірдей қылмыс болып есептеледі. Мұндай қылмыс үшін еріне немесе қыздың ата-анасына құн төлеуге тиіс, егер жігіт өзі зорлаған қызға қалың төлеп үйленсе, жазадан босатылады;
 - әйелі ерінің көзіне шөп салу үстінде ұсталса, ері оны өлтіруге хақылы, бірақ қылмысты сол сәтінде жария етуге тиіс, әйелінен сезіктенген еркектің сөзін 4 сенімді адам дәлелдеп беру керек, егер олар теріске шығарса, әйел күнәсіз деп танылып, жазадан босатылады;
 - біреудің әйелін күйеуінің келісімінсіз алып қашқан адам өлімге бұйырылады немесе ердің құнын төлейді, егер әйелдің келісімімен әкетсе, күйеуіне қалың төлеп, қосымшасына қалыңсыз қыз беруге тиіс;
 - әйелді ренжіткен адам, одан кешірім сұрауға тиіс, сұрамаса, арсыздығы үшін айып салынады;
 - қан алмастыру (7 ата ішінде) өлімге немесе ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады, мұндай қылмыс бөтендердің қарауына берілмейді;
 - құдайға тіл тигізген (7 адам куәлік берсе) таспен атып өлтіріледі;
 - кәпір болған адам мал-мүлкімен айдалады;
 - құл өмірі құнсыз, ол қожайынының билігінде (қазақ халқы құлдарды жалшы, малшы ретінде ұстап, кейін бөлек шығарып отырған);
 - ата-анасына тіл тигізген ұлды мойнына құрым байлаған күйі қара сиырға теріс менгізіп, өзін қамшымен сабап, ауылды айнала шапқылатады, ал қыз қол-аяғы байланып, анасының билігіне беріледі;
 - ұрлық жасаған адам 3 тоғызымен қайтаруға тиіс;
 - ұрлық пен кісі өлтіруді қоса жасаған адам екі бірдей жазаға тартылады;
 - ерінің ұрлығын біле тұра хабарламаған әйелі мен баласы жазаға тартылмайды, өйткені үлкеннің үстінен шағым айту әбестік болып саналады;
 - өсиет ағайындар мен молданың қатысуы арқылы жасалады;
 - барымтадан қайтқан мал төлімен қайтарылуға тиіс;
 - дауды шешу билер мен ақсақалдарға жүктеледі;
 - куәлікке кемінде 2 немесе 3 адам жүреді;
 - билерге билік айтқаны үшін кесілген малдың оннан бірі тиесілі;
 - егер айыпкер айыбын төлемесе, оны ру басының рұқсаты арқылы барымтамен алуға болады [3].

Жалпы алғанда, «Жеті жарғы» заңдар жинағы өздігінен тақыр жерден пайда бола салған жоқ. Осы жарғының негізіне Тәуке хан «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деп аталатын байырғы қазақ хандарының мемлекетті басқару мен халықты билеудің қалыптасқан жосықтары мен низамдарын енгізген. Ал жоғарыда атап өткен халқымыздың үш ұлы кеменгері Төле би, Қазыбек би және Әйтеке билер «Жеті жарғы» заңдар жинағын сайын сахараның сол замандағы тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық һәм әлеуметтік ортасына икемдей түсіп, сәйкестендіре екшеп, жаңғыртып қайта жасаған. Ал «жарғы» деген сөздің мағынасына келер болсақ, ол «заң, шешім, әділдік» дегенді білдіреді, яғни түпкі мәні «дәл әрі әділ» деген сөзден шыққан. Енді сол Тәуке ханның жеті жарғысының әрқайсысына тоқталып өтсек:

1. Жер дауы. Жер – бұл кіндік кесіп, суын ішкен атамекен, атажұрт. Сондықтан көшпелілер үшін жерден киелі ештеңе жоқ. Жер дауынан киын дау да жоқ.

2. Отбасы-неке қарым-қатынасы. Қазақ халқы отбасы беріктігіне, үлкен мен кіші арасындағы сыйласымдылыққа, ата-анаға деген құрмет, жастарды тәрбиелеу мәселелеріне үлкен мән берген. Сондықтан «баланы жастан» дейтін қағиданы берік ұстанған халқымыз ұл-қызын ибалылыққа үйретіп, имандылық қасиетке икемдеп отырған.

3. Қылмыстық мәселелер. Ұрлық пен қарлыққа, барымта мен сырымтаға, зорлық-зомбылыққа кедергі қойып, бұқара халықты адалдыққа шақырып, еңбекпен күнелтуге бейімдеген заңдар тізбегін қамтиды.

4. Сот ісін қарау. Көне заманда дана билеріміз ел мен ел, халық пен халық, ру мен ру арасындағы дау-дамайды әділдікпен шешіп отырған. Ынтымақ-бірлікті тілеген ел дауды білекпен емес, білікпен, ақылмен шешуді көздегені ақиқат. Сондықтан бұл тармақтың қазақ даласы үшін де, қазақ баласы үшін де мәні зор екені даусыз.

5. Әскери тәртіп. Халқымыз үшін жер басты байлық болып саналған соң, сол жерді сыртқы жаулардан қорғайтын мықты қаруланған әскер болуы қажет.

6. Құн дауы. «Қанды кек», қанды мойын құныкер», «ежелгі дұшпан», «ескі жау» ұғымдары қалыптастырған қаталдық пен қатыгездікті жұмсартып, қазақтың онсызда оңай желпілдегіш түндігіне одан сайын жел үрлемей, жаттан емес, жақыннан жау тапқызатын қатқылдықты иітуге барын салған билер даналығы көпке үлгі. Өлімді өліммен көбейтпей, ізгілік тілекпен өмірді арашалаған, өмірді қорғаған бұл жосынның маңызы да ерекше.

7. Жесір дауы. Құда боп төс түйістіріп, көңіл қосып, құшақ табыстырған халқымыз осы жесір дауына байланысты аттан-айқайға басып, сойыл-шоқпарға жармасып, барымта-сырымтаға аттанып, оқ боратып, шаң суырып, бас жарып, білек сындырып, қан ағызып, көз шығарып алыс-жұлысқа да, төбелес-ұрысқа да, сойқан соғысқа да барып қалатын. Сондықтан ең бір осал тұс, өкпе сызы көп, айқай-жанжалы мол, ұрыс-керісі орасан осы жесір дауына хандарымыз бен билеріміз баса назар аударған [4].

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» сол кезеңдегі әкімшілік, қылмыстық, азаматтық құқық мәселелерімен қатар отбасы-неке, салық, дін, тәрбие және т.б. сияқты қоғамның жан-жақты мәселелері көрініс тапқан. Осыған қарағанда «Жеті жарғы» Тәуке ханның тұсында қазақ қоғамының барлық жақтарын түгел қамтыған әмбебап кодификацияланған заң жүйесі болған деп қорытындылауға болады. Бұл заңның қағида ережелері барлық қазақ жүздерінің территориясында түгелдей қолданылған. Қазақ даласында «Жеті жарғыдан» кейін арнайы заңдар жинағы жасалмағандықтан, оның көптеген жөн-жосықтары мен қағидалары ХХ ғасырдың басына дейін қолданылып келді [5].

Сонымен, сан ғасырлар бойы небір сұрапыл, тағдырлы тарихты бастан кешірген, мың өліп, мың тірілген халқымыз ежелден аңсаған тәуелсіздігіне қол жеткізген күннен бастап өз шекарасын шегендеп, елордасын тұрғызып, мемлекеттік рәміздерін және ең бастысы өз Ата Заңы – Конституциясын қабылдады. Конституцияда еліміздің демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет екендігі нақты көрсетілген. Ал сол демократиялық,

құқықтық мемлекеттің алға қарай қадам басып дамуының маңызды факторы – ұлттық-құқықтық жүйедегі әдет-ғұрып құқығы болып табылады. Қазіргі таңдағы елімізде жүзеге асырылып жатқан саяси және құқықтық реформаларды жүргізу барысында халқымыздың дәстүрлі әдет-ғұрып құқығының бастауларын ескерудің маңызы зор [6]. Тағы бір айта кететіні, жоғарыда атап өткен «Қасым ханның қасқа жолы», Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» тек саяси және құқықтық жағынан маңызды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық мәні де өте зор. Себебі, қазіргі кездегі еліміздің өскелең ұрпағын тәрбиелеуде, құқықтық сананы қалыптастыруда бұл әдет-ғұрып заңдарының алар орны ерекше. Осы арада, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың мына бір сөзін эпиграф ретінде алғымыз келеді: «Ата Заң әркімнің бойтұмары болып, оның әрбір қағидасы мүлтіксіз орындалғанда ғана ортақ мақсатқа қол жеткіземіз» [7]. Яғни, Елбасымыздың бұл сөзінен түйер ойымыз, мемлекеттің дамып өркендеуі үшін әр адам өз құқығын біліп, заң нормаларын жүйелі түрде орындауы қажет. Ал сол заң нормаларын жүйелі түрде жүзеге асыруда жоғарыда атап өткен әдет-ғұрып заңдарын басшылыққа алу маңызды. Сондықтан, өткен заманнан мұра боп жеткен тарихи-құқықтық жәдігерлерімізді әрқашан қастерлеп, құрмет тұтуымыз керек. Ең бастысы, сөз соңында айтарымыз, Ұлы дала елі атанған мемлекетіміздің алғашқы Конституциялары болып саналатын бұл әдет-ғұрып заңдарын келешек ұрпаққа аманат ету – басты парызымыз екендігін ұмытпайық!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Оқу құралы – Алматы. «Ғылым». 2000. – 60 бет.
2. <http://e-history.kz/kz/publications/view/722>.
3. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Оқу құралы – Алматы. «Ғылым». 2000. – 60-62 б.б.
4. Шерхан Мұртаза, Аян Нысаналы, Совет Шиманбай, Ержұман Смайыл, Әнуар Тілеулес. «Үш пайғамбар» – Алматы. «Дәуір», 1992 – 71-74 б.б.
5. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Оқу құралы – Алматы. «Ғылым». 2000. – 62 бет.
6. almaty.sud.kz/.../z-tukenin-zheti-zhargysy-uly-dala-zandary...
7. z-taraz.kz/index.php/kz/2014-04.../2955-ly-dala-za-dary

УДК 349

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НОТАРИАТА В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Шеримова Н.Ш., Ерболган М.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова. г.Талдыкорган,
nurzatsher@mail.ru*

Бұл бапта Түрік Республикасындағы нотариаттың құрылымы қарастырылды, тағайындаудың тәртібі және нотариус лауазымына қойылатын біліктілік талаптары көрсетілген, осы елдің нотариат жүйесінің ерекшеліктері көрсетілді.

В данной статье рассмотрено устройство нотариата в Турецкой Республике, порядок и квалификационные требования для назначения на должность нотариуса, отражены особенности нотариата этой страны

In this article the device of notaries in the Turkish Republic, the procedure and qualifications for appointment to the office of notary, reflect the characteristics of the Notariat of this country

Кілттік сөздер: *нотариус, нотариус палатасының Бас Ассамблеясы, нотариаттық сертификат.*

Ключевые слова: *нотариат, нотариус, Генеральная Ассамблея нотариальной палаты, нотариальный сертификат.*

Key rights: *notary, notary, Assembly Generalnaya Chamber notarialnoy, notarial certificate.*

Ученых всегда интересовали проблемы правового обеспечения нотариата, не только как самостоятельное научное направление, а также во взаимосвязи с общетеоретическими и правовыми вопросами определения сущности правового государства, гарантий реализации конституционных прав, исполнения государством своей правовой функции, во взаимосвязи с интересами по обеспечению права каждого на квалифицированную юридическую помощь и иными правовыми феноменами. Имеющиеся на сегодняшний день исследования зарубежных ученых посвящены изучению общих и специальных вопросов правовых основ нотариата, проблемам правового обеспечения механизмов реализации нотариальной функции.

Предлагается рассмотреть нотариальную систему Турецкой Республики. Нотариусом Турции стать совсем не просто. После окончания юридического факультета, необходимо наработать стаж работы в качестве судьи или адвоката. Потом нужно подать заявку и пройти учёбу-стажировку непосредственно по специальности нотариуса. Только после этого соискатель получает лицензию на право занятия нотариальной деятельностью.

Прежде всего, нотариат в Турции государственный. Первый закон о нотариате в Турции появился в 1936 года. Турция входит в романо-германскую правовую семью, в качестве образцов для разработки национального законодательства были использованы кодексы и законы различных европейских стран - Франции, Швейцарии, Италии, Германии. Основным источником права в Турции являются законодательные и иные нормативные акты [1].

Также как и в Казахстане, во главе иерархии стоит Конституция. За ней следуют законы и другие нормативные акты парламента, которые имеют верховенство над любыми постановлениями других органов государственной власти и управления. Подзаконные нормативные акты могут издавать министерства и ведомства. Международные договоры и соглашения, введенные в действие по предусмотренной процедуре, приобретают силу закона. После этого с претензиями о том, что они неконституционны, нельзя обращаться в Конституционный суд. Международные договоры имеют приоритет по отношению к актам национального законодательства.

Закон о нотариате Турции принят в 1972 году (последние изменения в 2005г.) [2]. Современный турецкий нотариат является участником МСН и имеет статус наблюдателя в Совете нотариатов Европейского Союза (CNUE). Нотариат в Турции построен по латинскому типу, является публичной системой, а нотариусы - публичными служащими, чье рабочее время и время отдыха, размер вознаграждения регулируются государством, финансирование организации нотариата осуществляется за счет средств нотариусов.

На период начала 2016 года в Турции действовало 1844 нотариусов (население на начало 2016 года 77,8 млн. человек), которые являются членами одной из своих 18 региональных палат, которые объединены в Национальную палату Турции [3,244].

Национальная палата способствует установлению единообразной нотариальной практики на территории государства, осуществляет дисциплинарный контроль, разрабатывает правила делопроизводства, нотариальные тарифы, обеспечивает охват

нотариальной помощью все регионы Турции. Турецкие нотариусы имеют широкие полномочия в области корпоративного права, в частности, при создании акционерных обществ и товариществ с ограниченной ответственностью, а также при отчуждении акций.

Турецкий нотариус обладает исключительной компетенцией удостоверения завещаний выдачи свидетельств о праве на наследство, оформления сделок купли-продажи подержанных автомобилей. Всего 5600 человек заняты в нотариальных конторах по всей стране, в том числе нотариусы, помощники, временно уполномоченные ассистенты нотариуса. Максимальное число нотариальных контор расположено в Стамбуле – 296, один нотариальный офис действует в Хаккари, Синоп, Килис, Ардаган, Артвин [3, 249].

В Турции существует единая система, касающаяся оформления необходимых документов на право владения недвижимостью. Главным государственным органом, который занимается осуществлением процедур, связанных с оформлением документов по недвижимому имуществу, является Кадастровое Управление. Действительность и законность сделки гарантируется непосредственно на государственном уровне. Проведение каждой сделки купли-продажи обязательно регистрируется в специальном реестровом журнале, где приобретающее лицо или организация получает регистрационный номер, позволяющий идентифицировать приобретенное имущество. Документы, которые отражают факт продажи или покупки недвижимости, хранятся в определенных архивах самого Государственного Управления Земельного Кадастра и Государственной Регистрационной Палаты.

Единый действительный документ, подтверждающий право собственности на конкретный объект недвижимости, – это «Свидетельство о владении недвижимостью» – или по турецки Тапу. Владельцы объектов недвижимости имеют право выступать как в качестве отдельных лиц или группы лиц, так и юридических образований.

Нотариальные бюро в Турции, а также турецкие нотариусы не обладают специальными полномочиями заключать, оформлять сделки купли-продажи недвижимого имущества, а также их регистрировать. Нотариусу разрешается лишь только заверять договоры купли-продажи, оговаривающие условия оплаты, а также стоимость проводимой сделки.

В настоящее время вопрос о передаче нотариусам права оформления сделок с недвижимостью активно обсуждается, представители турецкого нотариата и другие эксперты считают введение такой нормы целесообразным. Например, в Стамбуле существует всего 16 регистрационных контор, которые занимаются сделками с недвижимостью, поэтому клиентам приходится подолгу ждать в очередях. Нотариальные конторы, которых в стране значительно больше, чем регистрационных, могут справиться с оформлением сделок с недвижимостью гораздо эффективнее.

Подтверждает это и успешно действующая в Турции обязательная нотариальная форма оформления сделок с подержанными автомобилями. Особенностью турецкого нотариата является то, что, при оформлении сделки на автомобиль с пробегом, нотариус выступает и как налоговый агент. Он же контролирует выполнение гражданами своих обязательств. Нотариус при совершении сделки получает данные реестров с информацией о неоплаченных штрафах, транспортном налоге, наличие технического осмотра, при этом сразу становятся прозрачными такие аспекты, как, например, растаможен ли автомобиль, не числится ли он в угоне и пр. Подобная практика гарантирует законность вторичного авторынка, что делает невозможной работу мошенников. В итоге не только государство получает надежный механизм контроля, но, прежде всего, граждане надежно защищены от мошенников. Мы считаем, что неплохо бы в Казахстане внедрить такую же практику.

Нотариус в Турции – это публичный служащий, которым присваивается класс. Так из действовавших на 2013 год 1771 нотариусов 670 составляют первый класс, 522 - второй класса и 579 являются нотариусами третьего класса. Присвоение класса осуществляется

Министерством юстиции с учетом мнения Союза нотариата, присвоение класса зависит от стажа работы нотариусом, профессиональных достижений, безупречного выполнения обязанностей.

Нотариальные офисы действуют и открываются, как правило, при местных гражданских судах. Изначально в Закон о нотариате Турции компетенция нотариуса рассматривается как выполнение отдельных полномочий, принадлежащих судам, в особой сфере юрисдикции, как форма снятия с судов нагрузки. Министерство юстиции определяет потребности в нотариальном обслуживании, может открывать и закрывать нотариальные офисы, принимая во внимание доход нотариуса и экономические условия соответствующего региона.

Существует несколько возможностей назначения на должность нотариуса Турции. Прежде всего, это назначение по объявлению. В соответствии со ст.22 Закона о нотариате Турции, на объявленную должность нотариуса третьей категории может быть назначен только лишь кандидат, получивший лицензию на выполнение нотариальной деятельности. Министерство юстиции по истечению одного месяца с даты опубликования в Официальном Вестнике и окончанию срока, назначает на должность нотариуса тех кандидатов, которые занимают первые позиции по списку в журнале, при условии отсутствия препятствующих этому обстоятельств. Удостоверение, выданное нотариусом Союзом Нотариусов Турции, является официальным документом, удостоверяющим личность, который принимается всеми государственными и частными организациями [4].

Для получения статуса нотариуса необходимо: быть гражданином Турецкой Республики, иметь высшее юридическое образование, не иметь в прошлом судимости, быть старше 21 года, но не более 40 лет (максимальный возраст пребывания в должности нотариуса – 65 лет), иметь безупречную репутацию, иметь место жительства в месте стажировки и пройти стажировку, ее продолжительность составляет один год без перерыва

Условие стажировки для осуществления нотариальной деятельности не распространяется на работников органов правосудия, военных судов или прокуратуры, выпускников юридических факультетов, назначенных на должность в административные органы судебной власти или прокуратуру, адвокатов или лиц, получивших право на выполнение адвокатской деятельности с освобождением от условий стажировки и сдачи экзамена, который дает право на осуществление адвокатской деятельности, в соответствии с законом об адвокатской деятельности.

Решение о прохождении стажировки принимает Минюст. При исполнении вышеизложенных требований Минюст выдает гражданину нотариальный сертификат, министерство также ведет реестр выданных сертификатов. Конкурс на занятие должности нотариуса проводится Минюстом, законодательством подробно регламентированы преимущества одного кандидата над другим, порядок осуществления конкурсного отбора. Интересным обстоятельством является то, что впервые нотариус может занять только должность нотариуса третьего класса. При объявлении конкурса на занятие должности нотариуса определяется соответствующий класс, претендовать на перевод из одного класса в другой имеют право только уже действующие нотариусы. На сегодняшний день реестр лиц, обладающих нотариальным сертификатом и ждущих своей очереди для назначения на должность нотариуса около 40 тыс. человек.

Нотариус самостоятельно несет расходы по организации работы нотариальной конторы, контора является публичным органом, помещение арендуется или приобретается в собственность за счет средств нотариуса.

Контроль за деятельностью нотариусов осуществляется Министерством юстиции (контроль осуществляют специальные инспекторы) и Правлением Союза нотариусов Турции, при Союзе функционирует специальный орган - Дисциплинарный Комитет Союза

Нотариусов в Турции. Комитет состоит из пяти членов Конгресса, выбираемых Конгрессом путем тайного голосования. Также выбираются три запасных члена. Комитет выбирает президента из числа своих членов на своем первом собрании после выборов. Члены Дисциплинарного Комитета Союза Нотариусов в Турции выбираются на четыре года. Кроме того, нотариальные конторы находятся под надзором прокурора Турции и проверяются не менее 1 раза в год.

Дисциплинарные взыскания, налагаемые на нотариусов: предупреждение, выговор, штраф от 250 лир до 5000 лир, временное освобождение от должности на срок от одного месяца до шести месяцев, освобождение от должности.

Союз Нотариусов в Турции исполняет свои обязанности через следующие органы: Президент Союза Нотариусов в Турции; Совет Президентов Союза Нотариусов в Турции; Правление Союза Нотариусов в Турции; Дисциплинарный Комитет Союза Нотариусов в Турции; Конгресс Союза Нотариусов в Турции; Нотариальные палаты.

Правление Союза Нотариусов в Турции состоит из семи членов, которые выбираются Конгрессом Союза Нотариусов в Турции на четыре года. В Правление также входят четыре запасных члена. Один и тот же нотариус не может быть избран одновременно в состав Правления Союза, Дисциплинарный Комитет Союза и в Совет Палаты. На первом собрании после выборов Правление выбирает путем тайного голосования Президента, Вице-президента, а также Генерального секретаря и бухгалтера, если они не были назначены извне. Избранный Президент также является Президентом Союза Нотариусов в Турции. Правление формируется из числа нотариусов в Турции, отработавших по профессии как минимум 5 лет.

Конгресс Союза Нотариусов в Турции является высшим органом Союза Нотариусов в Турции. Конгресс Союза состоит из двух нотариусов в Турции и президентов нотариальных палат, выбираемых на генеральной ассамблее нотариальных палат. Нотариальные палаты, имеющие в своем составе более 10 нотариусов в Турции, выбирают заместителей для всех 10 нотариусов в Турции, которые превышают 10 человек. Президент и члены Правления Союза Нотариусов в Турции не могут выбираться в качестве заместителей. Тем не менее, хотя они не могут присутствовать при голосовании относительно отчета о деятельности Правления, они являются актуальными членами Конгресса. Конгресс Союза собирается в первую неделю каждого июня. Обязанности Конгресса Союза включают в себя следующее:

- проверка и принятие отчета о деятельности Правления и, если не утверждено, переход к перевыборам;

- обсуждение и принятие бюджета;

- в соответствии с программой и по предложению членов, обсуждение и принятие решений по другим вопросам, касающимся деятельности Союза Нотариусов в Турции;

- выборы членов Правления и Дисциплинарного Комитета Союза;

- утверждение вступительных взносов и сборов, которые должны вносить нотариусы;

- утверждение размера и способа выплаты вознаграждения Президента, Вице-президента, Генерального секретаря и Бухгалтера Союза, а также размера оплаты за участие членам Правления и Дисциплинарного Комитета;

- исполнение других обязательств, наложенных законодательством.

Нотариальная палата учреждается в границах любого муниципалитета, в котором действуют три или более нотариальные конторы. Министерство юстиции определяет, к какой палате будут относиться нотариальные конторы, расположенные в районах, где нет нотариальных палат, а также может отнести нотариальные конторы, расположенные в районах, где действуют менее 10 нотариусов в Турции, к другой палате, если это необходимо [5].

Нотариальные палаты являются региональными органами Союза Нотариусов в Турции. Каждый нотариус обязан вступить в нотариальную палату, расположенную в его регионе. Обязанности нотариальных палат следующие:

- принятие необходимых мер для развития профессии;
- принимают меры для разрешения споров между нотариусами, стажерами, ассистента, возникающие из выполнения профессиональной деятельности;
- представление своих точек зрения в министерство юстиции касательно определения места, где будут учреждены новые нотариальные конторы, а также относительно перемены места существующих нотариальных контор;
- исполнение обязанностей, наложенных Союзом Нотариусов в Турции;
- исполнение других обязанностей, наложенных законодательством.

Нотариальные палаты состоят из:

- Президента нотариальной палаты
- Правления нотариальной палаты
- Генеральной Ассамблеи нотариальной палаты.

Правление Нотариальной Палаты состоит из Президента и двух членов нотариальной палаты. Президент и члены выбираются сроком на два года большинством голосов, обчисляемых Генеральной Ассамблеей.

Генеральная Ассамблея нотариальной палаты состоит из нотариусов в Турции, зарегистрированных в палате. Генеральная Ассамблея собирается в апреле каждого года.

Нотариус в Турции обязан удерживать налог на прибыль при удостоверении сделок с имуществом, оформлении наследства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ярков В.В., Медведев И.Г., Трушников С.С. Сравнительно-правовой анализ законодательства государств – членов Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) в сфере нотариальной деятельности и рекомендации по его гармонизации //Нотариальный вестник. 2006. № 2
2. Закон Турции о нотариате № 1512 от 18.01.1972: www.portal.tnb.org.tr/Sayfalar/NoterlikKanunuEng.aspx
3. Республиканская Нотариальная Палата. Научно-правовой анализ состояния нотариата и нотариальной деятельности государств-участников Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР).- Астана, 2016. – С.244-249
4. Союз нотариусов Турции: www.portal.tnb.org.tr
5. Ярков В.В. Нотариат и нотариальная деятельность: учеб. пособие для курсов повышения квалификации нотариусов. – М: Wolters Kluwer Russia, 2009. – 636 с.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

UDC 378

INTEGRATION AS DEVELOPMENT STRATEGY OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Sultanova G. S.

*Graduate student Altai state University, Barnaul, Russia,
senior lecturer Zhetysu state University I. Zhansugurov*

The given article is devoted to the integration process in the sphere of education viewed as the development of modern society. It discloses the notions of educational area, the system of education, tendencies and problems of modern education.

Данная статья посвящена процессу интеграции в сфере образования рассматривается как развитие современного общества. Он раскрывает понятия образовательное пространство, система образования, тенденции и проблемы современного образования.

Мақала білім саласындағы интеграция үдерісіне арналған, яғни қазіргі заманғы қоғамның дамуы ретінде қарастырылған. Мақалада білім беру кеңістігі, білім беру жүйесі, мәселелері мен үрдістері, қазіргі заманғы білім беру түсініктері қарастырылған.

Key words: *the system of education, educational area, Bologna convention, integration of education, personality, humanization of education.*

Ключевые слова: *система образования, образовательное пространство, Болонская Конвенция, интеграция образования, личность, гуманизация образования.*

Кілттік сөздер: *білім беру жүйесі, білім кеңістігі, Болон Конвенциясы, білім интеграциясы, білім беруді ізгілендіру.*

In the XXI century, all have acknowledged priority of education as factor of social development. It assumes perception and understanding of education as a sociocultural system that seeks to integrate globally. Academician B.S. Gershunsky assessing modern education, wrote - "... that being the most technological sphere, connected directly with the development of the human personality and the formation of intellectual, spiritual and moral values of the human community, the education sector is not still performing its primary - an integrative function, conducive to spiritual unity and mutual understanding of people, it does not fulfill its most important, culture-forming, faith-creating, mental-forming purpose, it stays away from truly crucial issues of human realization development". [3]

One of the major trends generated by education is integration. The integration processes taking place in the modern world system of education, leads to an understanding, perception of education as an open system, the stability condition, which is just the factor of openness. But that does not mean the desire for uniformity, on the contrary, multi-variant of its realized possibilities, educational technology, Dianetics functioning contributes to the development of the system.

Development of integration processes in the framework of scientific and public education systems, and generally, in the international community has led to the emergence of concept – educational space in scientific-pedagogical world. The concept of "educational space" is a major feature of the educational process integration, which is closely connected not only with the development of teaching science, but also with other, more fundamental processes. [5]

Rapid entry of the concept "educational space" in the world of Pedagogy is not accidental. It coincides with entry of the society into new qualitative stage of development. Education was considered as a kind of compass in the world that will point the way to the information society. There was a new type of human being culture that allows everyone to be equal among equals.

It is a culture of real humanism, using the creativity of science and humanistic knowledge. At the heart of the current situation of educational space are objective reasons: the rapid spread of new technologies, increased competition, demand for a new type of employee.

Today, more and more the idea of unity and interdependence of all socio-economic, ecological, psychological and cultural processes of the international community is clearly realized. The world is becoming more and more polyphonic, there is an active search for ways to integrate all cultures of the world in a unified field of human activity, allowing a man to develop and realize actively.

The possibility of constructing a unified educational space is optimally stipulated by a desire to join the common information stratum, to the subjective preparedness of each country to operate in this space.

However, any integration processes (environmental, economic, cultural, political) should be based on the values and meanings, originally embedded in the education system of man - meanings of "freedom", "happiness", "health", "peace", "equality of all people on earth". This paradigm can be implemented on the basis of the unity of natural-scientific, cultural and humanistic component of a holistic educational space. The development of new learning opportunities, new technologies in the acquisition of knowledge, thanks to the increasing integration of educational processes leads to the emergence of a new type of thinking individual, his awareness, his understanding of the world. The problem lies in the development of educational foundations, conditions and technologies that allow the combination of individual creative self-realization of students with simultaneous development of cultural and historical achievements of humanity. The concept of integration processes in modern education is associated with the educational infrastructure of society, educational system, educational potential of society, educational space. Quantitative and qualitative indicators of integration processes in the education system make quality indicators of the educational process. There are integrative processes in modern education: education integrated into the culture and society acquires culture savvy character, perceived as a priority value of modern civilization and transformed into one of the most important factors of modern development. Modern educational space is designed to provide historical continuity of generations, preservation and development of national and world culture. Since the end of the 90s, UNESCO develops and implements a generalized concept of peace culture, based on the idea of the noosphere and considers the resolution of world conflicts appealing to reason and human values peacefully. UNESCO in promoting a culture of peace relies on the educational system. Thus, understanding the integration of education as an existence form of universal, civilized according to the world standards of qualitative education. At the core of the integration process of education is a systematic approach that allows integration to establish ties not only in the content of education, but also within activity, social and cultural aspects. This approach allows students to form integrative thinking.

In today's world, human knowledge is gradually converted into basic resources of society, and intellectual development of the individual becomes the main source of social wealth. This idea is also one of the leading in the creation of a common educational space in which the integration process is carried out as a vertical/ integration within one system: pre-school, school, university, after university education and horizontally, suggesting openness of the educational systems of different countries, which is manifested in the selection principles of educational content, used methods and techniques, educational and cultural approaches.

Thus, the integration of education projects restructuring of methods, organizational forms of learning at an angle of global education; the development of the content of globally integrated knowledge.

At the same time, integration processes exposed problems of modern education:

- crisis of former systems of values and priorities, caused by new social conditions;

- contradictions between the modern requirements to the quality of education, its content and applicable technologies;
- contradictions between tradition in education and new trends of its development;
- contradictions between the global trends in the development of civilization and national features of every people.

These identified contradictions in the development of modern education integration, require study of solutions to problems such as:

- integratability of education and science, the study of new spheres of scientific knowledge;
- intensification of integrative functions of science synthesis, interdisciplinary coordination of subjects and research;
- formation of new philosophy built on the basis of universal and scientific disciplines;
- rebirth of spiritual culture of society;
- development of information culture;
- creation of adaptive educational environment;
- application of international quality standards in the practice of educational institutions;
- further development of new information technologies, active use of Internet;
- creation of life-long education system covering all activity-human life.

Under the impact of integration and globalization of education the world has entered a qualitatively new phase of development - the phase of international integration, characterized by mutual rapprochement, complementarity, interdependence of national education systems, creating a single educational space as the most effective form of solving problems of international and global scale.

The accession to the Bologna Declaration acquires particular importance in the Message of President N.A. Nazarbayev "New Decade - New Economic Growth - New Opportunities of Kazakhstan". After all, it spelled out a specific task: "The quality of higher education must meet the highest international standards."

A number of documents was adopted in the Republic to determine new way of education for Kazakhstan's ("Law on Education of the Republic of Kazakhstan", the concept of ethno-cultural education of RK, the program "Education", the concept of education development of Kazakhstan till 2015, State Standard of Education of Kazakhstan, the program long-term development of Kazakhstan till 2020 year). The adoption of these documents substantiated legal framework for the development of Kazakhstan.

Studying and generalization of foreign experience in the education organization of the country have been developed:

- education standards;
- culturological and competence approach to the content of education;
- beginning of the transition to 12 year education;
- optimization of teaching load of schoolchildren;
- centralized complex testing.

Based on a long-term program of education development in Kazakhstan till 2020 the ways of innovative education development were determined at the present stage:

- review of the objectives and content of education;
- search ways to improve the quality of education;
- optimization of education in view of the expansion of the main core of educational content and variability of educational institutions;
- design of training tools set, starting with the academic literature and including audio, video and electronic applications;
- introduction of two-level system of training specialists;
- designed concept of higher pedagogical education;

- introduction of distance education system.

Marked changes in the Kazakhstan education based on the cultural approach, allows people of different States to adapt successfully to the modern contemporary information civilization.

Noting the openness of educational systems in the context of globalization and integration, it must be emphasized that this does not mean uniformity in educational systems. In contrast, in the Bologna agreement emphasizes on the preservation of the specificities of national education systems, multivariable opportunities, educational technology, dialogical oriented functioning.

In conclusion, the integration processes in the educational systems perform functions for the development of world culture and promote a common world view, based on the principles of humanism, organize humanity into a single interconnected system, they are first of all the values and priorities that express the relationship of man with the surrounding world.

LITERATURE:

1. The Law of the Republic of Kazakhstan "About Education", 2007.
2. A.Y. Danyluk. The theory of education integration. Rostov-on-Don, 2000.
3. B.S. Gershunsky. The philosophy of education to the XXI century. Moscow, 2002.
4. A.M. Yegorychev. Russia in the global flow of globalization. // Philosophy of Education. №11, 2008.
5. E.A. Yamburg. A single educational space. // Education. №1, 1994
6. Man in the noosphere dimension. Edited by academics V.I.Vasilenko, A.I. Subetto, S.I. Grigorev, Moscow, 2010.

UDC 330

PEDAGOGICAL ASPECTS OF SIMULATING TRAINING OF THE SPECIALISTS OF STATE AND MUNICIPAL MANAGEMENT

Tolamissova A.

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, zhantokab@mail.ru

Бұл мақалада инновациялық педагогика тұрғысынан университеттің оқу процесіне адамның азаматтық қызметшінің қалыптастыру процесінің педагогикалық аспектілері арналған.

Данная статья посвящена педагогическим аспектам процесса формирования личности государственного служащего в образовательном процессе вуза с позиций инновационной педагогики.

This article focuses on pedagogical aspects of process of formation of the personality of the civil servant in the educational process of the University from the standpoint of innovative pedagogy.

Кілттік сөздер: бәсекеге қабілеттілік, инновациялық, білім беру парадигмасы, оқу процесі, білім беру жүйесі, құзыреттілік, білім беру технологиялары.

Ключевые слова: конкурентоспособность, инновации, образовательная парадигма, образовательный процесс, воспитательная система, компетенции, образовательные технологии.

Key words: competitiveness, innovations, educational paradigm, educational process, educational system, competence, educational technology.

The problem of forming professional success of state and municipal management future specialist is particularly evident during the creation and development of regional and national labor markets. The concept of "competitiveness" is new to modern domestic pedagogy, and therefore, one of the most important characteristics of vocational education. Therefore, in modern conditions it is impossible to carry out qualitative educational process without analysis of the factors positively influencing the preparation of high school graduates, its professionalism. In the innovative economic environment "knowledgeable employee" ("Manager") is important, who should not only put into practice the higher educational institution knowledge, but also participate in their "production" in the workplace, contributing to the growth of their effectiveness and career.

It is believed that the formation of a competitive specialist is mainly influenced by three major educational paradigms: socio-cultural, socio professional and personal activity.

This context discusses the concept of "professional success", "professional resistance", "professional mobility" in the categories of modern pedagogy.

The theoretical bases of the concept of professional formation of the personality are the researches of B. G. Ananieva, A. G. Asmolova, V. D. Shadrikova. A great influence on the design of this concept was provided by the works of T. V. Kudryavtseva, A. K. Markova, S.N. Chistyakova, developed in parallel and methodological basis of professional activities in the educational process.

Under the willingness of a graduate institution of higher professional education in management activities is understood and is mental state of a person when he realizes the purpose of his work, is able to analyze and evaluate socio-cultural and socio-economic situation, to choose appropriate management methods, anticipate all kinds of difficulty, to analyze and evaluate the results. So you can talk about motivational readiness specialist, who involves the understanding of personality social significance of performed actions, the desire to fulfill them, the desire to perform as best as possible. The ability and willingness of the individual to make business and management decisions based on existing knowledge, skills, active life position is an important component of the overall professional competence of state and municipal management.

Any professional activity is integrative, interdisciplinary nature. However, in modern intensive paced world, whether we like it or not, steadily manifest two interrelated trends of integration and differentiation. As a result, there are all sorts of contradictions: fall holistic education, and disparate phenomena are integrated into the system. These tendencies and characteristic of the pedagogical reality in which formed and developed the modern Manager and as an individual, and how a certain type of personality.

One of the phenomena of modern pedagogical reality which turns out to be a University student, the last student and future specialist in the sphere of state and municipal management is the educational system.

The educational system is a loose concept, including components such as teaching system, teaching system, educational work. If we remember that education is the purposeful management of the process of development of personality, against this background, the educational system, on the one hand, is considered as a system of psycho-pedagogical and other – socio-pedagogical. That is, it affects students not only as a factor in teaching (through lectures, practical, laboratory classes, learning tools, etc.), but also as a factor of social (through the inclusion of specialist in the environment; through the relationships that develop between students and teachers in the learning process, through the psychological climate in the team). It follows that the educational system of the higher professional educational institutions has a complex structure: objectives; activity; subject of activity; relations generated in activities and communication; environment; management.

The term "management", unfortunately, in the social importance in the last years and has acquired some negative connotation associated with the administrative-command system. However, the true meaning of this concept is to ensure effectiveness of any process; with regard to the

establishment of vocational education – the formation of competitive specialist in a certain field of professional activity. From this perspective, education is seen as a factor of the most efficient, comprehensive development of personality.

Today, it is axiomatic that a person can only develop with the active interaction with the outside world in activities (including in training). In the process of learning occurs and education, and its formation. Education is considered as an important part of the educational process, a complex phenomenon, which pervades both classroom and extracurricular work. The specifics of the educational process in the educational system educational institutions connected with age students, and with the objective features of a particular academic discipline. To a certain extent, the educational aspects are reflected in the textbooks, textbooks for universities. However, the main emphasis puts the teacher. From his intellectual and emotional capacities depend on the interest to the taught discipline, and the impact on the personality of the student. The educational potential inherent not only to the content of education and teaching methods and forms of educational work. Therefore, the educational process in General can be considered as a source of formation of the educational system which can give an artistic character.

This means that in the modern educational paradigm enhanced creative component, i.e. accents with the front of the work transferred to the individual, to create individual educational trajectories in the form of optional disciplines students. Based on the best experience of the European University education and the Russian traditions, among the directions of increase of efficiency of training include the new approach to planning a semester of student work (asynchronous learning) and using the score-rating evaluation, which ensures the transparency of the control of knowledge and the formation of competencies, his objectivity. It becomes a real independent choice of the form of study: distance, external studies, correspondence. In the process of forming creative and cooperative relationship, this implies a dialogue form of communication of the teacher and students (design and other techniques). Therefore, a variety of transformation of content, forms and methods, style and objectives of the training will inevitably affect the formation of students' surrounding space, and to develop them personally and professionally significant qualities. Individualization of educational process promotes the formation of active life position of the future expert in educational space of the University, the mastering of new educational technologies – e-learning materials, educational portals, online discussions, and modern efficient techniques.

From these positions, the educational process becomes a competence orientation that is manifested in its focus on developing trainees' skills to extract and analyses information independently and to make informed decisions, to achieve goals. The student is prepared not only for future professional activities, but also to life in modern society, with its high competition, the struggle for jobs, for professional success.

Modern educational professional programs are considered as a set of teaching and methodological documentation regulating objectives, expected results, content and conditions of realization of educational process for each specialty. Consequently, a qualification awarded graduate in accordance with the new approaches, is understood to be confirmed by the totality of competencies required to perform a certain circle of professional duties. Note that the competence approach as a means of improving the quality of education is an innovative and a priority direction of modernization of systems of education in the world educational space.

Competence in a modern state educational standards appear as goals of the educational process, however, it should be recognized that there is still no clarity in the understanding of specific methodical-didactic means which achieved positive learning outcomes of students in the University.

As you know, the purpose of vocational education is training of highly qualified personnel in areas important for society and the labor market, professionals. Therefore, graduates need to be mobile, have great potentials to be willing to continue education. You can specify on the General and special competence.

Under the common competencies are those that are necessary for successful activity of a specialist in professional and other spheres. Special competences provide realization of certain professional functions. Their integral part, as believe, are the deep knowledge of General professional and special disciplines, the ability to analyze emerging within the professional activities of contradictions, forecasting situations, the willingness to the creative solution of practical problems.

Thus, the competence approach in vocational education is presented in the form of a system, all levels and elements of which are interrelated. The angle of view of interest to the teacher of a higher educational institution of scientific publications of modern scientists V.I. Baidenko, I. A. Zimnyaya, A. V. Khutorskoy [1, 3, 7] and others.

In the process of training specialists in the field of management taking into account the General didactic requirements of the educational process, we believe the importance should be given to develop in students the following special competences:

- Communication (willingness to communicate, easy to communicate, right to express thoughts in oral and written forms of speech);
- Information (knowledge of modern information technologies work with all types of information);
- Social (the ability to work in teams, interact with others);
- Moral (willingness, ability and need to live by the laws, including traditional, moral).

Given the fact that competencies are education characteristics, in the training of specialists in the specified profile should give priority to the knowledge necessary for the successful solution of management problems. On the basis of knowledge formed such professional skills as:

- Competently to solve professional problems;
- To simulate future professional activities (from goal setting to results analysis);
- Make decisions in a non-standard professional situation that require additional skills and specific personal qualities;
- To set and achieve goals in the course of professional activities.

We believe that the set of functions of professional activity of specialist in the most General terms can be summarized as follows:

- Motivational and incentive function (encouraging him to use a variety of methods, receptions, forms of work in line with the rule of law);
- Gnostic function (activation of self-educational activity in the sphere of General professional training);
- Emotional - volitional function (actualization of the ability of the person's future civil servants to mobilize their own efforts to overcome difficulties);
- The technological function (the practical implementation of the knowledge, skills and abilities in real activities);
- Reflective function (self-analysis of professional activity, self-improvement);
- Predictive function (prediction of a specific situation and allows it to best practices).

Therefore, when you plan each training session in the classroom, the teacher usually asks questions:

- What learning objectives will be achieved in the study of this topic?
- What competences will be formed and develop in each stage of the study section of the course, topics?
- What organizational form of teaching students more likely to correspond to the content of educational material, the level of their training and realize your goal?

We believe that the result of learning and, consequently, formation of competences can be recorded at three levels: theoretical (formal knowledge), activities, and personal maturity.

On the first level there is a holistic body of knowledge on academic discipline, recording and evaluation of the quality of learning material through traditional forms, methods of control: independent, control works, tests, exams.

At the second level (activity level) is expected to apply the theoretical knowledge and practical skills in an appropriate situation. It is recorded, for example, when performing educational research (course, degree), in the course of professional practice, scientific conferences, seminars, etc. some experience for the formation of special skills and skills training the students receive practical lessons and seminars. Thus, in General terms, the following tasks:

- Formation at students of skills of practical actions those are required for competent performance of professional duties of a specialist in the field of management;
- Development of professional and business qualities provided by the qualification characteristic of the graduate of a higher educational institution;
- Consolidation of theoretical knowledge when developing professional situations, practical tasks and actions;
- Formation of students' interest in future profession, to positive motivation in learning.

The level of personal maturity involves the readiness of graduates for the practical implementation of their knowledge and skills, as well as awareness of responsibility to society for their actions.

It is obvious that the development of professional activity of a future specialist must be carried out exclusively on a personalized basis, with a maximum development in it of readiness to self-improvement, self-acquire the necessary expertise. Please note that the idea of continuous professional education ("education throughout life") is not new to national pedagogy, and embodied modern interpretation as in the regulations and in practice of work of educational institutions. Pedagogy today, as before, considers the goals, objectives, content, methods, techniques, and tools of education. The system of knowledge of methods of educational activities, the quality of knowledge (comprehensiveness, depth, regularity, flexibility, awareness, efficiency) forms the basis of management training. However, a major change undergoes and education, which is associated with the transition from a "knowledge centric" organization of the educational process to student-centered.

Among the goals of personality oriented education, for example, V. V. Serikov [5] highlights such as the acquisition of experience "to be a person, to manifest himself as a person." To the criteria of the personality he include the following: selectivity, capacity for reflection, the need to seek meaning in the formation of a sense of responsibility, ability to strong-willed self-regulation, the manifestation of the creative potential, the ability of a person to be Autonomous, to build their communication with the outside world, on the basis of inner spiritual attitudes. These goals show in General, the expansion of content base of professional education, which can be researched on the basis of innovation, characterized by the selection and improvement of methods, receptions, forms of training activities, optimization of conditions of learning.

An important feature of the personality of the modern specialist along with other management is the direction, which is known to imply the stable dominant system of motives, beliefs, tastes that determine the consciousness and behavior of man. This implies that his professional activity is effective in the presence of meaning, defining its own stance, based primarily on the basis of innovation.

Characterizing the innovation activity in the sphere of education, V. I. Zagvyazinsky [2], for example, points to the distinctive features of the concepts "innovation", "innovation", "innovation". If by "innovation" refers to the element of a pedagogical reality which, as such, have not yet met, innovation is the spread of innovation in educational practice to more effectively address emerging issues. "Innovation is a kind of carrier of innovation, the means of distribution and communication to the practice (new projects, programs, training, benefits, types of educational institutions, etc.)". Thus, this innovation updates the teaching practice, making it more effective.

It is impossible not to agree with a number of researchers, such as K. Sumnitelnyi [6], that the innovative process is a set of procedures and means by which scientific discovery or idea becomes social, including educational innovation. It is seen as the result of innovation. The innovation process itself can be of three components: the generation of an idea (scientific discovery), its development in the applied aspect and the implementation of innovations in practice. Thus, innovation in General can be thought of as activities which ensure the transformation of ideas into innovation and shaping the management of this process. It is wide ranging, affecting all aspects of the functioning of any educational institution: the content of education; its principles, methods, forms, techniques, and tools; organization, management system. On the background of innovative processes in education for graduate school there is a real possibility of choosing a higher educational institution, the profile and level of education.

LITERATURE:

1. Baydenko V. I. Competence approach to the design of state educational standards of higher professional education (methodological and methodical questions). Methodical manual. M.: Research center of quality problems of training of specialists, 2005.
2. Zagvyazinsky V. I. learning Theory: Modern interpretation: textbook. M.: Publishing center "Akademiya", 2001.
3. Zimnyaya I. A. General culture and socio-professional competence of the person // Higher education today. 2005. No. 11. p. 14-20.
4. Senashenko V. S., Kuznetsova V. A., Kuznetsov V. S. competence, qualification and competence // Higher education in Russia. 2010. No. 6. p. 18-23.
5. Serikov V. V. Personality approach in education: Concept and technology. Volgograd, 1994.
6. Sumnitelnyi K. Innovations in education: myths and reality // Narodnoe obrazovanie. 2007. No. 4. P. 89-99.
7. Khutorskoy A.V. Key competences as a component of personality-oriented education paradigm // Narodnoe obrazovanie. 2003. No. 2. p. 58-64.

ӘОЖ 336.025

МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Авдугалиев Р.А., Әукенов Б.Е.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
smagulova.anar.2013@mail.ru*

Мақалада мемлекеттік қаржылық бақылау ұйымдастырыуының шетелдік тәжірибесіне талдау жасалған, сондай-ақ Қазақстан Республикасында халықаралық тәжірибені қолдану мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылған.

В статье анализируется зарубежный опыт организации системы государственного финансового контроля, а также особое внимание уделено возможностям применения зарубежного опыта в Республике Казахстан.

The article analyzes the foreign experience of state financial control, as well as special attention is paid to the possibilities of application of international experience in the Republic of Kazakhstan.

Кілттік сөздер: мемлекеттік қаржылық бақылау, қаржы, бюджет, шоттық палата, бюджет қаражаттары.

Ключевые слова: государственный финансовый контроль, финансы, бюджет, счетная палата, бюджетные средства.

Keywords: state financial control, finance, budget, audit chamber, budget resources.

Әрбір мемлекет қаржылық қызметтің ұйымдастырылуы мен жүзеге асуына қатысты барлық талаптары нақты және мүлтіксіз орындалатынына мүдделі. Әрбір елдің тарихи дәстүрлермен, әлеуметтік және экономикалық ерекшеліктермен шартталған мемлекеттік қаржылық бақылауды ұйымдастыруда белгілі бір ерекшеліктері бар. Барлық мемлекеттерде олардың құрылымындағы ерекшеліктеріне байланысты қаржылық бақылаудың өз жүйелері қалыптасқан. Шет елдердегі бақылау ревизиялық жүйені ұйымдастыру мен оның қызметі көп жылдық халықаралық тәжірибеге сүйенетін жалпы қағидаларға негізделеді.

Сол сияқты Қазақстан Республикасының жергілікті және республикалық бюджеттерінің атқарылуындағы бақылау жүйесінің даму мәселелері, оның халықаралық ережелерге сәйкес дамуы жинақталған отандық тәжірибемен қатар, шетел тәжірибесін де қолдануы қажет.

Алайда Қазақстанда тұрақты қаржы және бюджет заңнамасының жоқтығын ескеру керек. Сонымен бірге бақылаушы-ревизиялық органдардың жасаған қазіргі әдістемелері Қазақстанның мемлекеттік қаржылық бақылау органдарымен қабылдана алмайды.

Шетел тәжірибесі әр түрлі мемлекеттердегі қаржылық бақылау жүйесінің жан-жақты дамуын куәландырады және қаржылық бақылау органдарының бюджет қаражаттарын, мемлекеттік мүлік, мемлекеттік мекемелерді қоса алғандағы мемлекет активтерін толық қамтитынын көрсетеді.

Қаржылық бақылау көбінесе Президентке немесе Парламентке есеп беретін, бірақ тәуелсіз статусы бар мақсатты мемлекеттік органдарға жүктеледі.

Көптеген елдерде мемлекеттік қаржылық бақылаудың тәуелсіз институттары бар, ал кейбір елдерде керісінше: жартылай және толығымен жоғарғы органдарға тәуелді болып келеді.

Әрбір елдің тарихи дәстүрлермен, әлеуметтік және экономикалық ерекшеліктермен шартталған мемлекеттік қаржылық бақылауды ұйымдастыруда белгілі бір ерекшеліктері бар.

1977 жылы қабылданған лимдік бақылауды басшылыққа алатын қағидалары, декларациясы, сонымен қатар жоғары бақылау органдары халықаралық ұйымдарының (INTOSAI) тиімді әрекеті арқасында барлығына бірдей жалпы және бірыңғай тәсілдерді жасауға, мемлекеттік басқару жүйесінде қаржылық бақылау органдарының рөлін жоғарылатуға, ең жақсы тәжірибені кеңінен қолдануға мүмкіндік туды [1].

Барлық мемлекеттерде олардың құрылымындағы ерекшеліктеріне байланысты қаржылық бақылаудың өз жүйелері қалыптасқан.

Шет елдердегі бақылау ревизиялық жүйені ұйымдастыру мен оның қызметі көп жылдық халықаралық тәжірибеге сүйенетін жалпы қағидаларға негізделеді.

Мысалы, қандай да бір ірі бағдарламаны жүзеге асырғанда міндетті түрде бақылаудың жүйе іштері болады.

Барлық демократиялық елдердегі мемлекеттік қаржылық бақылаудың маңызды буыны болып заңдық үкімет жүйесі бойынша бақылау органы есептеледі.

Барлық елдерде мемлекеттік қаржыны жұмсауға парламенттік бақылаудың арнайы институттары бар.

Ресейде - Ресей Федерациясының шоттық палатасы, АҚШ-та Конгрестің басты бюджеттік бақылау басқармасы, Ұлыбританияда Ұлттық бақылау ревизиялық басқармасы, Канадада Бас ревизор ведомствосы, Францияда Шоттар соты, Швецияда Ұлттық ревизиялық бюро және т.б.

Парламенттік бақылау институттарынан басқа көптеген елдерде орындаушы үкімет жүйесі бойынша бақылау, сонымен қатар мемлекет басшысы жанындағы қаржылық бақылау органдары әрекет етеді.

Ресейде - бұл министрліктер, ведомстволардағы бақылау ревизиялық қызметтер жүйесі. Оларға Ресей Қаржы Министрлігінің Мемлекеттік қаржылық бақылау мен аудит департаменті, Ресей Қаржы Министрлігінің Федералдық қаржылық бас басқармасы, салықтар мен алымдар бойынша министрлік салық полициясының федералдық қызметі, Ресей Федерациясының мемлекеттік кедендік комитеті, Валюталық және экспорттық бақылау бойынша федералдық комитет, Ресей банктік бақылау департаменті және салалық немесе ведомстволық қаржылық бақылауды жүзеге асыратын әртүрлі мемлекеттік органдар, Ресей Федерациясы Президентінің Бас бақылау басқармасы (президенттік бақылау) [2].

АҚШ-та - бұл федералдық министрліктер мен ведомстводағы инспекторлық қызмет жүйесі, Президент жанындағы Әкімшілік-бюджеттік басқарма, Үкіметтегі тиімділік пен адалдықтың президенттік кеңесі және т.б бақылау органдары. Ұлыбританияда үкіметтік қаржылық бақылаудың орталық органдары - Үкімет жанындағы қоғамдық шоттар комитеті. Германияда федералдық қаржылық ведомстволар. Канадада Бас бақылаушы кеңесі және т.б.

Сонымен қатар, Ресейдің де мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесі екі деңгейлі болып келеді. Мемлекеттік бақылаудың конституциялық органы – Ресей Федерациясының Есеп Палатасы негізгілердің бірі болып табылады. Келесілері Ресейдің Орталық банкі, Ресей Федерациясының Қаржы министрлігі, салық және жинақтар бойынша министрлігі, мемлекеттік кеден комитеті, Ресейдің валюталық және экспорттық бақылауының федералды службасы және басқа да бюджет пен бюджеттен тыс қорлардың қаржыларының кірістері мен шығыстарын бақылаушы органдар.

Ресей Федерациясының Есеп Палатасы тәуелсіз қаржылық бақылау органы ретінде жылдық бюджеттің атқарылуы туралы есеп береді. Ресей Федерациясының Қаржы министрлігі федералды бюджетке ішкішаруашылық бақылау, жергілікті бюджет пен субъектілер бюджетіне қаржылық бақылау жүргізеді.

Ал АҚШ-тың қаржылық бақылауының ең ірі органы басты қаржылық-бақылаушы басқармасы болып табылады. Басқарма 1921 жылы құрылып, заң шығарушы органдарға толығымен тәуелді болып келеді. Ол министрліктер мен ведомстволардың барлық құжаттарымен жұмыс істеуге құқылы. Конгресс комиссиясы мен палатасының және оның жеке қатысушыларының бұйрығымен басқарма мемлекеттік бағдарламалар мен федералды ведомстволардың қызметінің нәтижелілігін бағалауды, өнім бағасын, қорғаныс министрлігінің контрактілерінің қаржылық-экономикалық аспектісін арнайы тексеру мен зерттеу жұмыстарын жүргізе алады.

Келесі негізгі бақылаушы орган - әкімшілік бюджеттік басқарма. Ол АҚШ президентінің атқарушы басқармасының құрамына кіреді. Оның негізгі функцияларына: президентке қаржылық және экономикалық саясат мәселелері жайында ұсыныстар әзірлеу, бюджет проектісін дайындау, оның орындалуын бақылау, атқарушы биліктің басқарушылық және ұйымдастырушылық құрылымының нәтижелігін бағалау, федералды бағдарламалардың орындалуын бақылау, министрліктер мен ведомстволардың жұмыс тәртіптілігін анықтау және тағы басқалар жатады [3].

Мемлекеттік қаржылық бақылаудың екі деңгейлі жүйесін қолданатын мемлекеттің бірі Германия болды.

Германияның қаржылық бақылауындағы негізгі органдар болып федералды қаржы ведомствосы және қаржы мекемелерін қадағалаушы федералды ведомство табылады. Бұлар Германияның федералды қаржы министрлігінің құрамындағы тәуелсіз нысандағы ведомстволар.

Федерация мен жерлер деңгейіндегі шаруашылықты жүргізу мен бюджеттің орындалуын бақылау федералды есептеу палатасы мен 16 жерлердің есептеу палатасына жүктеледі. Бұл мемлекеттік қаржылардың тиімді және белгіленген тәртіп бойынша жұмсалуды қамтамасыз ететін мемлекеттік қаржылық бақылаудың тәуелсіз органы болып табылады. Тексеру

нәтижелерін федералды есептеу палатасы жыл сайын Бундестагқа, Бундесратқа және федералды үкіметке баяндап отырады.

Дамыған елдерде парламенттік, президенттік және үкіметтік бақылау-ревизиялық жүйелері қатар және өзара тығыз байланысты қызмет етеді.

Мысалы, АҚШ-та ең ірі қаржылық бақылау органы - 1921 жылы құрылған Бас қаржылық бақылау басқармасы. Ол министрліктер мен ведомстволардың барлық қаржылық құжаттарын қарай алады. Конгресс палатасы мен комиссияның және олардың жеке мүшелерінің тапсырмалары бойынша мемлекеттік бағдарламалардың және федералдық ведомстволар әрекетінің нәтижелілігін бағалауды жүзеге асыра алады, өнімге бағалардың негізделгенділігін арнайы зерттеп тексере алады және Қорғаныс министрліктерінің келісім-шарттарының қаржылық-экономикалық аспектілерін арнайы зерттеп тексере алады.

Екінші маңызды бақылаушы орган – АҚШ президентінің орындаушы басқармасының құрамына кіретін Әкімшілік-бюджеттік басқарма.

Басқарманың негізгі қызметтеріне: қызметкерлеріне президентке қаржылық-экономикалық саясат бойынша ұсыныстар жасау, бюджет жобасын дайындау, оның орындалуын бақылау, орындаушы үкіметтің ұйымдастырушылық және басқарушылық құрылымдарының тиімділігін бағалау, федералдық бағдарламалардың жүзеге асыруын бақылау, министрліктер мен ведомстволар әрекеттерін шоғырландыру, конгреспен қабылданатын заң жобалары бойынша ұсыныстарды, орындаушы бұйрықтарды және президенттің басқа да нормативтік актілерін дайындау, президентке мемлекеттік мекемелерінің әрекеті туралы хабарлау, шоттардағы қабылданатын заңдылықтарға шолу жасау және т.б. жатады.

Францияда шоттық бақылайтын соттық инстанция болып табылады. Оның негізгі қызметі бюджеттік қаржылық зиянкестікті анықтау және алдын алу. Жергілікті мемлекеттік мекемелердегі аймақтық бақылау аймақтық шоттық палаталарымен жүзеге асырылады. Бұл шоттық палаталардың шешімдері тек басты шоттық палатасымен қайта қарастырыла алады. Ол несиелердің, қорлардың және құндылықтардың дұрыс қолданылуын тексереді. Сонымен қатар әлеуметтік қамсыздандыру облысындағы әртүрлі мекемелердің, мемлекеттік кәсіпорын шоттарын, сонымен қатар мемлекеттің қаржылық көмегін қолданатын жеке заңды тұлғаларды бақылайды. Мемлекеттік бақылаудың басқа органы қаржы мен әкімшіліктің бас инспекциялары болып табылады. Оның негізгі қызметі - Ішкі істер министрлігіне тәуелді қызметкерлерді, мекемелерді және органдарды жоғары бақылау [4].

Ұлыбританияда парламент тарапынан әрекет ететін бақылаушы бюджеттік-қаржылық ұйымның қызметтерін Ұлттық бақылау-ревизиялық басқарма атқарады.

Ал Корей Республикасында мемлекеттік бақылаудың бас органы болып республика президентіне бағынатын қаржылық бақылау мен инспекциялар ведомствосы табылады. Ведомствоның негізгі міндеті – республика министрліктері мен ведомстволарының және оларға бағынатын мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын ұйымдардың қаржылық-шаруашылық қызметін бақылау.

Нидерландыда министрліктер, ведомстволар мен мемлекеттік ұйымдардың басқарушылары жанында аудиторлық комитеттер құрылып қойған. Олар ішкі бақылау қызметтері жұмыстарын жылдық жоспарын көрсетеді, тексерістер туралы есеп берулерді қарастырады, анықталған бұзушылықтарды түзету бойынша ұсыныстарды орындау мониторингін жүзеге асырады.

Бірқатар елдерде жалпы орындаушы үкімет органдарының жүйесінде ішкі аудитті қамтамасыз ететін арнайы қызметтер бар. Канадада Қазыналық кеңес құрамында ішкі аудит жүйесімен ұйымдастырушылық-әдістемелік басшылықты жүзеге асыратын Бас бақылаушы кеңсесі құрылған. Испанияда бұл қызметтерді Қаржы Министрлігі жүйесінде қызмет ететін мемлекеттік басқару органдарының Бас бақылаушысы орындайды, алайда мамандардың басым бөлігі орындарында – министрліктерде, ведомстволарда және ұйымдарда жұмыс істейді.

Үндістанда Шоттардың бас бақылаушысы орындаушы үкімет жүйесінде қалыптасқан ішкі аудиттің барлық қызметтерінің (Қорғаныс Министрлігінен, Көлік Министрлігінен және пошталық қызмттен басқа) әрекеттеріне әдістемелік басшылық пен бақылауды жүзеге асыра отырып, Қаржы Министрлігінің департаментін басқарады. Бельгияда, Корольдің бұйрығына сәйкес, орындаушы үкімет жүйесінде ішкі аудиттің сапасы мен тәуелсіздігін, қолданылатын аудит стандарттары мен әдістерінің келісуін қамтамасыз ететін тәуелсіз сарапшылардан тұратын арнайы федералдық деңгейдегі Аудиторлық комитет құрылған.

Ішкі бақылау қызметтері орындаушы үкімет органдарымен (мысалы, Канададағы, Ұлыбританиядағы, континенталды Еуропадағы сияқты) немесе қаржылық аудиттің жоғарғы органымен (АҚШ және Қытай) бекітілетін халықаралық стандарттарға сәйкес қабылданған ұлттық стандарттар негізінде әрекет етеді.

Ішкі және сыртқы бақылаушының өзара әсерлесудің келесідей үлгісі кеңінен таралған: біріншісі бұзушылықтарды анықтай отырып, қаржылық аудитті үкіметтің ведомствоға қарасты органдарында, мемлекеттік кәсіпорындарында жүргізеді, ал екіншілері – сол жерлерде қызметтестерімен алынған нәтижелерге сүйенеді немесе өз тексерістерін жүргізеді. Кейбір елдерде ішкі аудитті жүргізуге бақылаудың ең қатаң жүйесі бар: осылайша, Қытайда ішкі қаржылық аудит жүйесінің қызметіне жоғары бақылаушының кәсіби басшылығы мен қадағалауы қарастырылған, ал АҚШ-та сәйкес қызметтердің есеп берулері сәйкес органның басқарушысына ғана емес, Конгреске де беріледі.

Ресей Федерациясының қолданыстағы заңдылығы мемлекеттік қаржылық бақылау органдарына бірқатар министрліктер мен ведомстволарды жатқызады, алайда, катал айтқанда, Шоттық палата мен Ресей Федерациясының Қаржы министрлігінен басқасын бақылаушы органдарға жатқызуға болмайды, өйткені олар, қолданыстағы заңдылықтағы бақылаушы қызметтеріне сәйкес ең бастысы өзінің ведомстволық мүдделеріне қызмет ете алады. Осылайша, Ресейдің Қаржы министрлігінің бақылау-ревизиялық қызметін ведомстволық орган деп санау керек. Бірақ ол дәстүр бойынша жалпы мемлекеттік қызметтерді орындайды.

Ресейдің Қаржы министрлігінің бақылау-ревизиялық аппаратында таратылған Бақылау-ревизиялық басқарманың міндеттері мен қызметтерін орындайтын Мемлекеттік қаржылық бақылау мен аудит департаменті құрылған [5].

Ұлыбританияда бақылаушы ведомствоға конкурс арқылы қабылдаған жоғарғы оқу орындарындағы білімі бар мамандарды 13-апталық курстарға жібереді. Тек АҚШ, Колумбия, Филиппинда ғана бақылаушыларды дайындау мен жетілдірудің 17 орталықтары қызмет етеді. Олар университеттер, факультеттер, зерттеу институттары, халықаралық бақылаушы-ревизиялық қызметі бойынша білім мен тәжірибе алмасу орталықтары.

Шет елдердегі қаржылық даму талдауын жалпыландыра отырып, біз отандық тәжірибеге енгізуге болатын оң сипаттарды ұсыныс ретінде беруге болады. Біріншіден, жоғарғы мемлекеттік қаржылық бақылау органының дәрежесін Есептеу комитеті туралы Заңын талдау мен шығару жолымен мықтылап бекіту қажет, өйткені ЖҚҚО-ың барлық дамыған елдері өздерінің заңдары арқылы жұмыс істейді.

Қазіргі уақытта жоқ жоғарғы оқу орындарындағы арнайы факультеттер, кәсіптер, мамандықтар ашу жолымен бақылаушы-ревизорлар дайындау бойынша жұмыс бастау керек. Ғылыми орталық құру жолымен бақылау органдарының жоғарғы оқу орындары түлектерін қайта даярлау жүйесін қарастыруға болады. Жоғарғы қаржылық бақылау орган басшысының тәуелсіздігін күшейту үшін, дамыған елдердің тәжірибесіне сәйкес, оның өкілеттілік мерзімін заңдылық деңгейде, мысалы, 10 жылға ұзартуға болады. Ішкі бақылау қызметтерінің ролін күшейту қажет және олар құрылмаған мемлекеттік органдарының барлығында құру қажет.

Қазақстан Республикасының басты бақылаушы органы – Республикалық бюджеттің орындалуын бақылау бойынша шоттық комитет – республикалық бюджеттің орындалуына сыртқы бақылауды жүзеге асыратын конституциялық орган.

Шоттық комитеттің мүшелері халық қалаулыларының (ҚР Президентінің, ҚР Парламентінің) өкілдері болып табылады. Ол халықтың атынан және халықтың мүддесінде бюджеттің орындалуына бақылауды жүзеге асырады. Шоттық комитет мүшелерін ҚР Президенті, ҚР Парламент Палатасы тағайындайды.

Қазақстан Республикасының қаржылық бақылау жүйесі бірінші кезекте мемлекеттік қаржылық бақылау сияқты құрылымдық деңгеймен көрсетілген. Оның негізгі мақсаты – мемлекеттің қаржылық саясатын жүзеге асыру, қаржылық тұрақтылық үшін жағдай жасау.

Экономиканың қазіргі жағдайлары мемлекеттік қаржылық бақылаудың болу қажеттілігін азайтпай, әлеуметтік бағыттың күшеюіне байланысты күрделенуде, мемлекеттік органдардың қоғам мүшелерінің қаржылық құқықтары мен мүдделерін қорғау бойынша қызметтері көбейіп, зиянкестіктер мен ұрлықтарды болдырмау мен алдын алу бойынша әдістерді енгізу жүктеліп отыр.

Қазақстанда болған бюджеттік жүйедегі бақылау негізінен мекемелерге бөлінген бюджеттік қаржыларды қолданудағы жетіспеушіліктерді анықтаумен және жеке жетіспеушіліктерді жоюмен шектелді, мемлекеттік шығындарды тиімдендіруге қажетті әсер етпеді, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігіне, қойылған мәселелерді бағалауға, олардың себептерін талдауға мүмкіндік бермеді.

Қазіргі уақытта еліміздің Шоттық комитетінің негізгі міндеттері – республикалық бюджеттің қаржаттарын тиімді, мақсатты және үнемді қолдануды талдау және бақылау; республикалық бюджетке қаражаттардың келіп түсуінің толықтығы мен дер мезгілділігін бақылау; бақылаушы органдардың жұмысының тиімділігін жоғарылату бойынша ұсыныстар беру және т.б. [6].

Көптеген шет елдердегі шоттық органдардың негізгі міндеттері:

- мемлекеттік бюджеттің шығындары мен кірістерін бақылау;
- қорлардың, мемлекеттік банктердің қаражаттарын бақылау;
- мемлекеттік меншікті тиімді басқаруды бақылау;
- мемлекеттік қарыздар мен мемлекеттік кепілдемелерді беруді бақылау.

Сонымен, қаржылық бақылау - мемлекеттің қаржылық қызметінің бөлінбейтін құрамдас бөлігі, экономиканың және қаржылық жүйенің қалыпты қызмет етуінің қажетті шарты. Экономиканы басқарудың өзіндік қызметі бола отырып, бақылау басқарушылық циклдің маңызды кезеңі болады, онда басқарушылық объектіге әсер етудің нақты нәтижелері қабылданған шешімдер мен нормативтік жазбалардың талаптарымен салыстырылады, ал оларды бұзу анықталғанда, осындай ауытқуларды жою бойынша қажетті шаралар қабылданады.

Әрбір мемлекет қаржылық қызметтің ұйымдастырылуы мен жүзеге асуына қатысты барлық талаптары нақты және мүлтіксіз орындалатынына мүдделі. Бұл өз ұйымдары мен олардың құзырлы тұлғаларына да, сонымен қатар қаржылық қызмет аясындағы барлық басқа субъектілерге – жеке және заңды тұлғаларға да қатысты. Сонымен қоса мемлекет мемлекеттік ақшалар үнемді, ұтымды және тиімді жұмсалыуына мүдделі. Әрбір мемлекет өз шығындарын азайтуға ұмтылуы керек, өйткені шығындар көп болған сайын, кірістер көбірек талап етіледі, яғни салықтар, қарыздар, алымдар және т.б. көп болады. Бұл, сонында, халықтың мойнына жатады.

Мемлекет әрқашан өз ақшаларын түрлі жымқырудан сақтауға, сонымен бірге паракорлық сияқты өзіне жағымсыз құбылысты болдырмауға ұмтылады.

Сондықтан қаржылық бақылаудың болуы экономикалық категория ретіндегі қаржыға тек үлестіру қызметі ғана емес бақылау қызметі де тән болуымен объективті түрде шартталады. Осыған байланысты мемлекеттің өз міндеттерін шешу үшін қаржыны қолдану олардың көмегімен осы міндеттерді орындау барысында бақылауды жүргізуді қажет етеді. Басқаша айтқанда, қаржылық бақылау мемлекеттің қаржылық қызметінің маңызды бағыты болып табылады. Бұдан басқа ол бұл қызметті шола отырып, оның әрбір элементін қамтиды.

Халықаралық тәжірибе мемлекеттік қаржылық бақылаудың басты мақсаты – бюджет қаражатын пайдаланудың ашықтығын қамтамасыз ету екендігін көрсетеді.

Мемлекеттік қаржылық бақылаудың тиімділігінің өлшемі бақылаушы органның қол жеткізген нәтижесінің қойылған мақсатқа ара қатынасы болып табылады.

Жалпы алғанда, мемлекеттік қаржылық бақылаудың мақсаттары мыналардан тұрады:

- экономикалық даму қарқынының артуы;
- мемлекеттің қаржылық жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- бюджеттің кіріс бөлігінің көбеюі;
- бюджеттің шығыс бөлігінің қаражаттарын үнемдеу;
- ел тұрғындарының әл-ауқатының артуы;
- оң экономикалық ықпал.

Осы мақсаттар бойынша өлшемдерді анықтаудың әдіснамалық мәселесі – мақсатқа жету деңгейіне мемлекеттік қаржылық бақылаудың қосқан «үлесін» анықтау болып табылады.

Қаржылық бақылаудың тар мағынадағы мақсаты – бюджет қаражаттарын және мемлекеттік активтерді пайдалану саласындағы құқық бұзушылықтардың саны мен көлемін азайту.

Түпкілікті нәтиже, яғни, мемлекеттік қаржылық бақылаудың объективтік салдарларының жиынтығы – оның тиімділігін анықтаудың басты өлшемі. Бұндай нәтижелер жөнінде деректер алу – бақылаушы органның қызметінің нақты мазмұнын, бақылаушы органның іс-әрекеттеріне бақылау субъектісінің реакциясын және басқару қызметінде бақылаудың ықпалынан болатын өзгерістерді білуді талап етеді. Тексеріліп жатқан субъектінің қызметінің мазмұнына ықпалын тигізетін практикалық нәтижелерді анықтамай тұрып, бақылаудың қорытындылары туралы пікір айту мүмкін емес. Басқару қызметі үшін бақылау нәтижелерін есепке алу өте қажет, себебі бақылаудың тиімділігі ретінде кез келген оң нәтижелерге қол жеткізу емес, тек бақылаудың нәтижесінде қол жеткізген жетістіктер ғана есептеледі.

Егер бақылаушы орган қаржы-шаруашылық қызметте кез келген кемшіліктер мен бұрмалаушылықтарды тауып, оған дербес түрде кімнің айыпты екенін айқындаса, ол айыптыға тек шара ғана қолданып қоймай, ең алдымен, жұмысты жақсартудың жолдары мен әдістерін, анықталған кемшіліктер мен бұрмалаушылықтарды кім және қалай жоюы қажеттігін көрсетуге, оларға белгілі бір мерзім тағайындап, кейіннен оның орындалуын тексеруге міндетті.

Қорытындылай келе белгілі бір дәрежеде шетел тәжірибесін алу үшін осы салада бізге үздік үлгі бола алатын елдердегі мемлекеттік қаржылық бақылаудың дамуы қандай жолмен болып жатқанын нақты білу қажет, олардың жетістіктері мен қателіктерін зерттеу біздің өркениетті нарыққа және қаржылық құқық тәртіптілігіне жетудегі өз жолымызды табуда сөзсіз көмектеседі.

Тез өзгеріп отыратын экономикалық процестерге ілесіп әлеммен қатар жүріп отыру үшін әрбір елде мемлекеттік қаржылық бақылаудың жүйесін дамытуға үнемі күш жұмсау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Летов В.А. Зарубежный опыт организации парламентского контроля финансирования социальной сферы. - М:ИНФРА-М, 2013. - 72-133 сс.
2. Кудикенова Д.Г. Финансовый контроль в развитых странах // Актуальные проблемы экономики и финансов РК. Материалы международного экономического конгресса. – Караганда, 2003.- 403-404 сс.
3. Балтина А.М., Волохина В.А., Попова Н.В. Финансовые системы зарубежных стран. – М.: Финансы и статистика, 2007. – 304с.
4. Шегурова В. П., Желтова М. Ф. Зарубежный опыт организации государственного финансового контроля // Молодой ученый. — 2013. — №1. — 209-212 сс..

5. Л. Айтаманова Основы государственного финансового контроля в Республике Казахстан //Вестник КазНУ. Серия экономическая. - 2012. -№4(92). – 53-57 сс.

6. С.Р. Дюсембекова.Бюджеттік және қаржы ұйымдардағы қаржылық бақылау мен аудит: "Қаржы" мамандығының студенттеріне арналған оқу құралы – Павлодар : Кереку, 2013. – 69 б.

ӘОЖ 336.77

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР СҮРУ ДЕҢГЕЙІН КӨТЕРУДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жасұланқызы А.

*Жетысуский государственный университет им.Жансугурова, г. Талдыкорган,
zhasulankizi@gmail.com*

Бұл мақалада өмір сүру деңгейін арттыру мәселесі ретінде ипотекалық несиеудің Қазақстан Республикасындағы қазіргі жағдайын қарастырдым. Өмір сүру деңгейі қозамда тұратын адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мен даму дәрежесі, ол әр түрлі игіліктерді тұтынумен немесе тұтыну жиынтығының пайда деңгейімен анықталады. Қазақстан Республикасының тұрғындардың баспанамен қамтамасыз етілуі өмір сүру деңгейіндегі өткір мәселені тудырып отыр.

В данной статье рассматривается ипотечная кредитования как развитие уровня жизни в РК. «Уровень жизни населения – это совокупность показателей и условий, характеризующих величину удовлетворения жизненных потребностей людей, благосостояния населения, уровень потребления благ и услуг». Другими словами, уровень жизни определяется полезностью потребления в совокупности и как следствие степенью удовлетворения и развития потребностей людей в обществе.

This article discusses the development of mortgage lending as the standard of living in the Republic of Kazakhstan. 'Living standards - a set of indicators and conditions which characterize the value of the necessities of life people blagosostayaniya population, the level of consumption of goods and services. " In other words, the standard of living is determined by the utility consumption in the aggregate and as a consequence the degree of satisfaction and development needs of the people in the society.

Кілттік сөздер: өмір сүру деңгейі, тұрғын үй, екінші деңгейлі банк, ипотекалық несиеу, нарықтық экономика.

Ключевые слова: уровень жизни, жилой дом, банки второго уровня, ипотечная кредитования, рыночная экономика.

Key words: quality of life, a house, second-tier banks, mortgage lending, the market economy.

Қазіргі заманда Қазақстан қоғамының алдында тұрған көптеген мәселелер арасында халықтың өмір сүру деңгейін арттыру мәселесі маңызды орын алады. Халықтың өмір сүру деңгейін анықтау үкіметпен өткізілетін әлеуметтік саясаттың тиімділігін тәуелсіз бағалауды қажет ететін, ерекше қоғамдық көзқарастың өзекті мәселесі болып табылады.

Өмір сүру деңгейі қоғамның субъективті бағалау ретінде материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі анықтай бастады. Жаңа қызығушылық тоқтамаған экономикалық дағдарысқа және әлемде әлеуметтік-экономикалық карама-қайшылықтардың ушығуына байланысты өмір сүру сапасының проблемаларына соңғы жылдары туындады, бұл негізінен әлем елдерінің көпшілігінде тұрғандардың табыстарының төмендеуінен, мүлік сараланудың терендеуінен көрінеді.

«Өмір сапасы» деген термин «өмір сүру деңгейі» деген ұғымның жалпыланады және «тек қана материалдық ізгіліктер мен қызметтерді тұтыну деңгейін емес, сондай-ақ, қажеттіліктерді қанағаттандыру, денсаулық, өмірдің ұзақтығы, адамды қоршаған орта жағдайлары, жан рахатын қамтитын» әлеуметтік-экономикалық санат ретінде анық- тайды [1; 97 б.].

Жалпы халықтың өмір сүру деңгейі – бұл халықтың әл-ауқатының, игіліктер мен қызметтерді тұтыну деңгейі, адамдардың негізгі өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру шамасын сипаттайтын жағдайлар мен көрсеткіштер жиынтығы. Басқа сөзбен айтқанда, өмір сүру деңгейі қоғамда тұратын адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мен даму дәрежесі, ол әр түрлі игіліктерді тұтынумен немесе тұтыну жиынтығының пайда деңгейімен анықталады [2; 115 б.].

Өмір сүру сапасын адам денсаулығын, әлеуметтік және рухани дамуын, дербестігінің деңгейі мен дәрежесін жан-жақты сипаттайтын интегралды санат ретінде қарастыруға болады. Оның құрамдас бөліктері қатарына басты компоненттерді көрсетуге болады: өмір сүру ұзақтығы, халықтың әл- аухаты, қоршаған орта жағдайы [3].

«Өмір сүру деңгейі» экономикалық зерттеу объектісі ретінде келесі көрсеткіштермен сипатталады, олар:

- адамның өмір сүру сапасын сипаттайтын көрсеткіштерді бағалау (салауатты өмір салтын жүргізу қабілеті, білім алу мүмкіншілігі, лайықты өмірге жеткілікті табыс көзі және жоғары кәсіби білімі);
- атаулы және нақты табыстарды көлемі;
- халықтың баспанамен, ұзақ қолданылатын тұтыну игіліктерімен қамтамасыз етілуі;
- әлемнің түрлі елдеріндегі өмір сапасы мен оның деңгейін бағалау арқылы ел аралық салыстыру [4; 53 б.].

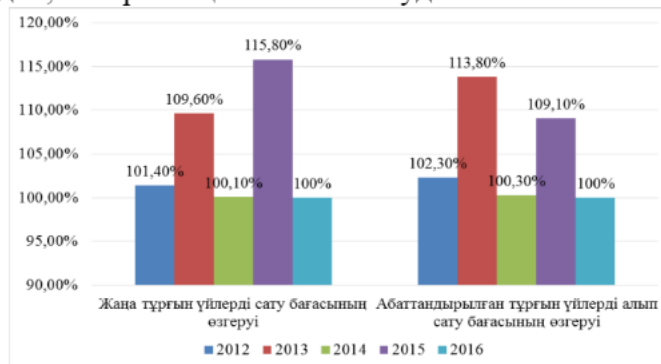
Жоғарыда аталғандар ішінде біз Қазақстан Республикасының тұрғындардың баспанамен қамтамасыз етілуі өткір мәселені тудырып отыр. Кейбір мәліметтер бойынша Қазақстанда 400 мыңнан астам отбасы баспанамен қамтылмаған, ал қалған тұрғындардың 45 пайызы тұратын үйдің сапасымен қанағаттанбайды.

Кесте 1

Халықтың тұрғын үй сатып алудың қиыншылығы туралы пікірі (%)

	Барлығы	тұратындар	
		қалада	ауылда
Халықтың барлығы	100,0	100,0	100,0
соның ішінде келесі негізгі себептерді көрсеткендер:			
қаражаттың жетіспеушілігі	40,7	42,1	38,5
ипотекалық несиелердің (қарыздардың) жоғары пайыздық мөлшерлемелері	33,6	36,7	28,4
тұрғын үйдің жоғары құны	65,0	65,2	64,7
ипотекалық несиені (қарызды) алу мүмкін емес (қиын)	14,8	15,0	14,3
табыс әкелетін жұмыстың тұрақтылығына сенімсіздік	15,8	17,2	13,5
өзге	0,6	0,8	0,3
Ескерту - Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің сайтындағы мәліметтерден автормен құрылған [5]			

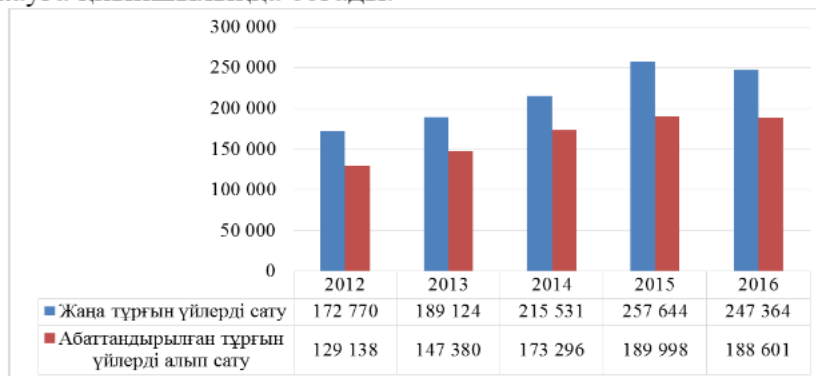
Кестеге мәліметтерінен тұрғындардың пәтер сатып алудағы басты проблемасы ол тұрғын үй баспанасының құны жоғары болу – 65% құрайды және де қаражаттың жетіспеушілігі – 40,7%, ипотекалық несиелердің жоғары пайыздық мөлшерлемелері пәтерді сатып алудағы бір проблема, ол тұрғындардың 33,6% қиыншылыққа түседі және 14,8% ипотекалық несиені алудың мүмкіншілігі қиыншылығын көрсетеді, ал 15,8% халықтың табыс әкелетін жұмыстың тұрақтылығына сенімсіздігін көреміз. Осы мәліметтерге орай халыққа тұрғын үйдің жоғары құны және ипотекалық несиелеудің шарттарының тиімсіздігі, пәтермен қамтамасыз етудегі өзекті мәселесі.

Сурет 1 - Тұрғын үй нарығындағы баға

Ескерту: Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің сайтындағы мәліметтерден автормен құрылған [5]

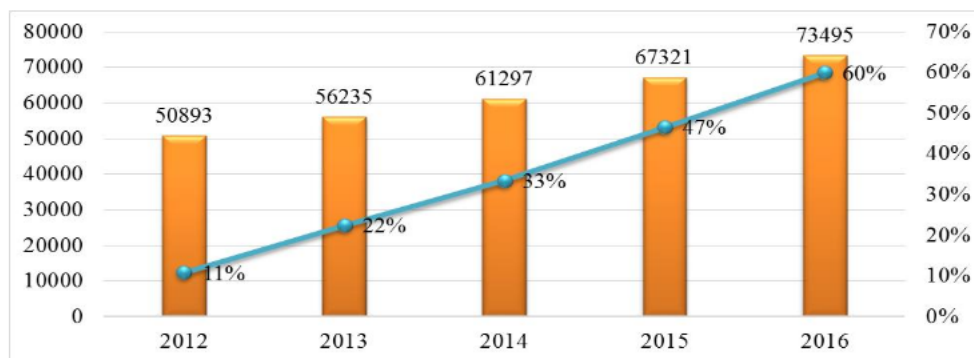
Суреттегі мәліметтерге сәйкес Қазақстанда тұрғын үй нарығындағы үйлердің сату бағасы бір қалыпты емес екені анық, жаңа тұрғын үйлердің сату бағалары 2013 жылы 9,6% көтеріліп, 2014 жылы төмендеген, бірақта 2015 жылы ол қайтадан жоғарлағанын байқаймыз, 2016 жылы 2015 жылмен салыстырғанда 15,8% төмендеген. Ал аббатандырылған тұрғын үйлерді алып сату бағасы жаңа тұрғын үйлердің сату бағалары сияқты өзгеріп отыр. Осы ақпараттаға сүйене отырсақ пәтердің сату бағасын қалай өзгертетінін болжауға қиыншылыққа соғады.

Сурет 2 - Тұрғын үйдің 1 шаршы метрінің бағасы, теңге

Ескерту: Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің сайтындағы мәліметтерден автормен құрылған [5]

Жоғарыдағы ақпаратқа сүйенсек жаңа тұрғын үйлердің 1 шаршы метрінің сату бағасы 2016 жылы 247 364 теңге құрап тұр, ол 2015 жылмен салыстырғанда 10 280 теңгеге арзандаған, бірақта 2012 жылға қарасақ ол 43,17 % өскен. Аббатандырылған тұрғын үйлердің 1 шаршы метрінің алып сату бағасы 2016 жылы 188 601 теңгені құрап тұр, 2015 жылға қарағанда 1-2% арзан. Жалпы мәліметке сәйкес пәтердің бағасы бір қалыпты 15-20% жыл сайын қымбаттайды.

Сурет 3 - Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары, теңге

Ескерту: Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің сайтындағы мәліметтерден автормен құрылған [5]

Суретке қарап отырғанымыздай халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары 2016 жылы 73495 теңгені құрап тұр, ол 2011 жылдан қарағанда 60 % өсті, ал 2015 жылмен салыстырғанда 9,17% жоғарлаған. Жалпы мәліметке сәйкес халықтың орташа табысы жылына 9-10% қарқынмен өскенін көріп тұрмыз. Бұл мәліметтерге қарап отырғанымыздай елдің табысы тұрған үймен қамтамасыз етілуіне жеткілікті еместігін көреміз, осыған орай ипотекалық несиелеуді шешу жолы ретінде қарастырайық.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының екінші деңгейлі банктердің ипотекалық несиелеудің қолжетімділігі төмендеді. Ресми мәліметтерге жүгінсек екінші деңгейлі банктердің пайыздық мөлшерлемесі 20-26% өскен, ал бастапқы жарнасы 30-40% құраған, несиелеу мерзімі 30 жылдан 10-20 жылға қысқарғаны көрінеді.

Кесте 2

ҚР екінші деңгейлі банктердің ипотекалық несиелеудің қазіргі жағдайы

№	Банктің атауы	Несие мерзімі	Несие пайызы	Бастапқы жарна
1	"Қазақстан Халық Банкі" АҚ	30 жыл	21,9%	20% бастап
2	"ЦЕСНАБАНК" АҚ	20 жыл	20%	30% бастап
3	"Ресей Жинақ банкі" АҚ ЕБ	10 жыл	23,5%	40% бастап
4	"Банк ЦентрКредит" АҚ	15 жыл	18%	40% бастап
5	"АТФБанк" АҚ	15 жыл	23,6%	20% бастап
6	"ForteBank" АҚ	15 жыл	16,7%	15% бастап
7	"Еуразиялық Банк" АҚ	20 жыл	17%	30% бастап
8	"Банк "РВК" АҚ	10 жыл	20%	30% бастап
9	"Нұрбанк" АҚ	20 жыл	26%	30% бастап
10	"Qazaq Banki" АҚ	15 жыл	21,3%	30% бастап

Ескерту: Екінші деңгейлі банктердің ресми сайттарынан алынған мәліметтерден автормен құрылған

Кестеде ҚР 10 ірі банктердің мәліметтеріне байланысты ипотекалық несиенің мерзімі "Қазақстан Халық Банкі" АҚ-да 30 жылға, ал "Банк "РВК" АҚ 10 жылға, ал басқа банктер 15-20 жылға ипотекалық несиені береді. Ол дегеніміз несиенің мерзімі қысқарған сайын несиенің төлемі жоғарлайды. Бірақ та жалпы несиені өтеу мерзімін көптеген банктерде қысқарғанын көріп тұрмыз. "Нұрбанк" АҚ-ның несиенің пайызы бойынша ең жоғарғы пайызбен береді – 26%, ал ең төменгі несиенің пайызбен "Еуразиялық Банк" АҚ – 17%, орташа

несиелеу пайызы 20-21% құрап отыр, бұл басқа елдермен салыстырғанда жоғыр болып келеді, мысалы Канада мемлекетінде ипотекалық несиелеудің пайызы 3% құрап отыр. Ал бастапқы жарна бойыншы банктер орташа пәтердің 30-40% талап етеді, ең көп мөлшерді "Банк ЦентрКредит" АҚ пен "Ресей Жинақ банкі" АҚ ЕБ – 40% құрайды, ал ең төменгі бастапқы жарнаны "ForteBank" АҚ – 15% ғана, бірақ басқа банктерде орташа 30% құрайтынын көреміз. Бұл халыққа пәтерді ипотекалық несиелеумен алудыға басты проблемасы, бастапқы жарнаға қаражаттың жетіспеушілігі. Аталған банктердің ішінен ең тиімді несиелік жағдай "ForteBank" АҚ, оның несиелік мерзімі – 15 жыл, несиелік пайызы 16,7% және де бастапқы жарнасы 15% құрайды. Соған қарамастан аталған мәліметтерге сүйенсек ипотекалық несиелеудің қазіргі жағдайы Қазақстан Республикасының тұрғындарына тиімсіз болып тұр.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасында халықтың өмір сүру деңгейін көтерудегі банктік ипотекалық несиелеуді жетілдіру жолдары ретінде келесіні қарастыру қажет:

- Несиелік мерзімін 15 жылдан 30 жылға ұзарту;
- Бастапқы жарнасын 40 пайыздан 20-10 пайызға дейін төмендету;
- Несиелік пайызын 20-25 пайыздан 10-15 пайызға төмендету;
- Ипотекалық несиелерге кепілдік беру жүйесін дамыту;
- Ипотека механизмін іске асыру мен алғашқы және екінші қайталама нарықтың (тұрғын үй), ипотекалық несиелік қызмет етуін қамтамасыз етуші нормативтік және заң шығару базасын жетілдіру; баспана, ипотекалық несиелік нарықтарына ұзақ мерзімді, бюджеттен тыс қаржы ресурстарының түсуін қамтамасыз етуші әмбебап механизмін жасап шығару мен ендіру;
- Нарықтың барлық қатысушыларының өзара тиімді әрекеттесуін қамтамасыз етуші инфрақұрылымды жасау, ипотекалық бөлшектенген құрылымы қажет (банк, компания);
- Несиелік алу үшін мемлекетпен мақсатты субсидиялар беру;
- Ипотекалық несиелік субъектілері арасындағы еркін бәсекелестік үшін тең жағдайлар жасау;
- Азаматтарға ипотека саласы бойынша ақпарат беру және оларға бұл бизнес түрінің қандай тиімді екенін жеткізу.

Ипотекалық несиелік банктік стандартты шарттары бойынша алғысы келген, бірақ табыс деңгейі жеткіліксіз азаматтарға арналған мемлекеттік қолдау шаралары арнайы қайтарусыз түрдегі субсидияларды беру жүйесі арқылы ипотекалық несиелік алу кезіндегі алғашқы салымды өтеу үшін беріледі. Қазіргі әлемдік жағдайда ел ішінде тұрғындардың тұрғын үй салуға немесе оны сатып алуға ипотекалық несиелеуде мемлекеттік қолдаудың маңызы үлкен. Қиындықтарға қарамастан әрбір жанұя өзінің жеке тұрғын үйі болуын қалайды. Бұл мәселені шешудің бір жолы, кеңейтілген ашық үлгі бойынша банктердегі ипотекалық несиелеу жүйесі үшін несиелік ресурстардың қалыптасуы арнайы ұйымдастырылған, жылжымайтын мүліктермен қамтамасыз етілген екінші реттегі бағалы қағаздар нарығы арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Қорытындылай келе, халықтың өмір сүру деңгейін көтері мақсатында ипотекалық несиелеудің шарттарын жаңартып, банктің халыққа деген қолдауын көрсету керек. Ипотекалық тұрғын үй несиелердірудің бүтін тиімді әрекет етуші ипотекалық несиелік беретін қарыз берушілердің өтімділігін қамтамасыз ететін жүйесі олардың қайта қаржылану механизмінің қызмет етуіне негізделуі керек және өзіне ипотекалық несиелік бірінші және қайталама нарығын қамту қажет.

Қазіргі кезде Қазақстанда елдің өмір сапасын көтеру негізінде ипотекалық несиелік беру жүйесін қалыптастыру және дамыту арнайы мамандандырылған мекемелер жүйесін құрумен тікелей байланысты. Ал ипотекалық жүйе қалыптасуы үшін кез келген мемлекетте оның инфрақұрылымы қалыптасуы алғы шарт болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазіргі заманғы экономикалық сөздік. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.
2. Жеребин В.М. Экономика домашних хозяйств / В.М. Жеребин, А.Н.Романов. – М.: Финансы, 1998. – 230 б.
3. Г.Н.Нүсіпова, Д.А. Тажиева, Г.Қ.Қайранбаева. ҚР сәби өлім-жетім көрсеткіштері өмір сүру сапасы- ның индикаторы ретінде.//ҚазҰУ хабаршысы. География сериясы. - 2014.- №1(38). –С. 8-14.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение.2-изд. – Т.16. – 150 б.
5. ҚР Статистика Агенттігінің мәліметтері//www.stat.kz

ӘОЖ 633:63

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАНТ ЖӘНЕ ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫ
НАРЫҒЫНДА ШАРУАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Кереева А.Р.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Kira_a86@mail.ru*

Бұл мақалада қант және қант қызылшасының байланысы және қант қызылшасының кластерін құру мен оның экономикалық тиімділігін арттыру жолдары қарастырылған.

В этой статье рассматривается связь сахара и сахарной свеклы и составления кластера для пути повышения ее экономической эффективности.

This article examines the relationship between sugar and sugar beet and clustering for ways to improve its economic efficiency.

Кілттік сөздер: қант, инновация, субсидия, кластер, агробизнес, интеграция.

Ключевые слова: сахар, инновация, субсидия, кластер, агробизнес, интеграция.

Key words: Sugar, innovation, subsidy, cluster, agribusiness, integration.

Оңтайлы шаруашылық байланыстарды іздеу қазіргі өндіріс ұйымдастырылуынан емес, өндірілетін өнімнің нарықтық бәсекеге қабілеттілігін арттыруда, тек инновацияларды ендіру болашағына сүйене отырып жүргізілуі тиіс. Заманауи экономикалық әдебиеттерінде «инновация» әлеуетті ғылыми-техникалық прогрестің жаңа технологиялар мен өнімдерде көрініс беретін нақтыға айналуы деп түсіндіреді. Оған орай, инновацияларды техникалық, экономикалық, ұйымдастырушылық және басқарушылық деп ажырату қабылданған. Бұл жағдайда инновация деп тек техника мен технологияның жаңаруын ғана емес жаңа салааралық байланыстарды және кластерлерді құру немесе жаңарған интеграциялық қатынастар негізінде өткізуді басқарудың жаңа нысандарын тұғызатын ресурстарды тұтыну орындарына немес дайын өнімді өткізу орындарына жеткізу бойынша транспорттық тасымалдаудың бағыттын, жолдарын түсіну қажет [1].

Шетелде оның ішінде Қытайда инновациялық технологияларды қолдануда үлкен мән береді. Қатай халық республикасында қант қызылшасында тамшылату суару әдісі кең қолданыс тапты. Бұл әдісті инновациялық технологияларды қолдану арқылы қант қызылшасының түсімін 1 жарым екі есеге дейін арттыруға болады. Қазақстан Республикасында бұл әдістерді кейбір шаруа қожалықтары қант қызылшасын егу кезінде қолдана бастады. Бірақ ол жеткіліксіз. Ол мемлекет тәрпынан бұл инновациялық әдісті

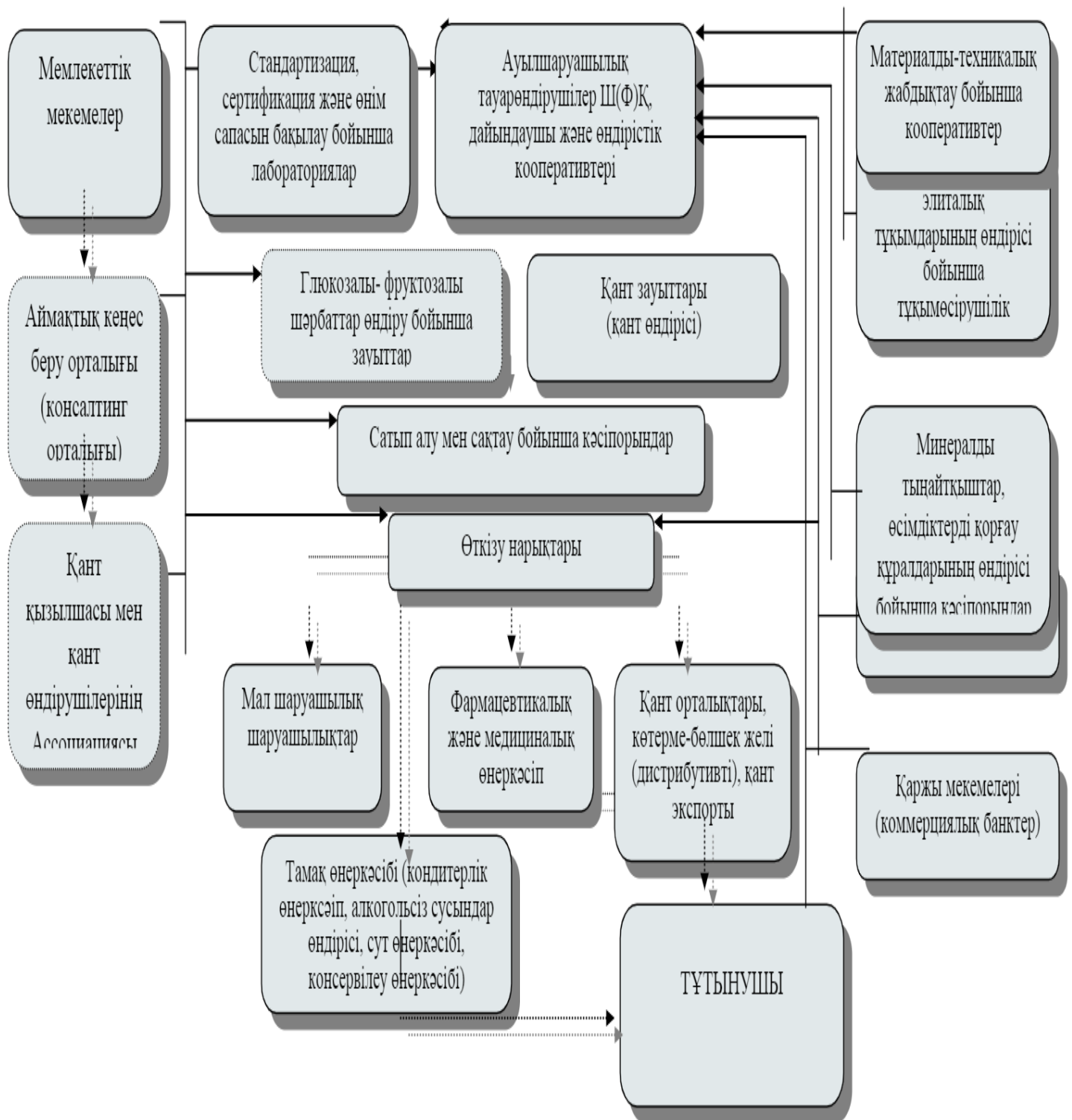
қолданған субъектілерде 1 жарым екі есеге артық субсидиялар төленеді. Сондықтан болашақта олардың егіс алқаптар көлемін көбейтуіміз қажет. Заманауи кезеңнің жаңа экономикалық құбылысы ретінде кластерлерді құрудың мүмкіндігі мен қажеттілігі М.Портердің «Бәсеке» атты жұмысында кластер «жағрафиялық шоғырлану» ретінде анықталған [2].

Кластер мазмұнын ашатын екінші сипаттама ірі шетелдік логистикалық компанияларды талдау әртүрлі елдердің дайын өнімдерінің бағасындағы транспорттық шығындар қазіргі уақытта олардың өзіндік құнынның 60%-дан 82%-дейін құрайтындығын көрсеткендіктен шығып отыр.

Дегенмен қант қызылшасы өндірісі өткізу орынын алып баруға болмайтын жерге байланыстырылған, ал қант қызылшасын өсіру орындарының жанынан қайта өңдеуші зауыттардың құрылысын салу ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің қолдарында жоқ үлкен инвестицияларды талап етеді, оны қайта өңдеу де ел бойынша қуатты аз зауыттар түрінде әрбір жерде шашылмай үлкен көтерме шикізат партиясында жүргізілген кезде тиімдірек болмақ. Сондықтан Қазақстанда қант өндірісі мен өткізудің кластерлік дамуы не интеграциялық-кооперативтік байланыстар не өнімді тасымалдау, ірі көтерме сақтау қоймаларын құру бойынша мемлекет тарапынан көмек ретінде міндетті түрде бюджеттік қаржыландыруды көздемейтін, басқа да мемлекеттік көмектің басқа шараларымен жүргізіледі. (бұл үрдіске ынталандыратын заңнама, жеңілдетілген несиелер, қарыздар, транспорттық тасымалдаушыларға жеңілдіктер және т.б.) жүзеге асыруы мүмкін. Шаруашылық байланыстарды ұйымдастырудың жаңа нысаны ретінде кластерлік дамумен және қант қызылшасы өндірушілерінің ұлттық өндірісі үшін басқару жүйесін құрастыру мемлекеттің көмегінсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Технологиялық жаңару үрдістері мен Қазақстан экономикасын әртараптандыруды қамтамасыз ету мақсатында 2004 жылы «2005-2015 жылдарға Қазақстан Республикасының Ұлттық инновациялық жүйесін қалыптастыру мен дамыту Мемлекеттік бағдарламасы» жүзеге асыру қабылданған. Ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық өндірістердің дамуы, қызмет етіп тұрған өндірістерді техникалық және ұйымдастырушық жетілдіру және ұлттық экономиканың даму қарқындарына қол жеткізудің және бәсекеге қабілеттілігінің негізі болып табылатын экспортқа бағдарланған жаңа өнім түрлерін құру үшін жағдайлар жасау бойынша ұзақ мерзімді стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған 2012 жылы ҚР АШМ «Агробизнес 2020» бағдарламасын әзірленді. Өндірістік күштерді ұйымдастырудың өндірістік жүйелердің кластерлік моделінің артықшылығы әртүрлі елдерде өзара әріптестікке әртүрлі елдерді және олардың экономикалық субъектілерін тартатын, әрі өзара талаптарды қиындата отырып, әлемдік нарықтағы бәсекені өткірлендіре түсетін әлемдік бәсекенің өсуінен әлемнің ғаламдық интеграциялық үрдістерден шыға отырып, мойындалып, даму табуға [3].

Қазақстанда барынша даму табуға тұратын салалық кластерлер ретінде президент тамақ мен жеңіл өнеркәсіпті атаған болатын. Ғалымдар Л.И. Леутский мен Р.У. Рахметовалардың жұмыстарында ірі қалалар аумақтарында 28 агроөнеркәсіптік кластерлерді даму мүмкіндіктері, оның ішінде қант пен кондитерлік өнімдерді өндіру бойынша аймақтық кластерді дамыту қарастырылады. Берілген кластерді құрудың мақсаты заманауи қалдықсыз технология негізінде қант қызылшасы өндірісі мен оны терең өңдеу кәсіпорынаын интеграциялау болып табылады.

Кластердің мазмұны мен құрылымын кластер картасы – өндірістік үрдістің барлық тікелей және қосымша мүшелерін көрсететін сызба толық сипаттайды. 1 суретте республикадағы қызылша қанттық кластерді құру құрылымы көрсетілген.

Сурет 1– Қазақстан Республикасында қызылша қаңтты кластер құру негізі

Келтірілген сызбада кластердің барлық мүшелері келтірілген. Оған қайта өңдеуші зауыттарға шикізат өндіретін ауыл шаруашылығын техникамен, тұқымдармен, тыңайтқыштармен, транспорттық кешенмен, маркетинг жүйесі, логистика, және тауарларды жылжыту жүйелерімен қамтамасыз ететін кәсіпорындар қатысады.

Қызылша қантта кластерге төмендегідей қосымша, жанама салалар кіруі керек:

- өнеркәсіптік және қоғамдық ұйымдар: қант пен қант қызылшасы өндірушілерінің Ассоциациясы, Ұлттық фермерлердың Ұлттық Ассоциациясы, Қазақстанның Аграрлық партиясы, тамақ өнімдерін өндірушілердің Кеңесі;

- мемлекеттік мекемелер – Ауыл шаруашылығы Министрлігі, Индустрия және сауда Министрлігі, стандартизация және сертификация Комитеті, қант қызылшасы мен қант сапасын бақылау Лабораториясы, Кедендік Комитет және СЭС;

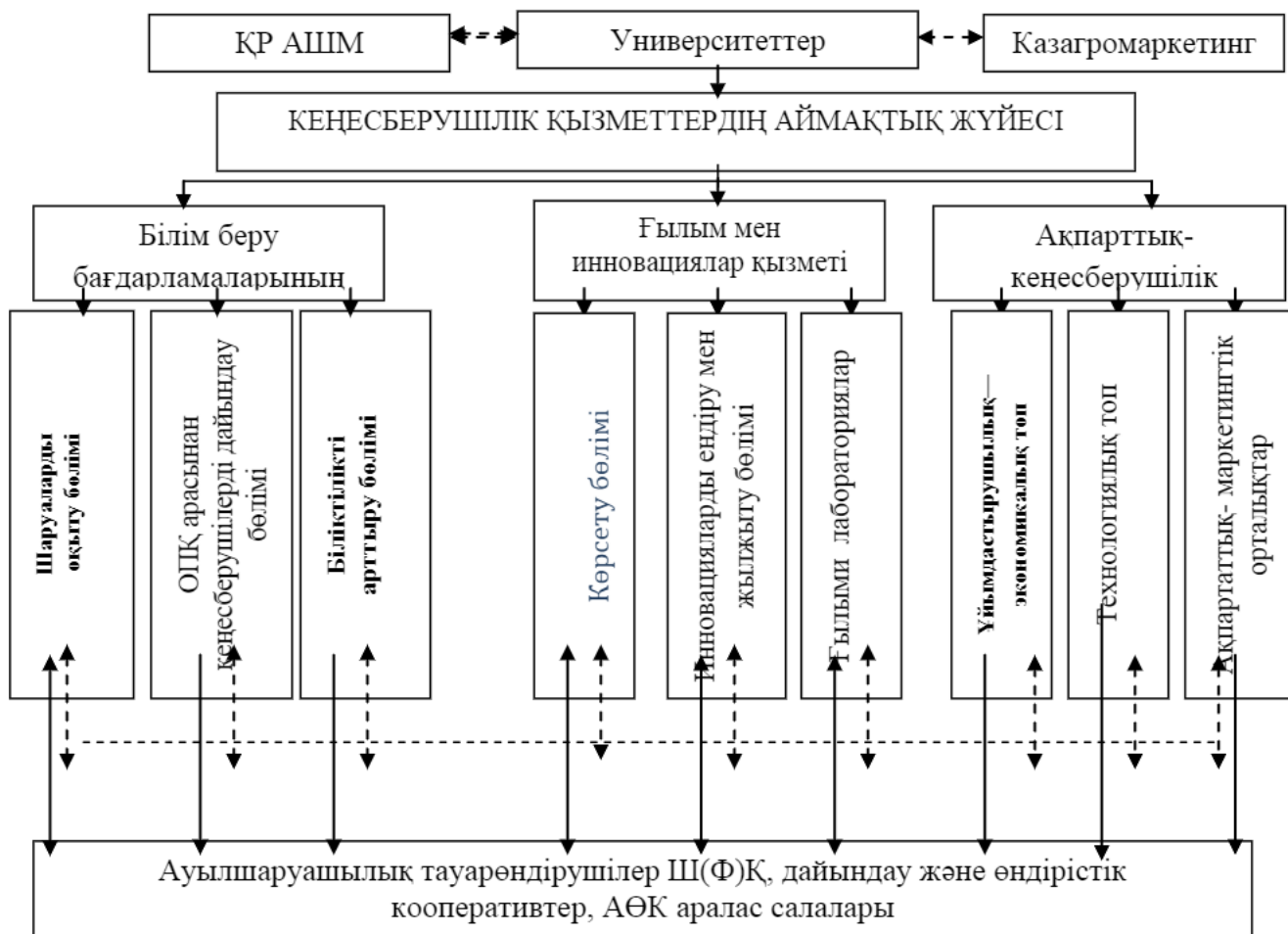
- қаржылық ұйымдар – коммерциялық банктер.

Өндіріс тиімділігін арттыру мақсатында келтірілген мүшелердің әрқайсысы ғылыми-инновациялық жүйенің негізі болып табылатын ғылым мекемелерімен тығыз әріптестікте болуы керек [4].

Қазіргі күнде ауыл шаруашылық өнімі мен тамақ өнімдерін өндірушілердің университеттермен байланысы әліде болса әлсіз болып отыр. Кластерлік теорияның негізін қалаушы Майкл Портер әріптестіктегі, ілеспе салалардың өзара бір-бірін толықтырушы компаниялары әлемдік нарықтағы ұлттық және аймақтық бәсекеге қабілеттілікті едәуір арттыра алатындығын атап айтады.

Барлық әлемдегі ақпараттық-кеңес берушілік қызметтердің маңыздылығын есепке ала отырып, ұлттық экономиканың аграрлық секторын реформалауда республикада батыста және АҚШ «экстеншн қызметтер» деп атайтын кеңес берушілік қызметтердің аймақтық жүйесін ендіру керек және оны қызметіне енгізу тауар өндірушілерді қолдаудың өтімді қолдау құралы болады деп есептейміз. Бұндай қызметтерге ауыл шаруашылық өнімі нарығындағы нақты және болжамды жағдайды талдау қандайда бір сұрақтар бойынша білімдерді алу, нақты орын алған жағдай бойынша шаруаларға шешемі қабылдауда көмек көрсету, шаруаға қажетті басқарушылық қасиеттер бойынша қандайда бір шешімдерді жылдам әрі дұрыс қабылдауда қажетті машықтарды үйрету бойынша ауыл шаруашылық тауар өндірушілеріне нақты көмекті ендіру керек.

Көптеген елдерде нақты мемлекеттің аграрлық саясатына сай келетін әртүрлі ықпалдар мен кестелер бірізгілікте қолданылады және әрбір кезеңде елдің аграрлық секторының өзгеріп тұратын жағдайларына бейімделіп тұратын кеңес берушілік қызметтерді ұйымдастырудың үйлестірілген әдістері артықшылықпен қолданылады. Кеңес берушілік қызметтердің аймақтық жүйесінің ұсынылатын шамалы құрылымы 2 суретте көрсетілген.

Сурет 2- Кеңес берушілік қызметтердің аймақтық жүйесінің құрылымы

Қазақстан қызылша өсіруді қайта қолға алу үшін де, жаңа жоғары технологиялық өндірістерді дамыту үшін де әлеуетті мүмкіндіктерге ие. Қазақстандағы қант қызылшасы мен астық дақылдары тек отандық шикізат көзі емес, жемшөп дақылдары ретінде де құндылыққа ие. Олардың жинау мен қайта өңдеудегі қалдықтары мал шаруашылығында бағалы жем-шөп боп табылады. Өз кезегінде, қызылша мен жүгеріні қайта өңдеу жем-шөптің көбейуіне, сапалы арзан шикізаттан Қазақстанның тамақ өнеркәсібі де, мал шаруашылығы да ұтар еді [5].

Егемен, тәуелсіз мемлекет ретінде азық-түліктің әлемдегі ірі тұтынушылары мен өндірушілерімен көршілесетін Қазақстан үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ішкі нарықты реттеу үлкен мәні бар іс. Бұндай шаралардың қажеттілігі ішкі нарыққа азық-түлік тауарларының әрқилы жеткізілімдерімен, ол өз кезегінде бағалардың өткір тербелісі мен инфляциялық үрдістердің өсімінің себебі болып табылатын ауыл шаруашылық өнімі өндірісі көлемінің маусымдық ауысымдарымен анықталған. Бұл нарықтың келесі кемшілігі – өндіріс көлемі мен өткізу нарықтарының теңгерімсіздігі, бұл да мемлекет тарапынан араласуда қажет етеді.

Соңғы жылдары Қазақстан республикасының ауыл шаруашылығы министрлігі қант пен қантты қызылша нарығы мәселелерін шешу мақсатында бірқатар шаралар орындалған. Нарықтағы жағдайда қалыптаңдыру және қанттың бағаларын төмендету үшін келесідей шаралар жүзеге асқан:

1. Қазақстанға алып келетін ақ қантқа 1998 жылы анықталған кедендік баждар өзгермей қалды, яғни 25 пайыз көлемінде. Бұл отандық қант зауыттарын олардың қызметтерін қолға алған кездерінде импортталатын қант сатушыларымен теңсіз бәсекеден

қорғап, қолдады. 1998 жылдың соңына дейін республикаға алып келетін шикі қантқа кедендік баждар салынған жоқ.

2. Қосымша құн салығы бойынша шаруашылық етуші субъектілердің өзара қарым-қатынастарын реттеу бойынша Ресеймен келісім шарттар жасалынды;

3. Қантты сату – бәсекелі нарық екендігін назарға ала отырып, үкімет республикаға алып келетін қант шикізатты мен ақ қантқа квота ендіруге қарсы жүрген жоқ. Бірақ нарықтарда қанттың жетспеушілігіне алып келуі мүмкін қантқа тікелей мемлекеттік бағалар қою шаралары енгізілді;

4. Үкімет шағын кәсіпкерлік дамуының басымды бағыттары тізіміне қант қызылшасын өсіруді ендірді.

Республикада қалыптасқан жағдайды талдау, соңғы 4 жылда қант қызылшасының және ақ қанттан қант өндіру қысқарған кезде, бір мезгілде импорттық шикі қанттан қант өндіру 2,4 есеге өсті.

Алға қойылған міндеттерге сәйкес ҚР АШМ қызылша қанттық нарықтың қайта өңдеуші кәсіпорындарын дамыту бойынша белгілі шаралар кешенін әзірледі. Олардың негізгілері:

- қызылша өсіретін тауарөндірушілердің маусымдық шығындарын (ЖЖМ, минералды тыңайтқыштар, тұқымдар сатып алу) жеңілдетілген несиелендіру, қызылша өсіретін шаруашылықтарға ауылшаруашылық техникасы үшін 5-7 жылға қант зауыттары арқылы немесе ірілендірілген шаруашылықтар арқылы төменпайыздық мөлшерлеменен лизинг (немесе пайыздық мөлшерлеменің орнын толтыру) сұрақтарын шешу;

- өндірісті қалпына келтіру мен дамыту бойынша құрал-жабдықтарды сатып алу үшін лизингті пайдалану;

- қант зауыттарын қайта құрастыру және техникалық қайта жарактандыру;

- сыртқы, республикалық, аймақтық нарықтардың конъюктурасын зерттеу бойынша маркетингтік орталықтар құруға және кәсіпорындарға олардың тауарларын жылжытуда қызмет көрсетуге ықпалдасу;

- өндірістің техникалық және технологиялық стандарттарын және қант қызылшасы мен қанттың сапасын халықаралық талаптарға сай келтіру;

- тікелей шоғырланған –интегрциялық құрылымдар құру.

Қант қызылшасының өндірушілері мен қайта өңдеушілері арасындағы экономикалық өзара қарым-қатынастардың даму сұрақтарында бұл өте маңызды мәнге ие. Қазіргі күнде өндірушілердің ассоциациясын құру көптеген елдерде кең қолданысқа ие. Бұл бір шетінен шикізат өндірушілерінің ассоциациясы, ал екінші шетінен қант қызылшасын қайта өңдеушілердің қызығушылықтарын көрсетеді. Біріншіден, шикізатқа сұраныс тарапынан бірегей платформаны ұсыну үшін, екіншіден, ұлттық келісім шарттар мен келісімдерді жүзеге асыруда өнімді ұсыну сұрақтарында бұндай ассоциациялардың рөлі өте маңызды [6].

Мемлекеттік қолдау аясында шаруалар өткен жылы 58 мың тонна арзандатылған минералды тыңайтқыштар алды. Олардың жиыны кеңейтілген: олар тек фосфорлы емес, азотты, калийлы тыңайтқыштар.

Қант өндірісі шығындары құрылымында транспорттық қызметтердің алатын үлесі жоғары болғандықтан, үкімет кейбір ауыл шаруашылық дақылдары үшін темір жол тарифтарын 50% дейін төмендетуге ниетті.

Дегенмен бұл шаралардың шаруашылық байланыстарды жақсартуға тигізетін әсері жеткіліксіз, өйткені қант нарығын болжау оңай шаруа емес, әрі үнемі мемлекеттік реттеуді қажет етеді. Қалыпты қант нарығын мемлекеттің қатысуынсыз құру мүмкін емес. Өйткені мемлекет сатып алу бағалары несиелендіру шарттарын, баждарды, салықтарды, биржалық сауданы қамтитын өзара байланысқан сұрақтарды шешуі керек.

Сәйкесінше, келесідей қорығында шығаруға болады:

1. Қазақстан Республикасының қант пен қант қызылшасы нарығындағы заманауи халықаралық экономикада инновациялық үрдіс ретінде кластерлік даму интеграциялық үрдістер және мемлекет тарапынан шикізатты терең өңдеу өндірісін ұйымдастыруды ынталандыру көмегімен дами алады.

2. Қазақстанда табиғи-климаттық жағдайлардың ерекшеліктерінен қант қызылшасы түріндегі шикізатпен өз өзін толық қамтуға қолжеткізу өте қиын. Сондықтан, елде басқа шикізаты ресурстардан қантты заттарды алудың инновациялық балама көздерін дамыту керек.

3. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық өндірісіне мемлекет тарапынан едеуір үлкен көмек көрсетілді. Дегенмен, ұлттық ауыл шаруашылығының одан арғы өсімі мен тұрақты даму қажеттілігі бұл үрдісті тоқтатпауды ғана емес, оны керісінше кеңейтуді талап етеді. Бұл үрдісте қанттық өндіріс және оны сәйкес ресурстармен қамтамасыз ету, соңғы жылдарда жүзеге асақанға қарағанда, одан да көп күш-жігерді талап ететін Қазақстан Республикасының басымды міндеттерінің бірі ретінде қарастырылуы керек [7].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шакиров Ф.К., Грядов С.И., Пастухов А.К. «Организация производства на предприятиях АПК». Изд. «КолосС», 2004. – 224 с.

2. Есполов Т.И. «Эффективность агропродовольственного комплекса Казахстана». – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 448 с.

3. 2005-2015 жж. арналған ҚР ұлттық инновациялық жүйесінің қалыптастыру және даму Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2004

4. Елисева И.И., Курьшева С.В., Костеева Т.В. и др. Эконометрика. – М.: Финансы и статистика, 2005. -342 с.

5. Свеклосахарный агропромышленный комплекс и эффективность его функционирования /под ред. Ю.П. Лебединского. - Киев: Наукова думка, 1978. - 233 с.

6. Шарипов А.К. Проблемы эффективного развития свеклосахарного производства в Республике Казахстан. Дис. д-ра экон. наук: 08.00.05 /Каз. НИИ экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий. - Алматы, 2010. - 289 с.

7. Бугаенко И.Ф. Повышение эффективности свеклосахарного производства: технолог, аспекты // Сахар. - 2002. - № 2. - С. 37-40.

ӘОЖ 339. 187

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛИЗИНГТІК КОМПАНИЯЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРГЕ ӘСЕРІ

Лухманова Г.К., Бекешқызы А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Irada_010109@mail.ru*

Мақалада Қазақстан Республикасының лизингтік нарығының жағдайына, динамикасына және нарық құрылымына талдау жасалған.

В данной статье рассматривается состояние лизингового рынка Республики Казахстан, анализ динамики и структуры рынка.

This article examines the state of the leasing market in the Republic of Kazakhstan, analysis of the dynamics and structure of the market.

Кілттік сөздер: лизинг, лизингтік портфель, лизингтік келісім, лизингтік компаниялар.

Ключевые слова: лизинговый портфель, лизинговые контракты, лизинговые компании.

Keywords: leasing, leasing net, lizingte kelisim, leasingt company.

Қазақстанның әлемнің 30 бәсекелестік елдерінің қатарына кіруі Стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауындағы негізгі міндеттердің бірі – Қазақстан экономикасын әрі қарай жаңарту және диверсификациялаудың тұрақты экономикалық өсудің негізгі ірге тасы ретінде көзделуі де жай емес. Бұл стратегия Қазақстан экономикасының тек шикізат бағытында дамуының жеткіліксіздігін, яғни шикізат емес сектордың дамуына көңіл бөлу қажеттігін айқындады [1].

Лизингтің кең қолданылуының қарызбен салыстырғанда негізгі себептері болып:

- біріншіден, лизинг толық несиелеуді қарастырады және төлемдердің тез басталуын

талап етпейді, несиеден қарыз алушы мүлік сатып алу үшін алынатын мүліктің белгіленген көлемін өз қаржылары есебінен төлеу тиіс.

- екіншіден, ұсақ және орта кәсіпкерлерге несиелік келісімге қарағанда лизинг келісімін жасау жеңіл. Лизингтік компаниялар жалға алушыдан ешқандай қосымша кепілдіктер талап етпейді, өйткені мәмілені қамсыздандыру құралы болып мүліктің өзі саналады. Жалға алушы өз міндеттемелерін орындамаған жағдайда, лизингтік компания өз мүлкін қайтарып алады;

- үшіншіден, лизингтік келісім несиелік келісімге қарағанда неғұрлым икемді, өйткені сатып алушы үшін қаржыландырудың неғұрлым тиімді схемасын таңдау мүмкіндігі берілген;

- төртіншіден, ескірген мүлікке қатысты тәуекелділіктерді жалға беруші өзіне қабылдайды, ал арендатор мүмкіндігіне байланысты өзінің жабдықтар алаңын біртіндеп, жаңартып отыруы тиіс;

- бесіншіден, жалға берілетін мүліктің қарапайым есебі. Мұнда лизинг операцияларының есебінің негізгі қағидалары болып, жалға алушының өзінің лизинг операцияларынан туындайтын қаржылық міндеттемелерін жариялауы және баланс бойынша лизинг мүлкінің есебі мен амортизациясын жүргізуі болып саналады;

- алтыншыдан, лизинг бойынша жалдық және салық төлемдері қолданыстағы жабдықтан түсетін пайданың есебінен жүзеге асырылады. Лизинг бойынша төлемдердің өлшемі келісім жасау кезінде анықталады және валюта бағамы мен ұзақ мерзімді несиелік бойынша банктік пайыздар төлеу деңгейінің өзгерістеріне тәуелсіз болады;

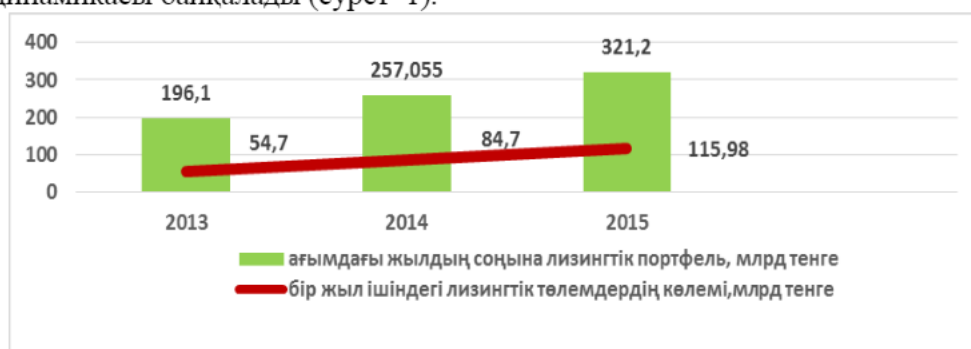
- жетіншіден, халықаралық лизинг операцияларын жүргізуде, жалға алушы төлемдерді азайтуға мүмкіндік беретін, жалға беруші елдің салықтық жеңілдіктеріне ие болады және жалға беруші мен оның өкілдерінен қосымша қызметтерді (негізінен оперативті лизингте) пайдалана алады. Халықаралық валюта қоры ұлттық қарызды санауда лизинг төлемдерін санамайды, яғни жекелеген елдердің Қорарымен бекітілген дебиторлық қарыздың лимитін көтеру мүмкіндігі бар.

Лизинг салықтық және салықтық емес негізде құрылуы мүмкін. Салықсыз лизинг әдеттегі несиеге ұқсас. Салықтық лизинг лизинг бизнесінің аздаған үлесін құрайды, жалға берушіге әдеттегі несиелен салыстырғанда өте төмен пайыздар арқылы қосымша тиімділіктер береді. Меншік құқығы жалға берушіде қалатын болғандықтан, сатып алу құнын жартылай өтежелдік жасау үшін салық арқылы амортизация бойынша жеңілдікті, инвестициялық жеңілдікті қолданады және соңынан осы артықшылықтарды неғұрлым төмен арендалық төлемдер арқылы жалға берушімен бөліседі [2, 4876.].

ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті бойынша 2015 жылы алынған төлемдердің көлемі 37% өскенде лизингтік компаниялардың портфельдері 321,2 млрд тенгені құрады және 25% өсті.

Валюталық дәліздің еркін өзгермелі айырбас бағамына өзгертілуі туралы енгізілген жаңа ақша – несие саясатынан кейін көптеген лизингтік компаниялар клиент тәуекелдерінің өскеніне байланысты өздерінің несие және баға саясатын қайта қарастырды. Нақтырақ айтқанда – клиенттеріне аванс мөлшерлемесін көтеріп, лизинг мерзімін қысқартты. Сонымен қатар, кейбір лизингтік компаниялар қаржыландыруды тартуға мүмкіндік азайғандықтан және клиенттерде лизингті төлеуге байланысты қиындықтар туындағандықтан уақытша өтініштерді қарастыруды тоқтаты. Сол себепті, жылдық есеп бойынша көптеген лизингтік компаниялардың табыстары азайды, бірақ лизингке деген сұраныс әлі де болса нарықтың одан әрі дамуына үлесін тигізеді.

Кейбір жекелеген нарық қатысушыларындағы қиындықтарға қарамастан, лизингтік салада өсу динамикасы байқалады (сурет 1).

Сурет 1 - Лизингтік портфельдегі өсім динамикасы

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитеті мәліметтері негізінде құрастырылған. - <http://www.stat.gov.kz/>.

Алынған лизингтік төлемдердің көлемі 2013 жылы 54,7 млрд тенгені құраған, 2014 жылы бұл көрсеткіш 84,7 млрд тг ұлғайған, ал 2015 жылы 115,98 млрд тг көрсетеді.

Екінші деңгейдегі банктердің лизингтік портфельдерінің үштен бірі қысқарып 7,4 млрд тенгені құрап отыр [3]. Екінші деңгейдегі банктер үшін бүгінгі күнге тән қызмет болып табылмайды, олар бұл функцияны лизингтік нарықта әлдеқайда маңызды рөл атқаратын еншілес лизингтік компанияларға бергенді жөн санайды.

Банктік лизингтік портфель сегіз жылдың ішінде 5 есеге қысқарған (сурет 2).

Сурет 2 - Лизингтік портфель динамикасы

Ескерту - Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми мәліметтері негізінде құрастырылған. - <http://www.nationalbank.kz/> [4].

Лизингтік компаниялардың жаңа бизнестерінің көлемі өткен жылға қарағанда 27% - ға өскен. Мемлекеттің қатысуымен екі ірі лизинг берушілердің қатысуынсыз көрсеткіш осындай. 2014 жылы жеке лизингтік компаниялардың жаңа мәмілелер көлемі 29% - ға

төмендеген. Осылайша, нарық динамикасы жақсарған, дегенмен кейбір лизинг берушілер бизнес көлемінің төмендеуін көрсетеді.

Жалпы, 2015 жыл нарыққа түбегейлі өзгеріс әкелмеді. Жеке лизингтік компаниялар тек бірнеше салаларда ғана бәсекелеседі және экономикадағы қиындықтаға қарамастан көптеген лизинг берушілер өсу нүктесін табуда. Алайда, 2016 жыл 2015 жылға қарағанда әлдеқайда нашар болуы мүмкін [5].

Кесте 1 - Қазақстанның лизинг нарығының негізгі параметрлері

Көрсеткіштер	2012ж.	2013ж.	2014ж.	2015ж.
Ағымдағы лизингтік портфельдің көлемі, млн тенге	141 048	164 564	198 810	256 326
Өсу қарқыны, %		16,7	20,8	28,9
Лизингтік компаниялардың жаңа бизнес көлемі, млн тенге	62 015	67 483	80 700	102 799
Өсу қарқыны, %		8,8	19,6	27,4
Лизингтік компаниялардың мәміле саны	2 256	2 645	3 374	4 039
Өсу қарқыны, %		17,2	27,6	19,7
Бір жыл ішіндегі лизингтік төлемдердің көлемі(оның ішінде арендалық)	33 477	36 895	33 899	39 774
Өсу қарқыны, %		10,2	-8,1	17,3
ЖІӨ, млрд тенге	32 194	37 085	40 755	40 878

Ағымдағы лизингтік портфельдің көлемі 2013 жылға қарағанда 2015 жылы 12,2% - ға өскен, ал лизингтік компаниялардың жаңа бизнес көлемі 18,6% - ға өскен, лизингтік компаниялардың мәмілелер көлемі 2,5% -ға, бір жыл ішіндегі лизингтік төлемдердің көлемі 7,1% -ға өскен. ЖІӨ 8684 млрд. тенгеге артқан.

2015 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанның лизингтік компаниялар рэнкингі келесідей сипатталған. «КазАгроФинанс» жаңа бизнес көлемі бойынша жетекші лизингтік компаниялар арасында 57 % - бен бірінші орынды алып отыр. Алайда, бұл үлес едәуір азайған. 2014 жылы ұйымға бір жылда келісілген келісім шарттардың 70% табысы түскен. Жыл сайын компания жаңа бизнестің жеткілікті үлкен көлемін көрсеткен, бірақ соңғы екі жылда бұл көрсеткіш төмендеген. Компанияның портфелі 2015 жылы 17% - ға өскен, бірақ «КазАгроФинанс» -тың лизингтік компаниялардың жиынтық портфельдегі салмағы төмендеген (2014 жылы 80% - дан 2015 жылы 72% - ға дейін).

Жетекші бірінші орынды - «БРК – Лизинг» мемлекеттік компания қуып жеттуде. Ол өөінің қызметін белсенді түрде кеңейтуде. 2015 жылы жаңа келісім шарттар екі есеге артқан және портфельде соған ұқсас өсімді көрсеткен. Нәтижесінде жаңа бизнестің жалпы көлеміндегі компанияның үлесі 40% - ға өскен.

«БРК – Лизингтің» лизингтік портфелінің өсуінің басты себебі, «Өнімділік – 2020» және «Нұрлы Жол» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жобаларды қаржыландыру болып табылады. Соңғы рет, алғашқы халықаралық лизингтік мәміле, қазақстандық локомативтерді Әзірбайжанға экспорттау бойынша және ондаған автолизинг бойынша қаржыландыру мақұлданған.

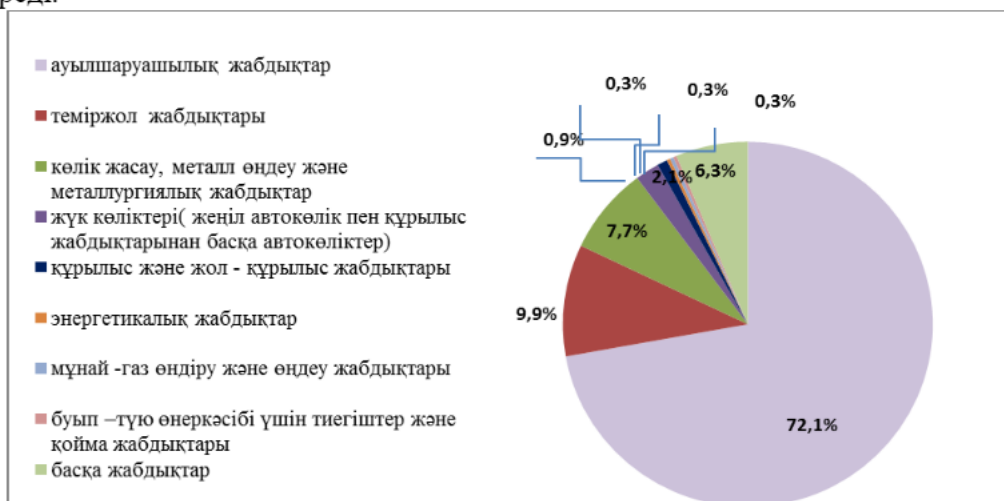
Өз ісін 2014 жылы бастаған, бірақ ең ірі жалға берушілердің тізімінде сенімді болып тұрған, алғашқы үштіктің ішіне «Қазақстан Идзар Компаниясы» кірді. Бұл қатысушының ерекшелігі, жұмысқа ислам лизингін мамандандыру және шарифат бойынша қаржыландыруды қамтамасыз етеді.

«СК Лизинг» 2014 жылы көрсеткен әсерлі көрсеткішінің серпінін жоғалтып алды, ал «Лизинг Групп» керісінше, жаңа бизнес көлемін үш есеге көтерді. Нәтижесінде, компаниялар өте ұқсас ұстанымдарға ие. Тізімге соңғы жылы жанартылған ForteLeasing» те кірді, бірақ ол лизингтік портфельде кері динамикасын көрсеті.

«Райффайзен Лизинг Қазақстан» - лизингтік қызметтердің толық спектрін ұсыну арқылы, заңды тұлғаларды қаржыландырумен айналысатын әмбебап лизингтік компания.

«Райффайзен Лизинг Қазақстан» ЖШС 2005 жылы 100% шетелдік қатысумен ашылған. Компанияның жалғыз акционері болып Райффайзен Лизинг Интернэшнл болып табылады. Осылайша, «Райффайзен Лизинг Қазақстан» австриялық Райффайзен тобына кіреді. Бұл тобтың Орталық және Шығыс Еуропа елдеріндегі лизингтік нарықта 35 жылдық жұмыс тәжірибесі бар. Райффайзен банктік топ 140 жыл бойы бірде бір банкротсыз дамыды. [6]

Лизинг бойынша берілетін жабдықтардың құрылымы, 2015 жылы ауыл шаруашылығы техникасының үлесі 61,1% - дан 41,7% - ға дейін төмендеген. Нарықтық өсімнің басты драйвері болып теміржол жабдықтары, машина жасау, металлургия жабдықтары және жүк машиналары болып табылады. Жаңа бизнестің құрылымының өзгеруі, осы салаларды негізгі лизингтік қаржыландыру қамтамасыз ететін екі ірі мемлекеттік лизингтік компаниялардың нарықтық үлестерін қайта бөлу тікелей көрініс болып табылады. Бұл жағдайда, жиынтық құрылымнан соңғы жылдары жаңа бизнестің 3-4% құрайтын медициналық жабдықтар жоғалып кетті. Сондай – ақ, бұл бағыты негізінен мемлекеттің қатысуы бар лизингтік компания – АҚ «ҚазМедТех» қаржыландырған болатын. Алайда, қазір ол ішкі себептер бойынша, операциялар нәтижелерін жаря етпеуді жөн көреді.

Сурет 3 – 2015 жыл бойынша лизингтік портфель құрылымы, %

Ескерту - ҚР ҰЭМ Статистика комитеті мәліметтері негізінде құрастырылған. - <http://www.stat.gov.kz/>.

Лизингтік портфельдің ең көп бөлігін ауылшаруашылық техникасы 72,1% -ды алып отыр. Теміржол техникасы 9,9% -бен екінші орында, ал үшінші орынды 7,7% -бен көлік жасау, металл өңдеу және металлургиялық құрылғылар алып тұр. 2,1% -бен жүк көлігі(жеңіл көлік пен құрылыс көліктерінен басқа), 0,9% -бен құрылыс және жол - құрылыс техникалары, 0,3% -бен энергетикалық жабдықтар, 0,3% -бен мұнай –газ өндіру және қайта өңдеу жабдықтары, 0,3% - ды буып – тую өнеркәсібі үшін тиегіштер және қойма жабдықтары, 6,3% -ды басқа жабдықтар алады [7].

2015 жылдың ең басты оқиғасы доллар құнының өсуі болды, ол өз артынан импортты жабдықтардың қымбаттауына әкеліп соқтырды, осының әсерінен соңында лизинг алушыға теріс әсерін тигізді. Кейбір нарық қатысушыларының айтуы бойынша, ағымдағы жылда да девальвация әліде болса лизинг нарығына әсерін тигізуде. Сонымен қатар лизинг жабдықтарының қымбатағанымен қоймай, қарыз алушының төлеу қабілеттілігі де төмендеуде, ол өз кезегінде лизингтік портфельдің сапасының төмендеуіне әкеліп соқтырады. Оған экономикадағы жағымсыз жағдайларда әсерін тигізуде. Төлем қабілеттілігінің нашарлауына жобаның уақытылы берілмеуі, оны уақытылы іске асыра алмауы да әсер етеді.

Нарық дамуынның негізгі факторының бірі болып саналатын лизингтік компанияларды қаржыландыру мәселесіде өседе деген болжам бар.

2016 жылы арзан ақшаның болмауынан лизингтік компаниялардың бір бөлігі қаржыландыруды тоқтатандықтан лизингтік нарықтың өсуінің баяулайтыны күтілуде. Сонымен қатар, шағын және орта бизнестің сұранысын қамтамасыз ету, лизингтік қызметтердің сапасын жақсарту және қолжетімді ету ойыншылардың тапсырмасы болып қалмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. - <http://adilet.zan.kz>
2. Ұ. М. Исақов. Банк ісі. - Алматы : Экономика, 2013. - 776 б.
3. ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің ресми сайты - <http://www.stat.gov.kz/>.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты - <http://www.nationalbank.kz/>
5. Объем и динамика рынка лизинга. «Эксперт РА Казахстан» рейтингтік агентінің ресми сайты: <http://raexpert.kz>
6. Лидеры рынка: удержание позиций. «Эксперт РА Казахстан» рейтингтік агентінің ресми сайты: <http://raexpert.kz>
7. Структура рынка: все для транспорта. «Эксперт РА Казахстан» рейтингтік агентінің ресми сайты: <http://raexpert.kz>

ӘОЖ 657.1

ҚҰЖАТТАРДЫ ЖАСАУ, ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ӨНДЕУ ТӘРТІБІ

Оразбекұлы Б., Тұрлыбеков Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бухгалтерлік есеп қатаң құжаттық болып табылады. Құжаттар арқылы әрбір іскерлік операция жазылған және айғақтық мәні болып табылады. Құжаттама сондықтан кәсіпорынның жұмысы туралы объективті деректер ұсынатын есепке алу әдісінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Бухгалтерский учет является строго документальным. При посредстве документов каждая хозяйственная операция отражается в учете и приобретает доказательственную силу. Поэтому документация рассматривается как составная часть метода бухгалтерского учета, обеспечивающая объективность данных о работе предприятия.

Accounting is strictly documentary. Through the documents every business transaction is recorded and becomes probative value. Documentation is therefore an integral part of the method of accounting, which provides objective data on the work of the enterprise.

Кілттік сөздер: құжат, құжаттау, бастапқы құжат, мөр таңба.

Ключевые слова: документ, оригинал, печать символов.

Keywords: document, document, the original document, seal characters.

Бастапқы құжаттаманы бухгалтерлік есеп қызметкерлері емес, негізінен жедел қызметкерлер жасайды. Құжаттардағы деректердің дұрыстығы, сондай-ақ оны мінсіз жасау үшін осы құжатқа қол қойған лауазымды тұлғалар жауап береді.

Жедел қызметкерлерден бухгалтерия қабылдап алады. Кәсіпорынның бас бухгалтері әрбір құжат жасалған сәттен бастап ол мұрағатқа тапсырылғанға дейін ол жасалған тәртіпті, жер мен уақыт анықталған құжат айналымын және құжаттардың цехтардан, учаскелерден, бөлімдерден және әрбір қызметкердің қатаң белгіленген мерзімдерде орындауға тиіс жұмыстар көрсетілген қозғалыс кестесін орнатуға тиіс.

Бухгалтерияда құжаттарды өңдеуге есептік жұмыстардың келесі сатылары: қабылдау, тексеру, топтастыру мен бухгалтерлік ресімдеу кіреді. Құжаттарды қабылдау кезінде бухгалтерия жиынтық құжаттың (есептің, тізбенің) қоса тіркелген бастапқы құжаттармен сәйкестігін қарайды.

Табыс етілген құжаттар операцияның заңдылығы (мәні), құжаттардың дұрыс ресімделуі бойынша да, сондай-ақ арифметикалық есептер мен санаулардың дұрыстығы жағынан тексеріліп, содан кейін есепке алынады.

Құжаттардың мәнін тексерген кезде құжаттар бойынша жасалған шаруашылық операциялардың құқықтық жағы, олардың Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын, шарттарды, нұсқаулықтар мен бұйрықтарды және т.б. бұзбайтыны қаралады. Қолданыстағы заңнаманы және ақша қаражатын, тауарлық-материалдық қорларды және басқа да активтерді қабылдау, кіріске алу, сақтау мен жұмсаудың белгіленген тәртібін бұзатын шаруашылық операциялар жөніндегі құжаттарды бухгалтерия орындау мен ресімдеуге қабылдамайды [1].

Құжаттардың дұрыс ресімделуін тексеру кезінде деректемелердің толық толтырылғаны, тиісті қолдардың болуы, техникалық ресімдеудің дұрыстығы, қателерді орындау ережесінің сақталғаны және т.б. қаралады.

Құжаттардың арифметикалық дұрыстығын тексеру кезінде мұқият қайта есептеу арқылы таксировканың, қорытындыларды санаудың дұрыстығы қаралады.

Операциялар тек табиғи өлшеуіште алынған құжаттар ақша өлшеуішінде есептеледі. Тауарлық-материалдық запастарды ішкі ауыстыру операциялары бойынша материалдық жауапты тұлғалар бухгалтерияға табыс ететін құжаттар мен осы құжаттар бухгалтерияда қарсы тексеру (біреуі – кіріс құжаттарды, екіншісі – шығыс құжаттарды) жүзеге асырылады. Қарсы тексеру бухгалтерияға құжаттар қатар табыс етілетін басқа жағдайлар да жүзеге асырылады.

Кейбір құжаттарды (материалдық жауапты тұлғалардың есептерін) тексеріп бекіткеннен кейін бухгалтерлік өңдеу жүзеге асырылады. Құжаттар одан әрі жазуға дайындау үшін өңделеді. Тексерілген құжаттар жасалған операциялардың біртектес белгілері бойынша топтастырылады.

Кассадағы қолма-қол ақшаның қозғалысын көрсететін құжаттар бір топқа топтастырылады; материалдық қорлардың қозғалысын көрсететін құжаттар материалдық жауапты тұлғалар бойынша топқа; жұмысшылар мен қызметкерлермен еңбекақы бойынша есеп айырысу жөніндегі құжаттар – үшінші топқа; банктердің үзінділері бар құжаттар – төртінші топқа және т.б. топтастырылады. Осы мақсатта топтастыру парақтары (жинақтау тізімдемесі) жасалады, оларды қолданып бухгалтерлік жазба санын қысқартуға, бухгалтерлік есепті жүргізу шығын азайтуға болады [3].

Ақтаушы құжаттар қоса тіркелген топтастыру парақтары, жинақтау тізімдемелері мен машинограммалар (бухгалтерлік есеп компьютерлендірілген жағдайда) жинақтамалы және талдамалы есеп шоттары бойынша бухгалтерлік есеп жасаудың негізін құрайды.

Құжаттарды өңдеу кезінде шоттар корреспонденциясы жұмыстардың ең күрделі түрі болып табылады. Дәлсіздіктер бухгалтерлік есепте шаруашылық операцияның қате көрсетілуіне әкеп соқтырады. Корреспонденцияланатын шот (немесе оның бағалауы) құжаттарда тікелей көрсетіледі. Осы мақсатта құжаттарда арнайы жер бөлінеді. Құжаттардың бағасы 3-тарауда көрсетілген (бухгалтерлік есеп шоттары мен қосарлы жазба) есептеу формулалары түрінде сырттай көрсетіледі.

Бастапқы құжаттарды өңдеудің соңында бухгалтерлік баптар немесе өткізбелер жасалады.

Корреспонденцияланатын шоттар бойынша бухгалтерлік баптар құжатты котировкалау деп аталады. Олар жай және күрделі болады. Жай деп екі шотты – бір шотты дебет бойынша, екінші шотты кредит бойынша корреспонденттейтін баптар аталады.

Күрделі деп біруақытта екі шот қатар корреспонделетін бап саналады, мұның өзінде бір шот дебеттеледі немесе керісінше.

Құжаттарды өңдеу шоттар корреспонденциясын көрсетумен аяқталады. Бухгалтерлік ресімдеу құжаттарында әдетте шоттардың толық атауы жазылмайды, тек олардың сандық шифрлары көрсетіледі. Бұл жұмыстың қысқартылған көлемі және шоттардағы одан былайғы жазбаларды неғұрлым қолайлы етеді.

Барлық құжаттар өңделіп, бухгалтерлік жазбалар үшін пайдалану үшін құжаттар мен жазбалар туралы нормативтік актіде белгіленген тәртіппен кәсіпорындар мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің (ұйымдардың) бухгалтерлік есебінде сақталады.

Құжаттар арнайы – ағымдағы және тұрақты мұрағатта сақталады. Бухгалтерияның үй-жайындағы ағымдағы активте бухгалтерияның қызметкерлері жиі пайдаланатын ағымдағы жылдың құжаттары сақталады. Арнайы жабдықталған үй-жайдағы тұрақты активте хронологиялық тәртіппен және түрлері бойынша құжаттар, өткен жылдардың есептері бас бухгалтердің немесе осыған уәкілеттендірілген тұлғаның жауапкершілігімен сақталады.

Бухгалтерлік (ағымдағы) мұрағаттан осы кәсіпорынның басқа құрылымдық бөлімшелеріне істер тек бас бухгалтердің рұқсаты ғана бойынша ғана беріледі.

Бухгалтерлік мұрағатта құжаттарды сақтау мерзімі, сондай-ақ осы мерзім аяқталғаннан кееін кәсіпорынның (субъектінің) жалпы (тұрақты) мұрағатына табыс ету тәртібі белгіленген тәртіппен бекітілген қолданыстағы нормативтік актілермен жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ержанов М.С. Қаржылық есепкерліктің халықаралық стандарттары. Алматы, 2006.
2. Назарова В.Л. Шаруашылық жүргізуші субъектілердегі Бухгалтерлік есеп. Алматы, 2005.
3. Оразбекұлы Б. Бухгалтерлік есеп және аудит негіздері: оқу құралы Талдықорған: Жетісу университеті-2012

УДК 336.45:622

ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО БАЛАНСА

Оразбекұлы Б., Убайдуллаев Ш.

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова г.Талдықорған

Бухгалтерский баланс представляет собой систему показателей, характеризующих результаты хозяйственной деятельности организации за отчетный период, полученный из данных бухгалтерского и других видов учета. Она представляет собой средство управления предприятием и одновременно метод обобщения и представления информации о хозяйственной деятельности.

Ұйымның шаруашылық қызметінің нәтижелерін, есепті кезеңде алынған деректер бухгалтерлік және басқа да түрлерін есепке ауды бухгалтерлік баланс жүйесінде

сипаттайтын көрсеткіштерді білдіреді. Ол кәсіпорындарды басқару құралы және бір мезгілде шаруашылық қызметі туралы ақпаратты қортындылау әдісі.

The balance sheet represents system of the indicators characterizing the results of economic activities of the organization during the reporting period, obtained from the data of the accounting and other records. It is a means of enterprise management and at the same time a method of summarising and presenting information about economic activity.

Ключевые слова: балансы, бухгалтерской отчетности, балансоведения, активов, обязательств, доход, расход.

Кілттік сөздер: бухгалтерлік баланс, қаржы есептілігі, активтер, міндеттемелер, кірістер мен шығыстар.

Keywords: balances, accounting reporting, balance sheet, assets, liabilities, income, expenditure.

Бухгалтерский баланс - основной документ бухгалтерской отчетности, который дает представление о финансовом состоянии фирмы на определенную дату. Он содержит информацию о стоимости ресурсов, собственного капитала и внешних обязательств. Отличительной особенностью информации, обобщенной в балансе, является ее синтетический характер, что позволяет рассматривать баланс в качестве информационной системы. С одной стороны, баланс представляет собой средство управления, а с другой - метод обобщения и получения информации о состоянии хозяйственной системы [1].

Основным элементом бухгалтерского баланса является статья. Балансовые статьи объединяются в однородные группы, а группы - в разделы в соответствии с их экономическим содержанием.

Статья бухгалтерского баланса - это показатель (строка) того или иного актива и пассива баланса, характеризующий стоимость отдельных видов имущества, источников его формирования, обязательств предприятия.

Обе части бухгалтерского баланса равны между собой, так как в них отражается одно и то же имущество: в активе баланса по составу и размещению, в пассиве - по источникам образования этого имущества.

Равенство итогов актива и пассива бухгалтерского баланса определяется основным балансовым равенством:

Активы=Капитал+Обязательства

Бухгалтерский баланс выполняет следующие функции:

- знакомит пользователей с имущественным состоянием хозяйствующего субъекта;
- по данным баланса определяют, сумеет ли организация в ближайшее время выполнить обязательства перед третьими лицами, то есть платежеспособность предприятия;
- позволяет оценить деятельность руководства предприятия (немаловажное значение имеет конечный финансовый результат всех видов коммерческой деятельности предприятия).

История развития балансоведения. В литературе по истории бухгалтерского учета можно встретить различные сведения о времени появления термина «баланс», относящиеся к концу XIV - началу XV в. Термин «баланс» происходит от латинских слов bis - дважды и lanx – чаша весов, употребляемое как символ равновесия. В трактате XI «О счетах и записях» Лука Пачоли раскрывает порядок составления баланса, способы перенесения статей из одной книги в другую, порядок отражения счетных записей на дату составления баланса, а также описывает порядок выведения остатков по всем счетам главной книги и их перенос в баланс. Трактат Пачоли нашел свое продолжение в трудах Д. Кардано (1539 г.), И. Манцони (1549 г.), Б. Катрульи (1573 г.), Л. Флори (1633 г.) и других авторов Италии, Голландии, Швейцарии и Англии. Однако, характерными

признаками этого периода в истории бухгалтерского учета было отсутствие теоретических обобщений, выработанных практикой, кроме того, структура баланса, состав статей, способы их оценки и представления не регламентировались никаким законодательным документом. Вследствие этого предприятия составляли отчетность по форме и объему, которая представлялась необходимым, целесообразным и достаточным. Значительные разногласия были в неоднозначной трактовке содержания статей баланса, способа отражения стоимости погашенного имущества в отчетности, произвольно списывалась стоимость движимого и недвижимого имущества, остатков товарно-материальных ценностей, дебиторской задолженности [2].

Появление бухгалтерского баланса первоначально диктовалось узким практицизмом, стремлением свести весь учет к форме. Характерными признаками этого периода в истории было отсутствие теоретических обобщений, неумением авторов разобраться в сущности происходящих явлений во взаимосвязи с процессами. Это сводило весь учет хозяйственных операций, к безжизненному формализму, в то время как жизнь шла вперед, формы и размеры хозяйственных операций постепенно менялись и увеличивались и, наконец, хозяйство как экономическое явление достигло таких размеров, что уловить все эти операции с помощью тех примитивных средств, которыми располагала наука счетоводства, представлялась невозможным.

Правила подготовки и публикации финансовой отчетности существенно различаются в разных странах. Кроме того, в развитых странах отсутствует жесткая регламентация порядка и организации учета, не имеется также и понятия единого плана счетов.

Необходимость разработки международных стандартов была обусловлена потребностью гармонизации национальных систем учета и отчетности в направлении повышения потребительских качеств бухгалтерской (финансовой) отчетности предприятий, в первую очередь транснациональных компаний.

Несмотря на незначительные внешние отличия форм отечественной бухгалтерской отчетности от рекомендуемых форматов МСФО, существуют значительные различия в порядке расчета показателей, включаемых в отчетные формы:

- Различия в понятийном аппарате, определяющие расхождения в признании активов, обязательств, доходов и расходов в целях бухгалтерского учета, для формирования отчетности;
- Различия в подходах к оценке отдельных видов активов, обязательств, капитала, доходов и расходов;
- Различия в подходах к денежному изменению активов, обязательств, доходов и расходов (учет инфляционных процессов);
- Различия в возможности использования аналитических методов (например, дисконтирование), призванных уточнить оценку активов, обязательств, собственного капитала, доходов и расходов.

Главный аргумент международных стандартов состоит в том, что иностранным инвесторам непонятна казахстанская отчетность, поэтому поток инвестиций в экономику страны сегодня незначителен. Однако слепо копировать все положения международных стандартов нецелесообразно, поскольку экономические заимствования часто бесперспективны. Из системы международных стандартов необходимо выбрать те, которые максимально подходят к казахстанским условиям.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Финансовая отчетность в финансовых организациях в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности : Учебно-практическое пособие.- Алматы, 2007.- 360с.
2. Самоучитель по бухучету и налогообложению.- Алматы, БИКО,2008.-277с.

ӘОЖ 327

«ЭКСПО-2017» - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА БЕЛЕСІ

Сейдахметова А.А., Сейдахметов А.А.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
aiym.seidahmetova@mail.ru

Бұл мақалада қазіргі кездегі ел экономикасына экспонның әсері, теориялық мәселелері қарастырылған.

В этой статье представлены теоретические проблемы современной Expo и его влияние на экономику страны.

This article provides theoretical problems of modern Expo, the impact of the country's economy.

Кілттік сөздер: *экспо, экономикалық даму, өңірлік саясат, тұжырымдама, жаңа ресурстар, экономикалық және экологиялық мәселелер.*

Ключевые слова: *экспо, экономическое развитие, региональная политика, концепции, новые ресурсы, экономические и экологические проблемы.*

Keywords: *expo, economic development, regional policy, concepts, new resources, economic and environmental problems.*

Қазақ елі Тәуелсіздігін алғаннан бері қуатты мемлекет ретінде қалыптасып, әлемнің алдыңғы қатарлы еліне айналу жолында талай белестерді бағындырды, тамыры тереңде жатқан төл тарихымыздың жаңа беттері ашылды. Осы қысқа ғана уақыт ішінде экономикалық және әлеуметтік маңызы зор жобаларды қолға алып, әлемдік деңгейдегі іс-шаралардың өтуіне ұйытқы бола білдік.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ЭКСПО-2017 Халықаралық көрмесін Астанада өткізу туралы шешім қабылдануына байланысты Қазақстан халқына Үндеуінде «ЭКСПО көрмесі – бұл мәні жағынан бүкіләлемдік экономикалық форумдармен, ал туристік тартымдылығы жағынан әлемнің ең кең танымал спорт жарыстарымен теңдес жаһандық ауқымдағы» оқиға, деп атап өтті

EXPO-2017 халықаралық көрмесін өткізуге ниетті Қазақстан әлемдік қауымдастыққа «Болашақ энергиясы» тақырыбын ұсынғаны белгілі. Қалай дегенде де, EXPO сияқты халықаралық көрмелерге қатысу қай елдің болса да әлеуетін дүниежүзіне паш етуге берілген тамаша мүмкіндік деуге болады. Оның үстіне, әлем алдында өзінің даму деңгейінді іс жүзінде дәлелдей отырып, шараны жоғары жауапкершілікпен өткізу – өте зор құрмет. Өйткені елдерді достастыру, ауызбірлікке шақыру, инфрақұрылымдарды лайықты деңгейде дамыту – жоғары дәрежеде өтетін кез келген іс-шараның мақтанышы. Әрине, бұл оңай шаруа емес.

Астанада EXPO өткізуге арналған тақырып кездейсоқ таңдап алынбаса керек. Жерінде табиғи байлықтың мол қоры бола тұра Қазақстан баламалы энергетика мәселесін қозғауы тегін емес, әрине. Өйткені, шикізат көзіне айналып отырған еліміз оның түбінде бір түгесілетінін жақсы түсінеді. Сондықтан да тұрақты энергияны, баламалы энергетиканы пайдалану және табиғи ресурстарды сақтау барлық энергетикалық саланы дамытудың басым бағытының бірі болып табылады. «Болашақ энергиясы» – жел, күн, су, ғарыш баламалы энергетика, биомасса энергиясы, атмосфераға CO₂ қалдықтарын төмендету мәселелерін терең қозғайтын өте ауқымды түсінік.

Әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттері ғылымдағы өзінің соңғы жаңалықтарын ұсынатын бұл халықаралық көрмені өткізу идеясы неден туындап отыр? Жасыратыны

жок, бүгінде елімізде баламалы көздерден қуат алу мәселесі әлі де болса шешілмеген. Ал әлем дамудың жаңа, экологиялық тұрғыдан қауіпсіз жолдарын қажетсінеді. Міне, сондықтан да Қазақстан «Жасыл экономикаға» бет бұрды. Егер ЕХРО-ны өткізудің сәті түссе, осы бір қордаланған мәселелер шешімін табады деп сенеміз. Миллиондарды толғандыратын болашақ энергиясы тақырыбын талқылау адамзат тарихындағы кең ауқымды пікірталастардың бірі болып қалмақ. Оны әлемдік қауымдастық та жете түсініп отыр. Астананың игі бастамасына көрші, бауырлас елдерді айтпағанда, дамыған еуропа мемлекеттерінің көбісі қолдау білдіруде.

Осы ретте сәл шегініс жасасак. Естеріңізде болса, V Астана экономикалық форумы аясында «Жасыл көпір» және ЕХРО-2017 тақырыбы «Болашақ энергиясы» сияқты Қазақстанның Жаһандық экологиялық бастамалары жөнінде мамандандырылған сессия өткен болатын. Сессияның спикерлері ретінде Нобель сыйлығының лауреаттары Роберт Ауманн, Эрик Маскин, АҚШ Хьюстон университетінің баламалы энергетика зерттеу институтының директоры Алекс Игнатиев, Мыңжылдық жобасы халықаралық ұйымының Венесуэла бөлімінің төрағасы Хосе Кордейро, техника ғылымдарының докторы, профессор, «Экоэнергомаш» бас директоры Альберт Болотов, Назарбаев Университеті инженерлік факультетінің машина жасау кафедрасының профессоры доктор Сарим әл-Зубайди, Назарбаев Университеті Инженерлік мектебінің профессоры Жұмабай Бәкенов өз ойын ортаға салды. Басқосуды қорытындылай келе мамандар бүгінде бүкіл әлем қайта қалпына келетін және баламалы энергия көздеріне баса көңіл бөлініп отырғанын айтып, Қазақстанның бұл бастаманы қолдауға әлеуеті жеткілікті екенін алға тартты. Жаһандық мәселелерді көтеріп, климаттың өзгеруін, болашақтағы энергия мен экология қауіпсіздігін және баламалы энергия көздерін жетілдіру мен тұрақты дамыту жобаларына қаржылай қолдау көрсету жайын талқылады.

Шындығында да еліміздің географиялық орналасу жағдайын, жел және күн энергиясын пайдалану мүмкіндігін, сондай-ақ мұнай және газ ресурстарының энергетикалық әлеуетін ескерсек, бұл қажеттіліктің орнын толтыруға тамаша мүмкіндік туып отыр. Қазақстанның сағатына 1 трлн кв энергия өндіруге мүмкіндігі бар. Оның үстіне Астана көрмені өткізу құқығын жеңіп алған жағдайда, ЭКСПО-2017 көрме қалашығы толықтай баламалы энергия көздері арқылы жұмыс істеуге көшеді. Мұны көріп-біліп отырған сарапшы мамандар еліміздің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын толық мойындауда.

2012 жылдың ең маңызды оқиғаларының бірі ретінде төраға Стин Кристенсеннің басшылығымен Көрмелердің халықаралық бюросы Сарапшылық комиссиясының елімізге жұмыс сапарымен келуін атауға болады. Стин Кристенсен мен КХБ бас хатшысы Висенте Гонсалес Лоссерталес екі рет БАҚ өкілдерімен кездесті. Дөңгелек үстел барысында олар Қазақстандағы жұмыс кездесулері туралы алған әсерімен, тың ойларымен бөлісті. Атап айтсақ, Стин Кристенсен Астана ұйымдастыру комитеті құжаттар жинағын дайындау бойынша тамаша жұмыстар атқарғанын мәлімдеді. Техникалық кездесу барысында туындаған барлық сұраққа жауап алғанын айтты. «Біз Қазақстан Президентімен, ел Үкіметінің министрлерімен, Мәжіліс, Сенат өкілдерімен, Астана қаласының басшысымен, азаматтық қоғам өкілдерімен, ҮЕҰ, академиялық топтармен, студенттермен, кәсіподақтармен кездесу өткіздік. Барлық бұл мүдделі тараптар Астана ЕХРО-2017 жобасына толығымен қолдау көрсетіп отыр. Мен де Қазақстанның жеңіске жетуіне шын жүректен тілектеспін және бұл елдің қонақжайлылығы үшін алғыс айтамын», - деп ағынан жарылды С.Кристенсен.

Демек, бұдан шығатын қорытынды, әлемдегі белді ұйымдар Қазақстанның ЕХРО көрмесін өткізуіне бір жағынан мүдделі болып отырса, екінші жағынан Қазақстан мен оның «энергия» тақырыбына деген қызығушылығын көптеген елдер

қолдауда. Қазір елуден астам ел Астанада көрмені өткізуге жазбаша келісім берсе, қырықтан астам мемлекет ауызша растаған.

Тағы да мамандардың пікіріне тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз. КХБ бас хатшысы Висенте Лоссерталес Астананың ЕХРО-2017 өткізуге мүмкіндігі жоғары деп есептейді. Ол біздің еліміздің үш артықшылығына бас мән беретінін жеткізді. Оның пайымынша, біріншіден, Қазақстан басшылығының саяси еркіндігі бар, екіншіден, бұл істі абыроймен атқаруға қажетті қор жеткілікті, үшіншіден, біздің еліміз ұсынып отырған «Болашақ энергиясы» тақырыбы бүгінде бүкіл дүние жүзінде маңызға ие болып отыр.

ЕХРО-2017 ұлттық жобасына Мемлекет басшысының өзі қолдау көрсетуі оны сәтті іске асырудың маңызды факторы болып табылады. 2011 жылдың жазында Ислам конференциясы ұйымы Сыртқы істер министрлерінің 38-ші сессиясында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Ұйымға мүше мемлекеттер ЕХРО-2017 дүниежүзілік көрмесін өткізуде Қазақстанның кандидатурасын қолдайтынына сенім білдірді. Президент бүгінде энергетикаға ауқымды инвестиция салу бүкіл әлем үшін өте маңызды мәселе болып табылатынын атап өтті.

Тарихқа көз жүгіртсек, ЕХРО дәстүрлі көрмесі бұған дейін Азияның солтүстік шығысында, Еуропа мен Солтүстік Америкада өткізіліп келген екен. Ал енді Шығыс пен Батыстың арасындағы алтын көпір болып табылатын жаңа өңірде, Еуропа, Таяу Шығыс елдерімен, бұрынғы Кеңес республикаларымен, сондай-ақ Орталық Азия елдерімен өте жақсы қарым-қатынас орнатқан жас мемлекетте өткізу Астанаға тағы бір ұпай алып келетіні белгілі [1].

Қазақстан елордасы сайлауалды бәсекеде жеңіске жетсе, осы саладағы үздік әлемдік үрдістер мен әзірлемелерді көрсетіп, оны талқылау үшін тиімді алаңға айналары сөзсіз. Қазірдің өзінде «Болашақ энергиясы» тақырыбында жұмыстар басталып кетті. Қазақстан жаңа энергия көздерін енгізу бойынша халықаралық пікірталастарға белсенді түрде қатысып келеді. Айталық, 2012 жылдың маусымында Астанада өткен «Болашақ энергиясы» халықаралық симпозиумы ғаламшардың назарын қайта жаңартылатын энергия көздерін күшейту мәселелеріне аударды. Мұның өзі Қазақстан үшін ЕХРО-2017 көрмесін өткізуде маңызды шаралардың бірі болғаны анық.

Қорыта келгенде, күннен күнге дамып жатқан заманауи технологияларды тиімді пайдалану үкіметтік деңгейде қолға алынса, біздің дәстүрлі энергия көздеріне тәуелділігімізді айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік туар еді. Сонда біз қоршаған ортаны зиянды қалдықтардан қорғап қана қоймай, көптеген жұмыс орнын құрып, сатып алу қабілеттілігін арттыра аламыз. Сондықтан да біздің Тәуелсіз жас мемлекетіміз үшін ЕХРО-2017 көрмесін өткізудің маңызы өте зор. Сайлауалды науқанының ең бір жауапты кезеңі – дауыс беретін күн де алыс емес. Оның нәтижесі тек 2012 жылдың соңында ғана белгілі болмақ. Әрбір қазақстандық біздің жеңіске жететінімізге сенеді және Көрмелердің халықаралық бюросы делегаттары оң жауап береді деген үмітте. Өйткені біз үшін жеңіс маңызды.

Жалпы алғанда, «Жасыл» экономика — Қазақстан қабылдаған халықаралық міндеттемелерге сәйкес және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін табиғи шикізат қорларын тиімді және рационалды қолдану арқылы тұрғындардың әл-ауқатының артуына жеткізетін табысты экономика. Электр және жылу энергиясының генерациясы, газ өндіру, су ресурстарын пайдалану, ауыл шаруашылығын тұрақты дамыту, өнеркәсіп қалдықтарын басқару мен тұтыну, көлік және жол инфрақұрылымы «жасыл» экономиканың негізгі секторлары болып саналады. Қазақстан күн және жел энергетикасын дамытуға қолайлы елдердің бірі болып табылады. Жел энергетикасының тиімділігі еуропалық одақ елдерімен салыстырғанда екі есе тиімді. Күн энергетикасы жөнінен әлемнің ең үздік аймақтарымен теңдесе алады. «Жасыл» экономикаға көшу

тиімділігінің бірнеше факторы бар. Халықаралық сараптама бойынша, жасыл жобаларға салынған инвестицияның 2/3-і өзін-өзі, ақтаса, 1/3-і бес жыл көлемінде шығынсыз-деңгейге қол жеткізеді. Энергия тиімділігінің артуына қарай инвестицияның тиімділігі 50 пайызды құрайды, оның өзін-өзі, ақтау мерзімі екі жылға созылады. «Жасыл» экономикаға салынған инвестиция активтердің жылдам өсіп келе жатқан санатына кіреді. Мысалы, жанғыртпалы энергия көздеріне салынған халықаралық инвестициялар көлемі жағынан қазба байлықтары инвестицияларының көлеміне жақындайды. Табиғи кеніш көздері сарқылып, қоршаған ортаның ластануынан адам денсаулығының нашарлауы күрт өсті. Бүкіл әлемдік қауымдастық осыған алаңдаулы. «Жасыл» экономика бұл күрделі сұрақтардың басты шешімі болып табылады. Оны дамыту арқылы зиянды қалдықтардың ауаға таралуын қысқарту, табиғи қорларды үнемдеп тұтыну, энергия тиімділігін арттыруға қол жеткіземіз. Жаңа экономиканың стратегиясы табиғи технологиялардың дамуына инвестицияларды тартып, ел экономикасын жаңа белеске жеткізеді. Экологияға бағытталған жасыл экономиканың жарқын болашағы бар. Демек, 2017 жылы отанымыздың жүрегі Астана қаласында өткізілетін ЭКСПО-17 халықаралық көрмесінде «жасыл экономиканың» негізінде жасалған, болашақтың балама энергия көздеріне арналған ірі жобаларымыз бен ұсынатын қомақты дүниелеріміздің қатары көбейе бермек [2].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. http://bnews.kz/kz/news/nacionalnyi_proekt_expo_2017/astana/spetsproekti/nacionalnyi_proekt_expo_2017/expo2017_kormesi_kazakstannin_aleuetin_korsetuge_zor_mumkindik-2012_11_12-725713
2. <http://e-history.kz/kz/contents/view/2151> © e-history.kz

ӘОЖ 347.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНК СЕКТОРЫН ДАМУДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЗЕЛЬ ІІІ СТАНДАРТТАРЫН ЕНГІЗУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шомшекова Б.К., Анесова А.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
bshomshekova@mail.ru*

Соңғы қаржылық дағдарыс ҚР банк жүйесінің әлсіз тұстарын көрсетті. Екінші деңгейлі банктердегі капитал жеткіліктілігі мен өтімділік көрсеткіштеріне талдаулар жүргізу арқылы отандық банк жүйесіне Базель ІІІ стандарттарын енгізу мәселелері және оның ерекшеліктері зерттелген. Базель ІІІ стандарты банктің капиталы мен өтімділік көрсеткіштеріне сандық және сапалық талаптар қоя отырып дағдарыстан кейінгі банк қызметтерін реттеуге және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік құрады.

Последний финансовый кризис показал слабые места банковской системы РК. Проведя анализ по ликвидности и достаточности собственного капитала банков второго уровня, рассмотрены вопросы внесения изменений в деятельность отечественной банковской системы международных стандартов Базель ІІІ. Внедрение стандарта Базель ІІІ способствует дальнейшему качественному и количественному развитию банков второго уровня и обеспечивает ее ликвидность и достаточность собственного капитала, тем самым обеспечивая конкурентоспособность.

The latest financial crisis showed weaknesses in the banking system of the Republic of Kazakhstan. Having analyzed the liquidity and adequacy of equity capital of second-tier banks, the issues of introducing changes in the activity of the domestic banking system of international standards of Basel III were considered. The introduction of the Basel III standard contributes to the further qualitative and quantitative development of second-tier banks and ensures its liquidity and adequacy of its own capital, thereby ensuring competitiveness.

Кілттік сөздер: халықаралық Базель III стандарты, Базель II стандарты, пруденциалдық нормативтер, банк капиталының құрылымы, меншікті капитал, меншікті капиталының жеткіліктігі, 1,2,3 – деңгейдегі капитал, меншікті капитал жеткіліктілігінің коэффициенттері $k1-1, k1-2, k1-3$, өтімділік нормативі.

Ключевые слова: международный стандарт Базель III, стандарт Базель II, пруденциальные нормативы, структура капитала банка, собственный капитал, достаточность собственного капитала, коэффициенты достаточности собственного капитала $k1-1, k1-2, k1-3$, норматив ликвидности.

Key words: Basel III international standard, Basel II standard, prudential standards, capital structure of the bank, equity capital, equity capital adequacy, capital adequacy ratios $k1-1, k1-2, k1-3$, liquidity ratio

Соңғы жаһандық дағдарыс әлемнің барлық елдерінің банк жүйесіне кері әсерін тигізіп, меншікті капитал мен өтімді активтер деңгейлері төмендей бастағаны белгілі. Оның салдарынан банктер шығынға ұшырап, құрылымдық өзгерістер енгізуге немесе мүлде қызметін тоқтатуға мәжбүр болды. Нәтижесінде банктік қадағалаушы және реттеуші органдар пруденциалдық нормативтертің сақталу талаптары мен банк қызметіне бақылауды күшейтіп, заңнамалық актілерге өзгеріс енгізуде. Яғни, банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті 2010 жылы жаңа Базель III келісімін жасап шығарды. Бұл келісім алдыңғы келісімнің кемшіліктерін жоюға, әлемдік қаржылық жүйенің тұрақтылығын нығайтуға және жаңа жаһандық қаржылық дағдарыстың пайда болуын алдын алуға бағытталған.

Осы жағдайларды ескере отырып, Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың “Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму” атты Жолдауында маңызды міндет ретінде “қаржы жүйесін жылдам тұрақтандыру, оны жаңа жаһандық нақты ахуалға сәйкестендіру” мәселесін атап өткен болатын[1]. Яғни, Қазақстандық банктер барлық халықаралық стандарттарға, соның ішінде, Базель комитеті мен Халықаралық валюта қорының стандарттарына сәйкес келуі қажет.

Бұл макропруденциалдық саясат қаржы жүйесіне кешенді талдау мен тұрақты мониторинг жүргізеді және банктердің өндіріс секторы мен бюджет саясаты арасындағы байланысын қарастыра отырып, жүйелі тәуекелдердің алдын алу мақсатында банк қызметін әлемдік қаржы нарығының даму тенденциаларына сәйкестендіреді. Макропруденциалдық саясаттың негізгі міндеттері: қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету және қаржылық тәуекелдердің алдын алу [2].

Осы жағдайларда ҚР банк жүйесі жаһандану жағдайындағы талаптар қатарында болуы объективті қажеттіліктен туындап отыр.

Қазіргі кезде ҚР банк жүйесінде 34 екінші деңгейлі банк (ЕДБ) пен олардың 349 филиалдары қызмет атқарады (кесте1). Төмендегі 1-кесте мәліметтерінен соңғы қаржылық дағдарыс әсерінен ЕДБ саны 2015 жылы 2014 жылға қарағанда 7,8%, 2016 жылы 2015 жылға қарағанда 2,8% азайған. Осы банктердің меншікті капиталының жеткіліктігі бойынша мәліметтерінен 2013 жылы банк секторының балансы бойынша меншікті капиталының құрылымындағы негізгі үлесті жарғылық капитал алған.

Кесте 1

ҚР банк секторының 2014-2016 ж. құрылымы

Банк секторының құрылымы	01.12.2014	01.12.2015	01.12.2016
Екінші деңгейдегі банктердің саны, оның ішінде:	38	35	34
- жарғылық капиталда мемлекеттің 100% қатысуы бар банктер	1	1	1
- шетелдік қатысуы бар екінші деңгейдегі банктер	16	16	15
- екінші деңгейдегі еншілес банктер	14	13	11
Екінші деңгейдегі банктер филиалдарының саны	394	346	349

Ескерту: [3] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Төмендегі 2-кесте мәліметтерінен 2013 жылы банк секторының реттеуіш меншікті капиталының мөлшері 2 347,4 млрд. теңге. Капитал жеткіліктілігінің коэффициенттері к1-1 – 11,0%; к1-2 – 13,5%; к2 – 18,7% болды. 2014 жылы реттеуіш капитал 2 629 млрд. теңге мөлшерін құрады, яғни 2013 жылмен салыстырғанда 11,8%-ға өскен. Осы жылы капитал жеткіліктілігінің коэффициенттері келесідей болды: к1-1 – 11,0%; к1-2 – 13,2%; к2 – 17,3%. 2015 ж. меншікті капитал 3 057,6 млрд. теңге мөлшерінде қалыптасып, сәйкесінше капитал жеткіліктілігінің коэффициенттері: к1-1 – 12,5%; к1-2 – 13,1%; к2 – 15,9% құрады.

Осы мәліметтерге сүйенсек, соңғы қаржылық дағдарыс сол кезде әрекет еткен «Капитал мен капитал стандарттарын бағалаудың халықаралық конвергенциясы: жаңа бастамалар» деген атпен белгілі Базель II келісімінің кемшіліктерін көрсеткендей болды. Яғни, реттеушілер капитал құрылымы мен сапасына, несиелік қоржынның әртараптануына, өтімділікті басқару стандарттарына және банктің басқа да қызмет ету аясына, сонымен қатар тәуекелдерді басқарудың «топтық бастамаларын» алып тастауға көбірек назар аударуы қажет.

Жаңа келісім алдыңғыны толықтыра отырып және Базель II келісімінің келесідей кемшіліктерін жоюға бағытталаған:

1. банк капиталының жеткіліктілігін басқару мен бағалау бойынша:
 - қолданылатын анықтамалар мен түсініктемелердің нақты еместігі;
 - банк капиталына қойылатын талаптардың жеткіліксіз деңгейі;
 - банктің несиелік және сауда қоржындарын жоғары шоғырландырғаны үшін айыппұлдардың жоқтығы;
 - ұсынылған әдістердің тәуекел-сезімталдығы және т.б.
2. пруденциалдық нормативтерге енгізілетін талаптар бойынша (Pillar II):
 - бағалы қағаздармен жасалатын мәмілелер бойынша контрагенттердің тәуекелдерділеріне бақылдаудың жеткіліксіздігі.
3. банктің нарықтық тәртібін басқару бойынша:
 - ақпаратты толық ашып көрсетуге талаптардың жеткіліксіздігі.

Кесте 2

2013-2015 ж. ҚР банк секторы меншікті капиталының жеткіліктілігі

Атауы	2013 жыл		2014 жыл		2015 жыл	
	млрд.тг	%	млрд.тг	%	млрд.т г	%
1-деңгейдегі капитал	1 691,0	72	2063,0	78,5	2516,8	82,3
2-деңгейдегі капитал	663,1	28,2	640,8	24,4	540,8	17,7
3-деңгейдегі капитал	1,7	0,1	2,0	0,1		
Барлық есептелген меншікті капитал	2347,4	100	2629,2	100	3057,6	100
Меншікті капитал жеткіліктілігінің коэффициенті к1-1	11%		11%		12,5%	
Меншікті капитал жеткіліктілігінің коэффициенті к1-2	13,5%		13,2%		13,1%	
Меншікті капитал жеткіліктілігінің коэффициенті к1-3	18,7%		17,3%		15,9%	

Ескерту: [3] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Жаңа халықаралық Базель III стандарты енгізілуі ҚР-ның банк жүйесіне айтарлықтай әсер етеді. Себебі, 1-кестеге сәйкес, үшінші деңгейлі капитал толық жойылған және негізгі капитал термині енгізіліп, K_{1-1} капитал жеткіліктілігі коэффициенті 5% деңгейінде міндетті пруденциалдық көрсеткіштер енді өзгермелі көрсеткіштер тобына ауысты.

Кесте 3

Халықаралық Базель III стандартына сәйкес банк капиталы құрылымындағы негізгі өзгерістер

Капитал құрылымы	Өзгерістер
Бірінші деңгейдегі капитал	Негізгі капитал ұғымының енгізілуі (жай акция+бөлінбеген пайда);
	Гибридті құралдардың жойылуы;
	Мерзімсіз қаржы құралдарының жойылуы.
Екінші деңгейдегі капитал	Гибридті құралдардың енгізілуі;
	“Екінші деңгейлі капитал мөлшері бірінші деңгейлі капитал мөлшерінен аспауы тиіс” ережесінің жойылуы;
	Тәуекелді есепке алғандағы активтің 1,25% мөлшеріндегі динамикалық резервтердің енгізілуі;
	Мерзімсіз қаржы құралдарының енгізілуі;
	Артықшылығы бар акциялардың енгізілуі;
	Екінші деңгейлі субординдірілген қарыздың толық мөлшерінің енгізілуі.
Үшінші деңгейдегі капитал	Толық жойылған.
Капиталдан алынған инвестициялар (бірінші деңгейлі капитал сомасынан 50% және 50% екінші деңгейлі капитал сомасынан 50%)	Еншілес ұйымдар капиталына;
	Ұйымның жай акцияларының 10%-ы мөлшерінде басқа қаржы компанияларының капиталына;
	Банктің негізгі капиталының 10%-ы мөлшерінде басқа қаржы компанияларының капиталына;
	Банктің негізгі капиталының 15%-ы мөлшерінде бір банктік емес ұйымның капиталына;
	Банктің негізгі капиталының 60%-ы мөлшерінде бір банктік емес ұйымның капиталына.

Ескерту: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Базель III келісімі банктердің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін екі өтімділік нормативін енгізеді: қысқа мерзімді өтімділік көрсеткіші (LCR) және таза тұрақты қорландыру көрсеткіші (NSFR). Олар өтімділікпен туындауы мүмкін дағдарыстық жағдайларда банк тұрақтылығының сыртқы индикаторлары болуы керек.

1. Қысқа мерзімді өтімділік көрсеткіші (liquidity coverage ratio – LCR), стресстік жағдайлар туындаған кезде 30 күн ішінде банк қызметін жалғастыра ала ма, соны бағалауға мүмкіндік береді. LCR өтімді активтердің таза ақша қаражаттарының ағынына қатынасын білдіреді. Көрсеткіштің мәні 100%-ға тең немесе кем және қадағалушы органдардың шешімімен оның мәні жоғарылауы да мүмкін.

$$LCR = \frac{\text{жоғары өтімді активтер көлемі}}{30 \text{ күн ішіндегі таза өтімділіктің жалпы сомасы}} \geq 100\% \quad (1)$$

Бұл нормативті орындау үшін банктің жоғары өтімді активтерімен 30 күндегі өтімділік деңгейі арасындағы қатынасы 100%-дан кем болмауы керек. Сондай-ақ банк бұл нормативті үнемі қолдануы керек деген болжам бар.

2. Таза тұрақты қаржыландыру көрсеткіші (NSFR, Net Stable Funding Ratio) банктің 1 жыл ішіндегі өтімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл көрсеткіш банктің ұзақ мерзімді тұрақтылығын қаржыландырудың тұрақты көздерін пайдалану арқылы жоғарылатуға бағытталған.

$$NSFR = \frac{\text{тұрақты қаржыландырудың қазіргі деңгейі}}{\text{тұрақты қаржыландырудың қажет көлемі}} \geq 100\% \quad (2)$$

Таза тұрақты қаржыландыру көрсеткіші нарықтағы өтімділіктің жеткіліксіздігі кезеңінде қаржыландырудың ірі көздеріне деген аса көп тәуелділікті шектеуге бағытталған. Бұл әдіс өтімділік көрсеткішінің кенеттен төмендеуі мүмкін жағдайларды минимизациялауға және банктердің қысқа мерзімді қаржыландыру көздерінен өтімділік активтерімен қорлануын алдын алуға көмегін тигізеді [2].

Ал, капитал құрылымындағы өзгерістер автоматты түрде пруденциалды талаптарға сәйкес есептеу коэффициенттерінің формуласы өзгерісіне әкеледі, сонымен қатар олардың нақты нәтижесіне де әсер етеді.

Кесте 4

Негізгі және меншікті капитал жеткіліктілігінің топтар бойынша көрсеткіштері

Коэффициент	ескі	жаңа	Жаңа (консервационды буферді есепке алғанда)
Негізгі капиталдың жеткіліктілігі	-	4,5%	7%
Меншікті капитал жеткіліктілігі k_{1-2}	8%	6%	8,5%
Меншікті капитал жеткіліктілігі k_2	12%	8%	1,5%

Ескерту: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Базель III стандарты капитал мен өтімділік көрсеткіштеріне сандық ғана емес, жоғары сапалық талаптар қояды. Бұл қаржы ұйымдарының капитал құрылымының сапасын арттыруға септігін тигізеді.

Базель III стандартының капитал жеткіліктілігіне арналған жаңа талаптары дағдарыстан кейінгі банк қызметін реттеуге бағытталған және әр кезеңге байланысты құрастырылған.

Болжам бойынша 2018-2019 ж. бастап жоғары талаптар жасалады. 2019 жылғы 1 қаңтарға осы үдеріске қарай қазақстандық банктер дайын болуы тиіс (кесте5).

Қазіргі таңда Базель III стандарттарын енгізу өзекті. Сондықтан оны зерттеушілер, мемлекет басқарушыларының, Ұлттық Банк басқармаларанының, халықаралық компаниялардың топ-менеджерлері арасында көптеген пікірталастар мен даулар тудыратын тақырыптардың бірі болып отыр. Бірі халықаралық стандарттарды олардың болашағына сеніммен қарап, оның жағымды жақтарына айтып жатса, екіншілері ортаға оның коммерциялық банктерге туғызатын мәселелері мен қиындықтары айтуда.

Кесте 5

Капитал құрылымына жаңа талаптар және оны енгізу мерзімі

Көрсеткіштер	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.
Акционерлік капитал мөлшері	3,5%	4%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%
Резервтік буфер	0	0	0,625%	1,25%	1,875%	2,5%	0
Акционерлік капитал+буфер	3,5%	4%	4,5%	5,125%	5,75%	6,375%	7%
Қаржы құралдарынан 15% қысқарту	-	20%	40%	60%	80%	100%	100%
Капитал жеткіліктілігі	8%	8%	8%	8%	8%	8%	8%

коэффициенті							
Капитал жеткіліктілігі+буфер	8%	8%	8%	8,625%	9,25%	9,875%	10,5%

Ескерту: [5] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Moody's Analytics сарапшыларының пікірінше, Базель III халықаралық нормативтерін енгізу коммерциялық банктер үшін бір жағынан үлкен мүмкіндік болса, екінші жағынан мәселе туындайды. Олар Базель III стандарттарын енгізу коммерциялық банктерге бәсекелестікті арттыруға мүмкіндік береді және алдағы уақыттағы экономикалық дағдарыстардағы, олардың тұрақтылығын көрсетеді деген ойда. Бұл әр банктің өзінің Базель III стандартын енгізудегі нормативтің әкелетін кемшіліктері мен қиындықтарын ескере отырып жасалған экономикалық үлгісін таңдап және жасаған уақытында ғана іске асады.

Базель III нормативтерін енгізуде коммерциялық ұйым екі әдістің бірін қолдануына таңдауы бар- әрекет етіп, жақтырған ортаны кеңейтуге және жаңа нормативтік-құқықтық ортаны таңдауы бар. Сарапшының пікірінше, алғашқы әдіс коммерциялық банк үшін мерзімдері мен экономикалық шығыстары бойынша ең тиімді әдіс болып табылады. Бұл жағдайда қолданыстағы жүйеге халықаралық талаптарға сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізіледі. Дегенмен, ол екінші әдістің-яғни қолданыстағы реттеу базасын жаңасына алмастыру, кейбір ұйымдар үшін шығындар бойынша тиімді болып келетінін жасырмайды. Себебі оны енгізу кезінде халықаралық стандарттар дайын күйінде қолданылатын болады. Бірақ, бұл жерде Базель III келісімінің алғашқы ережелері толықтырылып, өзгертіледі деген пікір бар. Сондықтан дұрыс әдісті таңдау ең маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Сондай-ақ банктерді басқару мен қадағалау көрсеткіштерінің автоматтық жүйесін қолдануға кеңес беріледі, өйткені мұндай үрдістерді жүзеге асыру оларға үлкен шығындар әкеледі және адами фактор жағынан қателіктерге ұшырап, уақыт жоғалтулары мүмкін.

Екі әдістің бірін таңдау кезде, коммерциялық банктер алда кездесуі мүмкін қиындықтар мен мәселелерді ескеруі қажет. Олардың біріне -әрбір елдің ішіндегі ішкі және халықаралық нормалардың әр түрлілігін айтуға болады. Осыған орай, бір елдер өздерінің нормативтерін халықаралық стандарттаға сәйкес өзгертіп жатса, басқалары ішкі нормативтер мен халықаралық нормативтерді де бірдей деңгейде орындауы мүмкін[6].

Жаңа стандарттарды енгізу бүкіл әлемде, оның ішінде Қазақстанда да уақыт пен қаржылық шығындарды талап етеді. Бірақ құрастырушылардың айтуынша, банктік жүйелердің басқа амалы жоқ. Сондықтан банк жүйесіндегі бизнес-үлгілерге толықтырулар жасалып, меншікті капиталдың жеткіліктілігі мен банк тәуекелдерін басқаруды жоспарлау стратегиясына өзгерістер енгізілуі керек.

Сонымен бірге еліміздің банктеріндегі тәуекелді басқару мәселесі дамудың жоғары сатысында емес. Егер отандық банктер тәуекелді төмендету мақсатында несиелеу шарттарын қатаңдататын болса, несиелеу көлемі төмендейді. Нәтижесінде дағдарыс кезінде пайда көлемі де азаяды. Базель стандартына сәйкес шетел тәжірибесінде қолданылып жүрген тәуекелдерді басқаруға арналған заманауи дамыған құралдар сенімді қорғаныс пен клиенттерді ұстап тұруға көмек береді. Базель стандарттары тәуекелдерді басқару жүйесі арқылы банк капиталының тиімді қолданылуына септігін тигізеді. Сондықтан, реттеу үдерісін бастамас бұрын екі негізгі жағдайды ескере кету керек, ол үшін:

1. Тиімді математикалық модельдерді қолдана отырып, сапалы қаржылық есептілік жасау. Базель стандартын енгізу ең түпкі мақсат емес, яғни оны енгізу арқылы барлық мәселені толығымен шешу мүмкін емес. Керісінше, аталған жүйені енгізу кезінде мүлдем жаңа қиындықтар мен сұрақтар туындауы мүмкін, сондықтан жаңа

стандартты енгізу барысында, оны уақыт өте келе толықтыра алатындай балама жағдайларды қарастырған орынды.

2. Қаржыны және тәуекелді басқарудағы ықпалдасудың маңызын жоққа шығаруға болмайды. Бұл еуропалық банктердің қызметі барысындағы алғышарт. Сондықтан Қазақстан банктері ақпараттық инфрақұрылымдағы осы бағыт бойынша енгізуді бастағаны дұрыс деген ойдамыз. Бұл бағыт екінші деңгейлі банктерге қандай ресурс пен қызметтің қажеттілігін және тәуекелдерді ескере отырып, қойылған мақсатқа жетудің мүмкіндіктерін айқындай алады.

Бүгінгі таңда ҚРбанк жүйесі халықаралық стандарттарды орындауға тек құжат жүзінде ғана дайын, өйткені ссудалық қоржындардың құрылымы мен олардың сапасы нашар жағдайда. Сондай-ақ жаңа талаптарды енгізу банктік операциялардың пайдалылығын төмендетеді де, ол банк өтімділігінің көрсеткіштеріне жағымсыз әсер береді. Сондықтан ҚР Базель III стандарттары енгізілгенге дейін, еліміздегі банк жүйесі өзінің қаржылық жағдайын жақсартып, коммерциялық банктер халықаралық стандарттарды тиіс деңгейде қабылдауға дайын болады де сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың “Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму” атты 2015 жылғы 30 қарашадағы Жолдауы
2. Брюков В.Г. Базель III. Новые регулятивные требования // Международные банковские операции. -2011. –№3
3. ҚР ҰБ статистикалық мәліметтері <http://www.nationalbank.kz>
4. Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің «Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, December 2010» <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>
5. Stefan Ingves: Managing structural risks in the Swedish banking sector chrome-extension:// <http://www.bis.org/review/r130320a.pdf>
6. Мақыш С.Б. Банк капиталын арттырудың өтімділік дағдарысынан шығуға тигізер ықпалы // Банки Казахстана. – №4. – 2013. – С. 24.

**ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

UDC 110

**COMPETENCE APPROACH AS A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
DEVELOPMENTAL FOUNDATION OF PROFESSIONAL AND PERSONAL
QUALITIES IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS**

Sandybaeva A.T., Ungarbaeva Sh.

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

This article is about the ratio of value orientation of an teacher and value components that characterize the personality of modern teacher in the conditions of modernization of education. The stages of value orientation are teachers, pedagogical value of an teacher, the components corresponding to the values of the modernization of education.

В данной статье речь идет о соотношении ценностной ориентации учителя и ценностных компонентов, характеризующих личность современного учителя в условиях модернизации образования. Этапы ценностной ориентации - это учителя, педагогическая ценность учителя, компоненты, соответствующие ценностям модернизации образования.

Осы мақалада біз оқытушылар мен білім беруді модернизациялау жағдайында қазіргі заманғы педагогтың басын сипаттайтын құнды компоненттерінің құны бағдар қатынасы туралы айтып отырмыз. Мән бағдар кезеңдері - оқытушылар, оқытушылар педагогикалық мәні, білім құндылықтарды жаңғырту тиісті компоненттері болып табылады.

Keywords: *value orientations; pedagogic activities; professional value; pedagogical value; humanist values; innovative value component the value component perspective.*

Ключевые слова: *ценностные ориентации; педагогическая деятельность; профессиональная ценность; педагогическая ценность; гуманистические ценности; инновационный компонент ценности - компонент оценки стоимости.*

Кілттік сөздер: *құндылық бейімделуі; педагогикалық қызмет; кәсіби құны; педагогикалық мәні; гуманистік құндылықтар; инновациялық мән құрамдас мән компонент перспективалық.*

Development of professionally significant personal qualities of the future teacher-psychologist suggests the choice of strategy, the basis of which can serve one or the synthesis of a number of theoretical and methodological approaches that would integrate all the factors influencing the studied pedagogical phenomenon, reflecting the main directions of development of higher education and social demands of the future expert.

In the study, we share the view of EY Nikitina, N. Stefanova and others that approach -. Is the basis for the study process under study is manifested in certain patterns and characteristics [3].

We have analyzed the available science theoretical and methodological approaches in order to identify an erroneous translation and to achieve a positive valued methods and structures in the form of principles and requirements of research. Each of the analyzed approaches a certain degree of completeness is reflected in solving the problem. Along with this, in theory and practice of higher education there is a tendency of synthesis already known earlier theoretical and methodological approaches, among which we include competence, dimensionalny and participatory approaches, some elements of which are visible throughout the history of knowledge of human thought and can be determined in line with of the studied problem. Let us dwell on their character and possible use in this study.

As to the fundamental scientific level, we propose to the competence approach.

Competence approach - an approach that focuses on the formation, and as a result is not considered the sum of learning information, and a person's ability to act in various problem situations, "the formation of competence in the educational process advances to the first place is not the awareness of the student, and the ability to resolve problems different spheres" [4]. Competence approach involves a set of common principles determining the aims of education, the selection of the content of education, organization of educational process and evaluation of educational outcomes.

In the scientific literature (DA Ivanov, T. Kovaleva, KG Mitrofanov, OV Sokolova et al.), There are four aspects of the implementation of the competence approach in education. 1. Formation of key competences nadpredmetnogo nature. This line includes pedagogical techniques and technologies of formation of skills not related to the subject matter (the ability to work in a team, ability to work with the information for themselves and for the group, the ability to creatively approach to the work performed.)

2. Formirovanie generalized skills substantive nature (able to use modern methods of work with the client to be able to analyze the psychological condition of the client, to be able to make a choice of an integrated approach to the problem, to be able to develop methods of preventing problems). 3. Usilenie applied (practical) nature of education. It meant at least two ideas: 1) the idea of the nature of the activity of educational content (ie neobhodimost to master a variety of ways, not the knowledge of methods)... For educational psychology should be noted here the following skills: the ability to build a psychological conversation, the ability to adequately respond to the statement of the interlocutor, the ability to choose a certain type of communication adequate psychological and pedagogical approaches; 2) the idea of the adequacy of the content of education to modern directions of development of economy, science, social life (this line affects the content of psycho-pedagogical education, which is very relevant in relation to changes of recent decades: a case building humanitarian and technical subjects in high school must comply with the new realities).

4. Obnovleniya content of education to address the challenges of mastering "life skills." This line is the implementation of competence-based approach promotes the formation of the following knowledge and skills: the ability to engage in dialogue, the ability to justify and defend their point of view, the ability to persuade, the ability to properly prepare documents [1]. These four areas are highly relevant for the modernization of higher education. Progress on each of them will contribute to improving the competence of our graduates and their readiness to work and life and successful integration into the world community. The analysis of scientific literature allows us to make a conclusion that the successful implementation of the competence approach occurs if it changes the learning content, methodology and evaluation system. Drawing a parallel with traditional education, which is based on the idea of pedagogic requirements, the implementation of competence-based approach can be to talk about the possibilities of pedagogy, based on competence motivation is motivation for compliance and focus on long-term goals of the individual student. Changing the position of a teacher, if the traditional teaching, he is the judge, the bearer of knowledge, then the competence-oriented training, he plays the role of organizer, consultant. Also, there is a change in the position of a student, if the traditional teaching, he is the object, then the implementation of the competence approach the student is responsible for his own advancement, he becomes the subject of its own development, in the learning process takes a different position within the pedagogical interaction.

In foreign studies on the issue of competence-based approach, also notes a discrepancy graduate level social order of society. Due to constantly change and update the terms of labor and uskoryayuschim-sya development of students whose education was aimed at the transfer of knowledge, are not ready for an independent and responsible work in real life. Thus, on behalf of the European governments have been developed and are being implemented educational reform in the direction of the competency approach. The main changes in the

design and development of organizational forms of teaching, when the emphasis from teaching activity is transferred to the training activities, based on the initiative and activity of the pupils themselves, contribute to the formation of key competences. In the German-speaking sources are the following basic forms of organization of the learning process, contributing to the development and formation of key competencies: free labor, the work of a weekly plan, the work in stages, and in particular, project learning [5]. Analysis and comparison of the application of methods of competence-based approach in the domestic and foreign sources show much of their identity. On this basis, we can formulate the following functions approach:

- a) competence-based approach makes it possible to define more precisely the range and the logic of the development of relevant professional terms of knowledge and skills;
- b) based on it are given the opportunity to determine the most accurate in the development of educational content;
- c) Identify the key, general and specific competencies allows to develop more accurate and diagnostically verified system gauges the level of professional competence of the future expert in all phases of its preparation;
- d) competence-based approach, which reflects the idea of professionalism and business qualities of the modern expert, will in our opinion, a positive influence on the development of innovative processes in the system of psychological and pedagogical education.

Based on the foregoing, we believe that one of the main objectives of the updated higher education is the formation of a competent specialist in a certain area, which has not only the knowledge, skills and abilities, but abilities that allow it to reasonably judge the area and settled in her act.

Development of professional competence of teachers, psychologists, we look from the perspective of different approaches: competency, Dey-telnostnogo, systematic, comprehensive, effective, axiological, akmeologicheskogo. Since the problem of development of professional competence of the teacher-psychologist in general is fairly new, a synthesis and integration of the accumulated theoretical and empirical material are possible on the basis of innovation for the modern psychological practice project approach.

Analysis of theoretical research and psychological practice has allowed us to determine the project activities of the teacher-psychologist, to identify its structural components, to consider various approaches to the structuring of the project. The proposed method of "Diagnosis of professional competence of teachers-psychologists" is an integrating character, is based on the criteria of professional competence. The possibilities of this technique is to obtain information about the level of professional competence, in helping a person skilled in the knowledge of professional and personal problems in the formation of the need for self-development and self-improvement. Analysis of the results confirms the hypothesis and research allows us to formulate the following conclusions: 1. The professional competence of the teacher-psychologist is a complex system of interrelated mental processes and the properties of the individual professional, which is expressed in the independent qualitative and tasks of professional activity.

2. A significant innovation means the development of professional competence of the teacher-psychologist is a project-based approach, which provides the possibility of including the individual (team and so on.) In the development and implementation of projects, organization of professional work as a project. Project activities include a set of actions aimed at achieving the goal of the study and resolution of psychological-pedagogical problems of the subjects of the educational process.

3. Criteria for formation of the project activities, educational psychologist, are its essential characteristics include content-targeted, technological, personal, reflexive components and serve as the basis of psycho-pedagogical diagnostics.

4. The program of psychological and pedagogical support of development of professional competence of the teacher-psychologist, including organizational, informative, technological and practical components, enables the transition to professional-valuable level of professional competence.

5. Experimental study demonstrates the effectiveness of the technology implementation of the project approach in the formation of professional competence of the teacher-psychologist, built on the basis of the formation of a full-scale structure of the activities, including professional.

Executed dissertation research does not cover all aspects of the problem. Promising areas of study of the problem of development of professional competence of the teacher-psychologist may be: a theoretical and empirical analysis of the peculiarities of formation of design abilities at different stages of professional work of teachers, psychologists; creation of pilot schemes for the development of professional competence in the design of professional activity of psychologists of various educational institutions (kindergarten, school, university, institution of additional education and others.); creation of training workshops for the implementation of the author's project for the practical psychologists of educational institutions.

LITERATURE:

1. Dolgih MV Development of communicative competence of students of high schools: Dis .kand. ped. Science / MV Long. - Chelyabinsk, 2007. - 193 p.
2. Ivanov DV Influence of educational medium on the formation of emotional stability personality / DV Ivanov. - Voronezh, 2002. - 208 p.
3. Nikitina EJ Theoretical and methodological approaches to the problem of preparation of the future teacher in the management of differentiated education: monograph. / EJ Nikitin - Ufa: Izd CSPU, 2000. - 101 p.
4. Pedagogichesky encyclopaedic dictionary / Ch. Ed. BM Bim-Bad. - M.: Large Ros. Encyc, 2003. -. 528 with ..
5. General and Professional Pedagogy: Textbook. Manual / Auto. - Ed. GD Bukharov, etc. - Ekaterinburg. Publ RGPPU, 2004. - 298 p.

UDC 37.015.33

FORMATION OF VALUABLE ORIENTATIONS IN CHEMISTRY CLASS FROM THE POINT OF VIEW OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY STUDENTS

Sartayeva Sh.

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, jfshse@mail.ru

This article is about the ratio of value orientation of an teacher and value components that characterize the personality of modern teacher in the conditions of modernization of education. The stages of value orientation are teachers, pedagogical value of an teacher, the components corresponding to the values of the modernization of education.

В данной статье речь идет о соотношении ценностной ориентации учителя и ценностных компонентов, характеризующих личность современного учителя в условиях модернизации образования. Этапы ценностной ориентации - это учителя, педагогическая ценность учителя, компоненты, соответствующие ценностям модернизации образования.

Осы мақалада біз оқытушылар мен білім беруді модернизациялау жағдайында қазіргі заманғы педагогтың басын сипаттайтын құнды компоненттерінің құны

бағдар қатынасы туралы айтып отырмыз. Мән бағдар кезеңдері - оқытушылар, оқытушылар педагогикалық мәні, білім құндылықтарды жаңғырту тиісті компоненттері болып табылады.

Keywords: *value orientations; pedagogic activities; professional value; pedagogical value; humanist values; innovative value component the value component perspective.*

Ключевые слова: *ценностные ориентации; педагогическая деятельность; профессиональная ценность; педагогическая ценность; гуманистические ценности; инновационный компонент ценности - компонент оценки стоимости.*

Кілттік сөздер: *құндылық бейімделуі; педагогикалық қызмет; кәсіби құны; педагогикалық мәні; гуманистік құндылықтар; инновациялық мән құрамдас мән компонент перспективалық.*

In our time the value orientations play a major role in the regulation of human social behavior, including the disposition of the individual, ee the installation, motives, interests, and even the "meaning of life".

Individuals are the most important characteristics of his personality as they influence his relationship and interaction with the outside world, determine and regulate human behavior. Aware of their own value orientation, a man looking for his place in the world, reflects on the meaning and purpose of life.

Despite the different approaches to understanding the nature of value orientations, all researchers recognize that the features of the structure and content of individual's value orientations determine the ee orientation and define the position of man in relation to the different phenomena of reality.

Currently, the quality of training of students is of paramount importance. However, teachers we often hear that the guys are not interested in learning. Our children are the generation of the new Millennium, they have outgrown all conventional well-known method of learning and perception, so to speak for them challenging subjects such as physics, chemistry, mathematics, T. e. now it is right to say in the form of as a natural science. School, secondary educational institution may not offer anything new from the point of view of psychology of perception of these objects. And not even save them that teachers try to conduct classes in an unusual form. The state in the framework of the implementation of the new software and new technologies in implementing the school computers and Internet free use in quality improvement and the formation of value orientations of each pupil. In the proof, we can cite various examples. Now, many teachers tend to use the problematic teaching methods, to improve the quality of knowledge and formation of students ' correct perception of complex objects. The reasons for its decline the quality of education and formation of value orientations of many: a reduction in hours for chemistry; load students with unnecessary items, etc. The main reason can be considered as outdated learning technology – explanatory method. In a series of articles, I'd like to suggest to teachers that technology, which aims to liberate the consciousness of the students and contribute to the development of their creative abilities, to relieve a stressful situation arising in the classroom for children and teachers.

Based on the analysis of the literature on the problem of transformation of the educational process, it is possible to draw a conclusion about the changing social order in the field of secondary education.

Note the need for a continuous psycho-pedagogical rethinking of used forms, methods of teaching, which entails a reorientation of professional activity in the new educational values. With the rapid development and accessibility of open information networks, the transfer of ready knowledge ceases to be the main task of the educational process, declining functional importance and attractiveness of traditional training that requires a new quality of pedagogical approach. In the modern world of special values requires work on psychological support of the organization of teachers on the changes in value orientation in the conditions of modernization of education.

During the formation of the value orientations of the teacher of chemistry can distinguish, on the one hand, individual and psychological factors, all characterized by personality characteristics of the person, and on the other hand psychological and pedagogical human environment in which it is involved.

For these factors it is possible to note General trends. If we consider the personality of each teacher, you can divide the value orientation into three main stages [2, pp. 88-112]:

1. Up to high school stage: preschool and school;
2. Undergraduate phase of professional preparation;
3. After high school stage – this stage represents a period in the life of man and can be divided into different stages according to various estimates. For example, age, seniority and level of professional experience, etc.

It may be noted that, at the postgraduate stage, the determining factor in the perception of the teacher, we can say, the implementation of pedagogical detail. According to Shcherbakova A. I. "the professionalism of the teacher are the ability to combine its information function as a teacher with the stages of forecasting and management of mental development and the perception of the individual student; a creative approach to personal activities, to the attainment and skills of studying and generalization of pedagogical experience of the best teachers" [7, p. 202]

Pedagogical activity realized in educational system. This implementation is called and the educational process, through which adapts professional value orientations of future teachers.

With the development of society there is a need of division of labor that caused the separation of the different stages of professional activity. This was the reason for the emergence of a professional culture, which shows the specificity of each profession separately. In the works of S. I. Arkhangelsk, A. V. Barabanschikova, E. V. Bondarivka, Z. F. Narev, etc. discusses pedagogical culture, which is included in practice teaching.

Note that the teacher is inherent in professional-pedagogical culture, as, according to V. A. Slastenina [9], professional and pedagogical culture is educational culture.

Professionally-pedagogical culture is a system of technological education, personal, creative and axiological components, which reveals interests and needs, formed the value orientation and the ability of the person associated with professional activities.

Educational environment - a set of values and the material conditions of existence and activities of students and teacher, active activity of the subjects, the nature of the relationship and external relations. [2, p. 27].

In our study the following relevant provisions of the professional approach:

1. Management of process of formation of professional value orientations of future teachers of chemistry through a specially organized educational environment;
2. System action students in the educational environment, aimed at achieving the goal;

In the article we use the axiological approach as the study of the professional value orientations as a factor in the satisfaction of needs for professional success. Axiological approach arose on the basis of axiology, i.e., the doctrine of values, which has deep historical roots.

Important categories of axiological approach is "value". Value – this "relationship significance" of the social and natural world to the individual, the community and society [4, p. 175].

The following types of values:

- absolute – relative;
- enduring –situational;
- ordinary-professional;
- material and corporeal - spiritual and intellectual;
- egoistic – altruistic.

List of instructional values in accordance with the classification of I. F. Isaev, V. A. Slastenina, E. N. Shiyanova [9]: individual, professional group, socio-pedagogical. They include the values of-funds: a pedagogical actions, communication actions, actions that reflect the

subjective nature of the teacher. They are divided into groups: value – attitudes, values, qualities, and values knowledge. Value relations are based on the appropriate organization of the teaching process and interaction with his subjects. Values-quality is the personal and professional characteristics of the teacher, they are diverse and interrelated individual, personal. Values-knowledge is pedagogic-psychological and subject knowledge, their level of awareness and choice. After reflection and fixing in the consciousness of human value become a realization values, including in teaching. In this context, the axiological approach involves the study of the professional value orientations of future teachers of chemists.

Based on the analysis that contains the state educational standard of preparation of future teachers of chemistry formed the professional values, underpinning the professional competence of future teachers of chemistry special education.

Thus, in the theoretical-methodological basis of system-activity approach acts as the structure of the process of formation of professional value orientations of future teachers of chemistry, cultural and environmental-as limiting the scope of space, a axiological-as a substantial aspect of the study process.

LITERATURE:

1. Agavelyan O. K. Modern theoretical and applied aspects of special psychology and correctional pedagogy \ Agavelyan O. K., P. O. Agavelyan. Novosibirsk, Nikepro, 2004,306 p
2. Zagvjazinskij V. I. Pedagogical dictionary\ V. I. Zagvyazinsky. M.:Akamediya, 2008,p.-337
3. Isaev I. F. Professional and pedagogical culture of a teacher.\I. F. Isaev. Moscow:Akademiya, 2008,-246c.
4. Kagan M. S. Philosophical theory of values / M. C. Kagan SPB.: Science, 1997,-234c.
5. G. M. Kodzhaspirov, Dictionary on pedagogics\ Kodzhaspirov G. M., A. J. Kodzhaspirov Moscow:IKTS "March", 2005,-586c.
6. Yu. s. Manuilov, Environmental approach in education, Pedagogy.-2000, No. 7-pp. 55-57
7. V. I. Plotnikov, Philosophical anthropology as metaphysics of culture. Ekaterinburg: Publishing house Ural University press, 1999,-305c.
8. V. A. Slastenin, Education\, Moscow:Academy, 2002,-389c.
9. Filatova I. A., the Problems of value bases of professional preparation of teachers\ Yaroslavl, 2013, No. 4.-S50-57
10. Philosophical dictionary\ed. I. T. Frolov, Moscow:Politizdat, 1986, -361c.

УДК 347-633

БАЛА АСЫРАП АЛУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аманғазина М., Амирова Б.К.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
amangazina96@mail.ru, bota_1981@mail.ru*

Бала асырап алуды отбасылық құқықтық қатынастардың туындауының негізі ретінде қарастыру. Бала асырап алу отбасылық құқықтық байланысты туындата отырып, отбасында тәрбиелеу. Бала асырап алу барысындағы мәселелрді ұтымды шешу.

Утверждение рассматривать семью в качестве основы для возникновения правоотношений. Что связано с правовой усыновлению ребенка, семьи, семейного воспитания. Вопросы принятия в рационального решения.

The statement considered the family as the basis for the emergence of relations. What it is related to the legal adoption of a child, family, family upbringing. The assumption in management decisions.

Кілттік сөздер: бала, бала асырап алу, халықаралық бала асырап алу, шетел азаматы, гуманизм, альтруизм.

Ключевые слова: ребенок, усыновление, международное усыновление, иностранный гражданин, гуманизм и альтруизм.

Key words: child, adoption, international adoption, a foreign citizen, humanism and altruism.

Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын балаларды Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматтарына тәрбиелеуге беру мүмкін болмаған жағдайларда ғана шетелдіктерге асырап алуға, не балалардың туыстарына осы туыстарының азаматтығы мен тұрғылықты жеріне қарамастан асырап алуға берілуі мүмкін. Балалар Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерлерде тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматтарына, балалардың туысы емес шетелдіктерге аталған балалар ата-анасының қамқорынсыз қалған балалар ретінде орталықтандырылған есепке қойылған күннен үш ай өткеннен соң асырап алуға берілуі мүмкін. Бала асырап алғысы келетін шетелдіктер баланы жеке өзі таңдап алуға, онымен кемінде екі апта бойы тікелей жақын араласуға, қорғаншы және қамқоршы органға баланы асырап алғысы келетіні туралы жазбаша арыз, сондай-ақ мемлекеттік лицензиялар негізінде осындай қызметті жүзеге асыратын агенттіктер беретін ықтимал ата-аналардың қаржы жағынан әл-ауқаты, отбасы жағдайы, денсаулық жағдайы, жеке басының адамгершілік қасиеттері туралы анықтама беруге міндетті [1, 45].

Бала асырап алу – қиын және өте нәзік тақырып. Балалар үйлері мен интернат ұйымдарында асырау жағдайларының көңіл көншітпейтіні белгілі. ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» кодексінің 84-бабы нормаларының талаптарына сәйкес, бала асырап алу үшін мүмкіндік шетел азаматтарына қарағанда Қазақстан Республикасының азаматтарына, сондай-ақ баланың туған-туысқандарына (олардың азаматтықтары мен тұрғылықты мекен-жайларына қарамастан) беріледі. Егер баланы Қазақстан Республикасы азаматтарының қамқорлығына асырауға немесе патронатты тәрбиесіне беруге мүмкіндік болмаған жағдайда ғана халықаралық асырауға ұсынылуы мүмкін. Яғни бала асырап алу мәселелерін шешу кезінде артықшылық қазақстандық азаматтарға көбірек беріледі және тек балаларды оларға беру мүмкін болмаған жағдайларда ғана бала асырап алуға ниеттенген шетел азаматтарына беріледі [2].

Ата-аналарының қамқорынсыз қалған балаларға халықаралық асырап алу көбінесе лайықты өмір сүруге құқығын беретін бірден-бір мүмкіндік болып табылады. Ұлттық заңнама қазақстандық балаларды шетелдік азаматтардың асырап алуына рұқсат етеді. Шетелдік азаматтар негізінен біздің елімізде емделмейтін болып саналатын сырқаттың ауыр түрлерімен ауыратын балаларды асырап алатыны белгілі.

Бала асырап алу ата-анасының қамқорлығынан тыс қалған балаларды тәрбиелеудің ұтымды нысаны болып табылады. Асырап алуға берілетін балалардың мүдделерін толық қамтамасыз ету қоғамның аса маңызды әлеуметтік мәселесі. Осы орайда, бала асырап алу, соның ішінде шетел азаматтарының бала асырап алу туралы статистикалық ақпараттың толықтығына, нақтылығына және объективтілігіне қадағалауды ұйымдастыру мақсатында Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2006 жылғы 28 желтоқсандағы № 79 бұйрығымен «Бала асырап алу, соның ішінде шетел азаматтарының бала асырап алуы туралы мәліметтер» №1-У нысанды статистикалық есбі бекітіліп, жұмыс жүйелі жүргізіліп тұратын болды.

Осы есеп нәтижесінде ата-анасының қамқорлығынсыз қалған 3752 бала анықталып, еспке алынған. Солардың ішінен 1056 бала асырап алуға жататын болып табылады. Ал 2007 жылдың 1 шілдесіне дейін елімізде 1684 бала асырап алынған екен. Солардың ішінен 855 ұл бала және 821 қыз бала асырап алынған. 1063 бала үш жасқа дейінгілер, 250 бала – 4-тен 7-ге дейінгі жастағылар, 363 бала 8-ден 18-ге дейінгі жастағылар.

Құзырлы органдардың мәліметтері бойынша үстіміздегі жылдың бірінші жартыжылдығында шетел азаматтары 383 қазақстандық баланы асырап алынған болып шықты. Соның ішінде 12 бала Қазақстан Республикасының азаматы емес болғанымен, туыстығы бар жандардың асырауына берілген.

Бала асырап алу Қазақстан Республикасында 1999 жылдан басталды. 1999 - 2011 жылдар аралығында халықаралық агенттіктердің көмегімен Қазақстаннан 2979 бала асырап алынды. Мәлімет саны Білім және ғылым министрлігі және Әділет министрлігімен нақтыланады. Қазақстан балаларын асырап алу, яғни - 85% - АҚШ азаматтарына келеді. Сондай ақ Германия, Япония, Ирландия, және де ең қызықтысы Монғолия азаматтары белсенділік танытады [3, 3].

Халықаралық агенттіктердің екі категориясы белгіленді.

Бірінші категорияға өз елінің территориясында және Қазақстанда тіркелген, заңды түрде жұмыс істеп жүрген ұйымдар.

Екінші категорияға өз елінде және сыртта заңсыз жұмыс істейтін халықаралық агенттіктер.

2005 жылы «Мегаполис» газетімен Қазақстан Республикасының халықаралық бала асырап алу жайында іс жүргізіліп өтілді. Осыған сәйкес 1999 жылдың 1 қаңтар айынан бастап 2004 жылдың тамыз айы аралығында қазақстандық балаларды 24 ТМД және өзге елдерінің азаматтарымен асырап алынған. Көптеген балалар АҚШ – 4516, Ирландия – 91, Испания – 47, Канада – 30, Израиль – 23, Франция – 22, ОАР – 20, азаматтарымен асырап алынған.

1 қаңтар 2006 ж. Үкімет бекітуімен шетел азаматтары 5 590 Қазақстан Республикасынан асырап алуға берілді. Балалардың көбісі АҚШ азаматтарымен әкетілді, 4 318 бала екінші отанын тапты, 163 бала Белгия азаматтарымен, 98 бала Ирландия азаматтарымен асырап алынды. Жаңа ата – аналар 44 балаға Германиядан және 74 қазақстандық балалар Испанияда өз жанұясын тапты. Бала асырап алудың асырап алған бала мен асырап алушы үшін ғана емес, сонымен бірге өзге тұлғалар үшін де құқықтық салдары бар. Асырап алған бала жеке басының және мүліктік құқықтар мен міндеттемелері бойынша асырап алушының туған балаларының құқықтары мен міндеттеріне толықтай теңестіріледі [4, 2].

Кәмелетке толмаған өз балаларының заңды өкілдері болып қатысатын туған ата-аналарының құқығын қорғайтын барлық нормалар, бір-бірін өзара асырап, бағу жөніндегі балалар мен ата-аналардың міндеттері, мұрагерлік құқығы және т.б. асырап алушылар мен асырап алған балаларға теңдей қолданылады. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» туралы кодексінің 84-бабына сәйкес:

1. Кәмелетке толмаған балаларға қатысты және солардың мүдделеріне сәйкес қана ұл асырап алуға немесе қыз асырап алуға жол беріледі.

2. Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын бұл балаларды Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматтарына тәрбиелеуге беру мүмкін болмаған жағдайларда ғана шетелдіктерге асырап алуға, не балалардың туыстарына осы туыстарының азаматтығы мен тұрғылықты жеріне қарамастан асырап алуға берілуі мүмкін [2].

Халықаралық бала асырап алудың артықшылықтары мен кемшіліктері. Шетел азаматтары асырап алған балалардың жағдайын білмейміз.

Асыранды балалар жайындағы ұлттық ақпараттық қызметтің (АҚШ) мәліметінше, соңғы уақытта американдықтар 16396 шетел жетімдерін асырап алған. АҚШ азаматтары көбіне Қытай, Оңтүстік Корея, Гватемаладан, ТМД елдерінен – Ресей, Қазақстан, Украина мен Грузиядан бала асырауды әдетке айналдырған. АҚШ-тың өз ішінде жетімді асырап алу үшін әл-ауқаты жоғары отбасы болумен қатар, жергілікті полиция мен Федералдық тергеу қызметінің тексерісінен бастан-аяқ өту керек. Екіншісіне мұндай шарттар ұнамайды. Бұл орайда шетелден бала асырау әлдеқайда жеңіл.

Бүгінде еліміздегі әрбір төртінші жетім шетелдік отбасылардың қамқорына беріледі екен. Соңғы уақытта бір ғана американдықтар 4 мыңнан аса қазақ баласын асырап алған. Бірақ АҚШ-та өмір сүріп жатқан кішкентай отандастарымыздың жай-күйін бақылап отыруға толыққанды мүмкіндік жоқ. Сондықтан шетелдегі жетімдердің жағдайын бақылау қиын. Әсіресе, Африкаға жөнелтілген балалардың жағдайы алаңдатушылық тудырады. Осыдан екі-үш жыл бұрын бір ғана Оңтүстік Африка республикасына 16 қазақ баласы жеткізілген.

ҚР-ның аумағында бекітілген халықаралық бала асырап алудың негізгі шарты-кәметке толмаған, асырап алынған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Егер бала асырап алудың нәтижесінде баланың ҚР-ның заңдарында және ҚР-ның халықаралық шарттарында белгіленген құқықтары бұзылса, бала асырап алудың күші асырап алушының азаматтығына қарамастан соттық тәртіпте жойылуға тиіс. Алайда, бұл мәселеге қатысты сот органдары да жауап бере алмайтын бірқатар сұрақтар туындайды. Мысалыға, бала асырап алудың күшін жою туралы арызды шетелдік асырап алушыларға тапсырудың тәртібі, тиісті істің қаралатын уақыты мен орны туралы хабарлау, бала асырап алудың күші жойылған жағдайда баланы қазақстанға қайтару мәселелері заңнамамен анықталмаған. Көрсетілген мәселелер ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтарын, кепілдіктерін және әлеуметтік қорғалуын реттейтін заңнаманың жетілдірілуі қажет екенін бекітеді. Балалардың құқықтарын қорғаудың эффективті механизмін қалыптастыру үшін, мемлекетімізге бала асырап алу үрдісі мен қатар балаларды құқықтық қорғаудың барлық мәселелерін бақылайтын өкілетті орган қажет [5, 16].

Халықаралық бала асырап алу мәселесі көптеген қоғам мүшелерін алаңдатуда, себебі шетелдік азаматтардың қазақстандық балаларды асырап алуы негізінен криминалдық сипатта орын алып жүр: органдарын трансплантациялау, наркобизнес, жезөкшелікпен айналысуға итермелеу т.б.. Халықаралық бала асырап алудың үрдісіне ерекше назар аударылуы тиіс. Өйткені халықаралық бала асырап алуды құқықтық реттеудегі кемшіліктер баланың маңызды құқықтарының бұзылуына ықпал етіп отыр.

Бұл мәселе қазіргі таңда актуалды болып табылады, себебі, бала өмірі, адам өмірі саудаға салынып жатыр деп дабыл қағып жатқан зиялы қауымдардың ой-пікірлерін де баспасөз беттерінен көптеп кездестіруге болады. Әсіресе бала асырап алу мәселесі, халықаралық бала асырап алу бағдарламасына заңсыз түрде бала асырап алуды, асырап алушы шетел және ҚР азаматтары туралы мәліметтерді мемлекеттік органдарына нақтылы жинауды және қатаң қадағалау керек деп ұсынамын. Осындай жолмен асырап алынған баланың, асырап алушы әке – шешесі жағынан зорлық – зомбылыққа ұшырағаны туралы белгілі. АҚШ азаматтарының халықаралық бала асырап алу бағдарламасымен Қазақстаннан асырап алынған баланың өліміне қатысы бар деген мағлұматтар және фактілер бар. Сондықтанда осындай бағдарламаларды қатаң жүзінде қадағалау керек деп ойлаймын.

Тағы да айта кететін бір жайт, бала асырап алудың күшін жою мәселесіне байланысты, бала асырап алудың күшін жою негіздері заңда атап көрсетілген. Бала асырап алушылар өздеріне жүктелген міндеттерін орындаудан жалтарған, ата-ана құқықтарын теріс пайдаланған, асырап алынған балаға қатал қараған, соның ішінде

оған күш қолданып немесе психикалық зорлық- зомбылық етіп, жыныстық пәктігіне қастық жасаған, маскүнемдікпен, нашақорлықпен немесе уытқұмарлықпен ауырады деп танылған жағдайларда, баланы асырап алудың күші жойылуы мүмкін. Бұл негіздер көп жағдайда ата-аналар немесе асырап алушылар өз міндеттерін дұрыстап атқармаған жағдайда бала асырап алудың күші жойылады. Бала асырап алудың күшін жоюды талап етуге оның ата-аналарының, бала асырап алушылардың, он төрт жасқа толған асырап алынған баланың, қорғаншы немесе қамқоршы органның, сондай-ақ баланың мүдделеріне сай прокурордың құқығы бар. Ал кейбір жағдайда асырап алушылардың өздері де бала асырап алудың күшін жою туралы арызбен жолдана алады, олардың айтуы бойынша бала асырап алғаннан кейін баланың қандай да бір жаман әдеттері, қасиеттері болғандығын, мысалы ол бала ұрлық жасайтындығын, ал ондай әдетін ата-аналар ол баламен тікелей екі апта араласқан кезде байқалмағандығына сілтеме жасап, жолданады. Ал ондай негіздер заңда жоқ. Бұл жерде мынадай сұрақ туады: баламен қарым-қатынас жасау мерзімі заңмен аз берілген бе, әлде, баламен қарым-қатынас жасау орны тек бала тәрбиеленіп жатқан жерде ғана жүргізіледі ме? «Соттардың бала асырап алу туралы істерді қарау кезінде неке және отбасы туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында бұл сұрақтарға нақты жауап жоқ.

Бала асырап алу институтының құрылуының негізгі қағидасы болып бала мүддесінің барынша жақсы қамтамасыз етілуі болып табылады. Асырап алу тек кәмелетке толмағандарға ғана байланысты. Яғни асырап алудың негізгі мақсаты болып балаларға отбасы тәрбиесі және бала мен асырап алушыларға ата-аналық құқықтар мен міндеттердің берілуі табылады. Өйткені кәмелетке толған балалар ата-ана тәрбиесін қажет етпейді, ал ата-аналық құқықтар мен міндеттер балалары кәмелетке толғанда тоқтатылады. Сондықтан бала асырап алуда баланың мүддесі бірінші орынға қойылуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Основы семейного права в Республике Казахстан: Учебно-практическое пособие / Г. К. Пралиева.- Алматы: «Жеті жарғы», 2007. – 96 с.
2. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі // (09.04.2016 өзгертулер мен толықтыруларымен) <http://adilet.zan.kz/>
3. Оспанова М.М. Бақытқа бастар баспалдақ // Егемен Қазақстан газеті.– 23 маусым. – 2005. – Б. 3-4.
4. Муминова З. Жүрегімді иман тербетіп... // Ана тілі газеті. - № 5.– 12 ақпан. – 2012. – Б. 2.
5. Кабділмәжит Нұрғали Отбасы - тыныс тіршіліктің ұясы // Заңгер.– 06 ақпан.– 2013. – Б. 15-17.

УДК- 316.334:378(574)

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ЛИЧНОСТИ

Аралбаева Р.К., Журеева А.А.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорган

В данной статье раскрываются особенности психологического здоровья личности. Проанализированы современные и зарубежные исследования по проблемам психологического здоровья. Раскрыты особенности психического и психологического здоровья личности. Выделены критерии и механизмы психологического здоровья.

Основу психологического здоровья составляет полноценное психическое развитие ребенка на всех этапах онтогенеза.

Бұл мақалада тұлғаның психологиялық денсаулығының ерекшеліктері ашып көрсетіледі. Психологиялық денсаулық мәселелері бойынша қазіргі заманғы және шетелдік зерттеулер талданды. Тұлғаның психологиялық денсаулығының ерекшеліктері қарастырылған. Психологиялық денсаулықтың критерийлері мен механизмдері атап көрсетілген. Психологиялық денсаулықтың негізін баланың Онтогенездің барлық кезеңдеріндегі толыққанды психикалық дамуы құрайды.

In this article features of psychological health of the person are revealed. Modern and foreign researches on problems of psychological health are analyzed. Features of mental and psychological health of the person are revealed. Criteria and mechanisms of psychological health are allocated. The basis of psychological health is made by high-grade mental development of the child at all stages of ontogenesis.

Ключевые слова: *здоровье, психологическое здоровье, психическое здоровье, самореализация, самоактуализация, идентичность, полноценное человеческое функционирование, норма, патология, болезнь.*

Кілттік сөздер: *денсаулық, психологиялық денсаулық, психикалық денсаулық, өзін-өзі іске асыру, өзін-өзі тану, жеке басын қуаландыратын, толық адам жұмыс істеуі, қалыпты, патология, ауру.*

Key words: *healthy, psychologichicheskoe health, food, health, self-actualization, idenitchnot, full-bodied function, norma, patologiya, boleezn.*

В современном обществе раскрытие понятия «психологическое здоровье» является актуальным в настоящее время. Изучение понятия «психологическое здоровье» является наиболее важным в современной профессиональной деятельности психолога, педагога. Использование в работе психолога, педагога модели психологическое здоровья является непосредственным «инструментом» для выявления состояния обратившегося к нему за помощью человека и эта модель, во многом зависит от содержания психологической помощи которую оказывают. Существует концепция «позитивного психологического здоровья», у истоков которой стоят такие представители гуманистической психологии, как К.Роджерс, Р.Мэй, Г.Оллпорт, В.Франкл др., которые определяют психологическое здоровье через призму личности в терминах активности и личностного развития человека. Данный подход приводит к определению таких критериев психологического здоровья, которые характеризуют его в большей степени как процесс, нежели состояние, где важным являются такие понятия, как «самореализация», «самоактуализация», «идентичность», «полноценное человеческое функционирование».

Современный анализ психолого-педагогической литературы показывает, что с точки зрения Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), психическое здоровье - это состояние благополучия, при котором человек может реализовать свой собственный потенциал, справляться с обычными жизненными стрессами, продуктивно и плодотворно работать, а также вносить вклад в жизнь своего сообщества.

Данное определение способствует выделению ряда моментов: во-первых, дается попытка содержательного определения здоровья: «здоровье - есть отсутствие болезней...»; во-вторых, здоровье рассматривается как системный, целостный, комплексный феномен, включающий в себя несколько уровней: физический, психический, социальный; в-третьих, предлагается позитивный подход к определению здоровья. В настоящее время можно выделить критерии психического здоровья: - 1. Осознание и чувство непрерывности, постоянства и идентичности своего физического и психического «Я»; - 2. Чувство постоянства и идентичности переживаний в однотипных ситуациях; - 3. Критичность к себе и своей психической

продукции (деятельности) и ее результатам; - 4.Соответствие психических реакций (адекватность) силе и частоте средовых воздействий, социальным обстоятельствам и ситуациям; - 5.Способность самоуправления поведением в соответствии с социальными нормами, правилами, законами; - способность планировать собственную жизнедеятельность и реализовать; - 6.Способность варьировать способ поведения в зависимости от смены жизненных ситуаций и обстоятельств [1].

Изучая, болезнь и здоровье в динамике как разные системные процессы, С.Б. Семичев указывает, что последние стремятся к разным целям: «болезнь тяготеет к жестко канализированному развитию и эквивинальности, здоровье же - процесс развития и оптимизации стохастичности и числа степеней свободы» [2]. С.Б. Семичев выделяет еще одну характеристику болезни - она препятствует реализации тенденций развития здоровой личности [2].

Исследования Э.А. Соколовой и В.И. Секуна показывают, что «здоровье включает в себя норму функций плюс резервы» [2]. Собственная защищенность имеющими резервами способствует психологическому ощущению физического благополучия. В благоприятной социальной среде, создающей условия для развития, к этому добавляется ощущение психологического и социального благополучия. По мере уменьшения резервов остается только норма. Следующей после нормы является патология, которая вначале проявляется как функциональное нарушение, а затем приобретает органический характер или же сразу определяется как врожденный дефицит функции органического происхождения [2].

Б.С. Братусь рассматривает психологическое здоровье не как однородное образование, а как образование, имеющее сложное, поуровневое строение. По его мнению, несмотря на взаимосвязь и взаимообусловленность уровней, возможны самые различные варианты их развитости, степени и качества их здоровья. Таким образом, психическое здоровье, будучи многоуровневым, может страдать на одних уровнях при относительной сохранности других [3].

Например, Г.И. Малейчук отмечает, что психологическое здоровье не означает отсутствие конфликтов, проблем и т.д., а предполагает зрелость, активность механизмов личностной саморегуляции, обеспечивающих полноценное человеческое функционирование [4].

Понятия «норма», «патология», «здоровье», «болезнь» располагаются в одном условном пространстве, ограниченном с одной стороны, болезнью, а с другой - здоровьем. Норма и патология в этом пространстве - состояния промежуточные. Исследования последних лет показывают (С.Б. Семичева, Д.С. Саркисова, М.А. Мальцева, Н.К. Хитрова, В.Д. Менделевича, Э.А. Соколовой и др.), что можно представить эти понятия, выстроенными в определенной последовательности: здоровье - норма - патология - болезнь [3].

Анализ зарубежных исследований показывают: А.Ребер указывал на желание многих психологов смешивать идеи групповой нормы и индивидуальной [2]. К.Г. Юнг считал, что человек должен уметь приспосабливаться к двум сторонам жизни - сначала к ее внешней стороне (семья, профессия, социум), а затем и к внутренней - потребностям своей природы. Игнорирование того либо другого, по его мнению, может привести к неврозу. Похожую точку зрения высказывает и Э. Фромм. Он выдвигает две концепции здоровья: одна руководствуется потребностями общества, другая - ценностями и потребностями индивида [1].

При оценке нормы можно разделить два направления в психологии. В первом случае, о котором пишет Б.С. Братусь, используется прием, когда принимают негативные критерии нормы; во-втором – это особенности гуманистической психологии, где необходимо дать определение не только нормального, но и здорового человека с помощью позитивных критериев нормы. Однако критерии нормы в гуманистической психологии

являются расплывчатыми. При психологическом подходе, с одной стороны, клиент не стигматизируется, с другой стороны, возникает вопрос, достаточно ли четко психолог определяет границы своей компетентности? Как отмечает Э.А. Соколова, если психолог не выделяет болезни, то может быть потеряно время, и в некоторых случаях безвозвратно [2].

Э.А. Соколова указывает на следующие критерии нормы: - оценка нормы должна носить системный характер; - критерии оценки нормы включают качественные и количественные характеристики; - оценка нормы должна проводиться только с учетом понимания целостности человека, с учетом его индивидуальных особенностей и ситуации, в которой он находится; - оценка нормы не должна быть формальной.

К качественным критериям нормы Э.А. Соколова относит: критерий адаптивности; критерий частоты ментальных полей, на которых происходит дезадаптация; критерий адекватности; критерий самокритики клиента; критерий направленности; критерий изменений в динамике; критерий самоконтроля; критерий эффективности деятельности; критерий допуска во внутренний мир [2].

Анализ исследований Б.С. Братусь показывает, что обретение более твердых критериев диагностики и классификации возможно только в том случае, если помимо анализа внешней, феноменологической стороны аномального процесса будут исследованы его более глубинные, внутриспсихологические детерминанты. «А до тех пор мы рискуем кита отнести к рыбам, а не к млекопитающим, так как по внешнему наблюдению он имеет вид и образ жизни рыбы». Уже сейчас можно предложить в этом плане некоторые подходы. Одним из них является исследование механизмов целеполагания, уровня притязаний, самооценки и специфики их искажения при формах, пограничных между нормой и патологией состояний, в частности - неврозов. Высокое представление больных неврозом о своей значимости и ценности совпадает с постановкой ими далеких, часто недостижимых, идеальных целей, в то время как занижение операционально-технической стороны самооценки связано с выдвиганием явно заниженных реальных целей. Ядерным, патогномичным для неврозов являются нарушения в структуре их самооценки [21].

Как выделяет Г.И. Малейчук, для здорового человека представления о себе будут: 1) Дифференцированными и целостными (первое диалектическое противоречие) («Я разный, я и такой и такой, но все это Я, я принимаю себя всякого»; 2) Стабильными и гибкими (второе диалектическое противоречие). (Я такой, какой Я есть, я знаю, кто Я и какой Я, но Я могу меняться, избирательно перестраивать себя»). Для невротически организованной личности принятие Я будет находиться в прямой зависимости от мнений других людей, значимых для Я. Самооценка, в силу этого, будет неустойчивой, ситуативной [20].

Э.А. Соколова описывает механизмы перехода от смыслоутратности к различным заболеваниям и, в частности, к неврозам. По ее мнению, в случае, если возникает проблема и следующий за ней негативный опыт ее решения, то есть вероятность генерализации. То есть теряется вера не только в свои возможности решения данной проблемы, но и в свои возможности в целом. Это первая критическая точка для появления заболевания. Вместе с тем самооценка себя не снижается, так как остался багаж знаний, умений, навыков. Особенности самооценки, при которой самооценка себя сохраняется на достаточно высоком уровне, а самооценка своих возможностей снижается, характерна для невроза. Если нерешенная проблема влечет за собой потерю смысла социально значимого общения, это еще больше нарушает механизмы регуляции отношений с миром, и рассогласование самооценки усиливается, невротизация усугубляется [22].

Таким образом, анализ исследования показывает, что можно разработать концепцию психологического здоровья: - отсутствие психических заболеваний и пограничных состояний; - отсутствие психосоматических заболеваний и психосоматических расстройств; - отсутствие депрессивных симптомов; - умеренная личностная тревожность; - средняя или высокая адекватная самооценка; - развитые

волевые качества; - удовлетворительный или высокий адаптационный потенциал; - удовлетворенность общением; - средний или высокий уровень поведенческой регуляции; - средний или высокий уровень моральной нормативности; - хорошее самочувствие; - высокая активность.

В такой концепции, по нашему мнению, отражен позитивный взгляд на понятие «здоровье». Кроме того, он учитывает и то обстоятельство, что психологическое здоровье - есть вершина айсберга под названием «психологическое здоровье», та вершина, к которой нужно стремиться.

Психологическое здоровье позволяет личности постепенно стать самодостаточной, регулирующей свои психические процессы, ориентирующиеся в поведении и отношениях не только на задаваемые извне нормы, но и на внутренние осознанные ориентиры. Составляющими (компонентами) психологического здоровья мы считаем социальный, эмоциональный и интеллектуальный аспекты развития личности. Говоря о психологическом здоровье старшего дошкольника, мы выделяем психическое здоровье, основу которого составляет полноценное психическое развитие на всех этапах детства, то есть, удовлетворение возрастных потребностей ребенка, успешность овладения им ведущей деятельности данного возраста. Термин «психологическое здоровье человека» фиксирует два основных понятийных словосочетания: психология человека и психология здоровья; это фундаментальные категории для перспектив развития психологии как научно – практической дисциплины [8].

Психологическое здоровье рассматривается как состояние душевного благополучия, характеризующееся отсутствием болезненных психических явлений и обеспечивающее адекватную условиям окружающей действительности регуляцию поведения и деятельности. В ряде психологических работ психическое здоровье соотносится с переживаниями психологического комфорта и психологического дискомфорта. Психологический дискомфорт возникает в результате фрустрации потребностей ребенка, приводящей к депривации. Фрустрация одной или нескольких детских потребностей лежит в основе так называемых неврозов, проявляющихся в виде различных заболеваний психосоматического генеза (бронхиальные астмы, приступы рвоты, головные боли) [8].

Рассматривая, «психическое здоровье» - главным образом речь идет о нарушениях психического здоровья: о причинах нарушения здоровья, проявлении симптомов нездоровья, неблагоприятных условиях для психического здоровья и т.п. Этот факт еще в 1979 году отметили эксперты ВОЗ. Они сформулировали очень важные рекомендации: - перейти от изучения факторов, повышающих уязвимость ребенка к психическим расстройствам, к изучению тех факторов, которые защищают от действий стресса; - от изучения вредных влияний, неудачных мер воздействия к изучению вредных воздействий, которые бы позволили предупредить психические нарушения.

Исследования последних лет и анализ опыта практической работы психологов в учреждениях образования свидетельствуют о том, что основным фактором, предупреждающим различные психические нарушения в развитии ребенка, является полноценное психическое развитие детей на каждом этапе онтогенеза. Реализация потенциальных возможностей развития детей зависит от создания условий, соответствующих сензитивности возрастного периода.

Условия для здорового развития детей – это целостная медико-психолого – педагогическая система, включенная в социальный и культурный контекст эпохи. Основной характеристикой такой системы является понятие социальной ситуации развития. Ее основу составляет переживание ребенком среды своего обитания и себя в этой среде. Если эти переживания позитивны, среда обладает развивающим эффектом и в ней возможна реализация потенциального психического здоровья ребенка [7,с.66].

И. В. Дубровина в книге «Психологическое здоровье детей и подростков» определяет «психическое здоровье» как нормальную работу отдельных психических процессов и механизмов, а термин «психологическое здоровье» относит к личности в целом, к проявлениям человеческого духа и позволяет отделить психологический аспект от медицинского, социологического, философского. Именно психологическое здоровье делает личность самодостаточной [8].

Данный теоретический анализ осуществлен в духе традиций психологии. Так, например: А.Н. Леонтьев указывал на необходимость разделения представлений о личности и о «психическом», говоря о «личностном» как об особом «измерении». Р.Ассаждоли описывал психологическое здоровье как баланс между различными аспектами личности человека. С.Фрайберг – между потребностями индивида и общества [9]. Н.Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова – как процесс жизни личности, в котором сбалансированы рефлекторные, рефлексивные, эмоциональные, интеллектуальные, коммуникативные, поведенческие аспекты. Широко распространено понимание психологического здоровья в рамках адаптационного подхода (О.В. Хухлаева, Г.С. Никифиров). В данном подходе здоровый человек – это успешно адаптирующийся и имеющий гармоничные отношения с окружающими. По данным О.В. Хухлаевой, понимая психологическое здоровье как наличие динамического равновесия между индивидом и средой, следует считать его критерием и гармонией между ребенком и социумом [10,с.77].

Актуализации процесса и личностных ресурсов его участников осуществляется тремя путями: 1. Исследование условий, способствующих и препятствующих сохранению и укреплению психологического здоровья: - ценностные ориентации;

- уровень адаптации; - психологический климат; - личностные особенности;

2. Проектирование или коррекция условий: - общие и малые педсоветы;- совещания завучей;

3. Практическая психологическая помощь: - индивидуальные консультации по личным и профессиональным проблемам для детей и родителей; - коррекционная деятельность (тренинги, групповые занятия);- спецкурсы [11].

Таким образом, основу психологического здоровья составляет полноценное психическое развитие ребенка на всех этапах онтогенеза. Именно развитие высших психических функций обеспечивает психическое здоровье. Нарушения психического здоровья, а следовательно, и необходимость в коррекционной работе возникают тогда, когда своевременно не реализуются возрастные и индивидуальные возможности, не создаются условия для формирования возрастных психологических новообразований и ярких индивидуальных особенностей у всех детей и школьников, находящихся на том или ином возрастном этапе онтогенеза.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Малейчук Г.И. Идентичность как критерий психологического здоровья личности/Г.И. Малейчук //Психалогія. - 2007. - №4. - С.3- 7.
2. Соколова Э.А. О норме и патологии/Э.А. Соколова //Психологический журнал. - 2009. - № 3.С. 23 - 31.
3. Соколова Э.А. Утрата смысла и ее роль в возникновении заболеваний/Э.А. Соколова // Психологический журнал. -2006. - №4. - С.48- 54.
4. Малейчук Г.И. Психологическое здоровье личности: попытка определения понятия/Г.И. Малейчук//Психалогія. - 2004. - №3. - С.17 - 21.
5. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. Анамнез, этиология и патогенез/А.И. Захаров. - Л.: Медицина,1998. – 174 с.
6. Смулевич А.Б. Психосоматические расстройства/А.Б. Смулевич//Социальная и клиническая психиатрия. - 1997. - №1. - С.5 -18.

7. Медведев С.В. «Адаптация личности в окружающем его мире».- Санкт-Петербург.- 1990. - С.89.
8. Дубровина И.В. «Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы».- Москва: Академия, 1995 - 168 с.
9. Абеуова И.А. «Психологическое здоровье населения» - Алматы.- «Типография Комплекс» -2004. - 94 с.
10. Словарь по социологии //Под редакцией Садовского М.А. – Питер.- 1999 - С.58.
11. Шерьязданова Х.Т. и др. «Психопедагогика здоровья»: Алматы ТОО «Типография Комплекс», 2006 – 140 с.

ӘОЖ 378.016

ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Ахмедиева К.Н., Жексембаева Ж.Р.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ahmedieva66@mail.ru*

Бұл мақалада отбасында гендерлік рөлдер, қыз бала мен ер бала тәрбиесінің ерекшеліктері және ерлер мен әйелдер, ұлдар мен қыздар әртүрлі параметрлер бойынша, психофизиологиялық, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктеріне талдау жасалынады.

В этой статье раскрываются, гендерные роли в семье, воспитание девочек и мальчиков и мужчин и женщин, мальчиков и девочек есть различные варианты, физиологические, были проанализированы социальные и психологические характеристики.

In this article, gender roles in the family, the education of girls and boys and men and women, boys and girls features a variety of options, physiological, social and psychological characteristics were analyzed.

Кілттік сөздер: *Гендер, гендерлік рөлдер, гендерлік саясат, жыныстық деморфизм, жыныстық диспсихизм, жыныстық айырмашылық, гендерлік айырмашылық.*

Ключевые слова: *гендер, гендерные роли, гендерная политика, сексуальное деморфизм, половые различия, гендерные различия.*

Key words: *gender, gender roles, gender politics, sexual demorfizm, dispsixizm sex, sexual difference, gender difference.*

Өскелең ұрпаққа гендерлік тәрбие беру ең күрделі, әрі қайшылыққа толы мәселелердің бірі болғандықтан, қоғамның психологиялық, әлеуметтік және рухани саулығы оны тиісті деңгейде шешуге тікелей байланысты.

Қоғам мен мемлекеттің гендерлік тәрбие мәселесіне ерекше назар аударуы, бүгінгі таңдағы әлемдік әлеуметтік-мәдени ақпараттық фон маскулиндік (ер азаматтық) және феминдік (әйелдік) психологиялық стереотиптерді өзгертіп, жағымды жыныстық рөлдік әлеуметтенуге жекелеген қабілетсіздік, тіпті кей жағдайда жас балалар мен бозбалалардағы шынайы маскулиндік, ал қыз балалар мен бойжеткендердегі феминдік сапалардың толығымен жоғалуына байланысты туындап отыр [1].

Гендерлік даму – жеке тұлғаның өзіндік феминдік және маскулиндік қасиеттерінің сапалық және сандық түрленуіне, жыныстық-рөлдік мінез-құлық амалдары, өз жынысына эмоционалды-құндылық қатынасы мен түрлі жыныс

өкілдерімен өзараәрекеттесуіне байланысты үздіксіз дамып отыратын үдеріс. Гендерлік тәрбие мен дамудың нәтижесі жағымды гендерлік бірегейлену болып табылады.

Бірінші кезекте, гендерлік тәрбие балалардың белгілі ұжымда әлеуметтенуінде кездесетін қиындықтарды жеңуге мүмкіндік беруге бағытталады. Өзінің гендерлік негізіне сай, балалар өзін ұл немесе қыз бала ретінде дұрыс бірегейленуі тиіс. Өзіндік «Менін» дұрыс трактокаламаған жағдайда, мектепке дейінгі мекеме педагогтарының алдында баланың мұндай пікірі мен тәртібін түзетуге бағытталған міндеттерді қою қажеттілігі туындайды.

Алайда, адамның мінез-құлқының ерекшеліктері жайлы да ұмытпаған жөн. Сонымен қатар, мускулиндік, феминдік және андрогиндік тәрізді үш түрлі гендерлік типтер жайлы да есте сақтау маңызды. Баланың мінезінде басымдық танытқан гендерлік типке сай белгілі қорытынды жасалынып, тәрбиенің түрі таңдалынады және тәртіпті түзету жолдары қарастырылады.

Мускулиндік «ер адам» типтес мінез-құлықты білдіреді. Мұндай балалар бірбеткей, қайсар, көшбасшы болуға ұмтылады, өзінің де, өзгелердің де тәртібіне жауапкершілікті ала білетін, неғұрлым күрделі міндеттерді шешетін **тұлғалар**.

Феминдік «қыз» типтес мінез-құлық ерекшелігін сипаттайды. Бұл мейірімді, жұмсақ, биязы мінезді, сентиментальды, өзгелерге аяушылық пен жанашырлық білдіруге дайын адамдар.

Андрогиндік типте ер адам мен қыз балаларға тән мінез-құлық қасиеттері аралас немесе тепе-тең келеді. Мұндай балалар көшбасшы да болады, кей жағдайда оған өкініш те білдіреді.

Қазіргі қоғамдағы унификациялауға ұмтылу оқыту үдерісімен қатар гендерлік тәрбиеге де әсер етіп отыр. Жаңа құрастырылған бағдарламаға сәйкес, балаларды тәрбиелеу әлеуметтік және тұрмыстық саладағы гендерлік теңдікке бағытталғанымен, гендерлік дамудың эмоционалдық саласына нұқсан келтірмейтіндей болуы маңызды.

Осылайша, қазіргі заман балалары оқу бағдарламалары шеңберінде қарама-қарсы жыныс өкілдерінің іс-әрекетін де меңгеру талап етіледі, алайда, жалпы және тұтас алғанда өз жынысы аясында қалуы керек. Мәселен, қыз балалар кәсіби спортта жоғары дәрежеге қол жеткізіп, ер адамдардың мамандығын меңгере алады. Ал ер азаматтар өзіне өзі қызмет ету дағдыларын меңгеріп, тек шеге қағу ғана емес, өзіне тағам дайындай алуы да қарастырылған.

Қазақ отбасында ертеден қанымызға сіңіп, салт-дәстүрімізге байланысты қалыптасқан өзіндік ерекшеліктер мен отбасы мүшелеріне қойылатын талаптар бар. Әке – шанырақ иесі. Отбасы мүшелерінің жауапкершілігі толығымен ер-азаматқа жүктеледі. «Отағасы» деп аталуының себебі де осында болса керек. Және ағайын-туыс арасындағы байланыс ер адамның басшылығымен жүзеге асырылуы тиіс.

Әйел – отбасының ұйтқысы, өмірге бала әкелуден бастап, бағып-қағып, өсіріп тәрбиелеу – әйел-ананың тікелей міндеті. Үй-ішінің, отбасы мүшелерінің тазалығы, тамақ дайындау, үй-іші тірліктерін ұқсату, туған-туыстармен әлеуметтік қарым-қатынастар орнату сияқты көптеген мәселелер әйелдердің араласуымен атқарылады.

Аталған мәселені зерттеуші ғалымдар жыныстық тәрбиені жалпы адамгершіліктен бөліп алмай, мектепке дейінгі шақтан бастап болашақ әйел-ананы қыз балада, ер азаматты-кішкентай ұл бала бойында тәрбиелеу қажеттілігін көрсетеді. Өз мезгілінде тәрбиеленбеген мұндай қасиеттер болашақта жеке тұлға ретіндегі қыз және ұл баланың құрдастары арасындағы эмоционалдық сәтсіздігі мен бұдан әрідегі отбасылық, қоғамдық қызметтерін орындауларына кедергі келтіреді деп тұжырымдайды.

Қазіргі кезеңде қоғамдағы әйел мен еркектің орны туралы түсініктер мен құндылықтар, осымен байланысты стереотиптер мен әлеуметтік үрдістер ерекше өзекті мәселеге айналып отыр.

Жыныстық тәрбие - қыз бала мен ұл баланың дамуындағы гендерлік әлеуметтенуді – өзарақатынастың гендерлік мәдениетін тәрбиелеу, жыныстық репертуарды жүзеге асыруға қабілеттілікті дамыту және оған сәйкес мінез-құлық дағдылары мен іскерліктерін меңгерулерін әлеуметтік қадағалау үдерісі. А.В.Мудриктің зерттеулері бойынша, гендерлік әлеуметтенудің мәні қыздар мен ұлдардың нақты бір қоғамда өмір сүре отырып, онда қалыптасқан түрлі жыныс өкілдерінің өзарақатынас мәдениеті мен гендерлік рөлдерін меңгереді және қайта жаңғыртады деп көрсетеді. Жыныстық тәрбиенің міндеттері- өскелең ұрпақты үйлесімді дамыту, дүниеге ұрпақ әкелу қызметін толыққанды қалыптастыру, жыныстық тәртіптегі адамгершілік нормаларды сақтау, неке мен отбасын нығайтуға ықпал ету.

Әрбір қоғамда, әсіресе көп мәдениетті және көп ұлтты қоғамда гендерлік алуан түрлілікке назар аудару керек. Гендерлік тәртіп адам мінез-құлығының белгілі бір гендерге қатысты көрінетін рөлдерге, мәртебеге, стереотиптерге, нормалар мен құндылықтарға сәйкес болуын білдіреді. Еркек пен әйелге тән нұсқаулар мен оларды орындау жағдайы түрлі ұрпақта, этномәдени және діни топтар мен қоғамның түрлі жіктерінде алуан түрлілігімен ерекшеленеді.

Осылайша гендерлік зерттеулер – белгілі бір социумның әйелдер мен еркектердің жеке тұлғалық әлеуметтік рөлдерін қоғамдық санада анықтап, қалыптастырып, бекітіп, және бөліп көрсететін, сондай-ақ, нәтижесінде мұндай бөлулердің олар үшін неге әкеліп соғатынын зерттейтін білім саласы. Гендерлік зерттеулердің базалық категорияларының бірі - дәл қазіргі тарихи даму кезеңіне сәйкес әрекет ететін ерлер мен әйелдер образдарымен байланысты түсінік *гендерлік бірегейлік*. Кеңестік зерттеушілерінің еңбектерінде (В.С. Агеев, И.С. Кон, Т.А. Репина, Я.Л. Коломинский) аталған термин «психологиялық жыныс», «жыныстық бірегейлік», «жыныстық рөлдік стереотип», «жыныстық рөлдік қатынас» ретінде қарастырылған. Аталған сөздер синонимдер емес екендігін айта кеткен жөн. Гендерлік бірегейлік кең мағыналы ұғым, себебі ол тек рөлдік аспектілерді ғана емес, адамның тұтастай образын (шаш қою үлгісінен мінез-құлық белгілеріне дейін) қамтиды.

Гендер биологиялық емес, мәдени, әлеуметтік ұғым болғандықтан, гендерлік бірегейліктің негізгі компоненттері маскулиндік, феминдік, андрогиндік категорияларын жүзеге асыратын биологиялық жыныс пен әлеуметтік-психологиялық құрылымға ие [2].

Адамзат тарихындағы іргелі түсініктердің қатарында «еркек-әйел» оппозициясының аталатыны белгілі. Ертедегі еңбектің жынысқа қарай бөлінісі еркектің асыраушы (аңшы т.б.) ретінде тұрмыста үстемдікке ие болып, абсолютті тұлға ретінде орнығуына жағдай жасады. Ерлердің қызметі табиғатпен бірге әйелді де бағындырды. Олар әйелдерді өздерінің жартысы деп танып, оны өздерін толықтыратын екінші «Мені» ретінде ғана мойындады, ол ұғым прецедентті мәтіндерде дәйектелді. Философтардың пайымдауынша, осылайша әлеуметтік прогресстің дамуы жыныстық теңсіздікке апарып соқты. Әйел табиғатын тек бала туу қызметіне негіздеу дәстүрі және осы орайда оны толық емес, «арнайы қызметі бар ғана жартыкеш адам» деп тану Томас Аквинат, М.Монтень, Э.Роттердамский, Г.Спенсер және сонымен бірге өзге құндылықтағы басымдылықтарды насихаттайтын иррационалды бағыттың өкілдерінде кездеседі [3].

А.Шопенгауэр әйелдік қабылдау – интуитивті-иррационалды, ал еркектікі – мәнді, ақиқат шындықтың құбылыстарын рационалды ұғыну деп түсінеді. Әйелдердің міндеті жыныстық инстинктімен тікелей байланысты болғандықтан, олар

жалпыадамзаттық мүддені көбірек білдіреді. Бұл – еркектердің табиғи қасиеті – жеке-даралық, ал әйелдердің табиғи белгісі – ұжымдық және тобырлық инстинкт дегенді білдіреді.

З.Фрейд бойынша, адам тұлғасын қалыптастыруда оның жынысына байланыссыз ана рөлінен гөрі әке орны жоғары. Ер адамның отбасында басшы болуы, әйелдің оған бағынышты болуы – табиғи нәрселер, еркек пен әйел психологиясы олардың тәрбиесі мен мәдени жағдайына байланысты болғанымен, туа бітті факторлармен анықталады.

Дәстүрлі қазақ дүниетанымында тұлғалықты, даралықты білдіретін төл категориялар бар. Осындай ұғымға «тектілік» жатады. Тектілік ерге де, әйелге де, байға да, кедейге де тән қасиет. Ол кез-келген адамда болмайды. Тектілік деңгейін «тұқым мен қан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халқының тектілігі» деп бөлген философ ғалым А.Адаеваның пікірінше, «осы тұқым мен қан тектілігі туралы қазақ түсінігі ерте заманнан бастау алғанын және бұл қасиетке атасы мен анасының бірдей жауапты екенін, көбінесе әкесінен гөрі анасының тегіне қатты мән берілетіндігін, қазақ түсінігінде елді текті адам билеуі тиіс екенін дәлелдейтін мысалдар жеткілікті» [4].

Ағылшын тілінен аударғанда **гендер** «тек» деген мағынаны (ағыл. gender – тек, грамматикалық ұғым: мысалы орыс тіліндегі женский род, мужской род, средний род) білдіреді. Американдық сөздікте оның тағы бір мағынасын табуға болады, мұнда «гендер» термині қай топқа, тапқа, санатқа, жататындығын көрсететін қатынас көрінісі. Басқаша айтқанда, *гендер бір нысан* (не затпен) мен бұрыннан белгілі (тап, топ) басқа заттың қатынасын білдіреді.

Яғни, гендер тап ішіндегі бір нысанға не индивидке сол тап ішіндегі ұстанымды, сондай-ақ қалыптасқан таптардың басқаларға қатысты ұстанымын белгілейді және бекітеді. **Гендер** дегеніміз -әлеуметтік қатынас (биологиялық жыныс емес); немесе әрбір жеке тұлғаның арнайы әлеуметтік қатынастар терминіндегі қатынасы.

Егер кең мағынада *гендер* туралы айтар болсақ, бұл терминге күрделі жүйе енеді, бұл мағынада аталған термин әйелдер мен ерлер мінез-құлқының әр түрлі сипаттамасының, өмір сүру стилі мен ойлауын, нормалары мен өмірлік мақсаттарын және т.б. бейнесінің тұтас жүйесін ашып көрсететін жыныстың әлеуметтік мәдени құрылымын білдіреді. Соған сәйкес, гендер -әлеуметтану өнімі, сонымен бірге биологиялық жыныс (sex) дегеніміз – даму нәтижесі. Жыныстың әлеуметтік мәдени құрылымы ретінде бұл термин әйелдер (феминистік) зерттеулерінде қолданыла бастады. Гендер тұжырымдамасының негізгі идеясы айырмашылықтарды жойып, теңдікті қалыптастыруға бағытталмайды, ол өз жынысының «төбесі мен қабырғасы» шеңберінде жеке тұлғаның дамуын шектейтін кедергілерді жоюға бағытталған.

Жыныс – адам идентификациясын анықтайтын алғашқы категориялардың бірі. Психология саласында гендерлік мәселелермен шетел және отандық ғалымдар айналысады, олардың қатарынан Ш.Бернді, Е.Массобу и С. Jacklin, S. Bem, Т. Бендасты, И.С.Клэцинаны, И. С.Конды, В.Е.Каганды, Е.П.Ильинді және т.б. атап өтуге болады. Жыныстық идентификация адамның өзіндік санасының қалыптауындағы маңызды негіз болып табылады [5].

Гендерлік зерттеулердің нысаны жыныстар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің барлық спектрлері болып табылса, гендерлік зерттеулер пәні екі жыныстың әлеуметтік жүйелер мен олардың өзара шартталған өзіндік өзара әрекеттесуі, өзара байланыстылығымен сипатталады.

Социумде еркектің әлемі – бар әлем, әйелдің әлемі – үй деген мағынадағы, патриархаттық парадигма қалыптасқан (грек *paradeigma* – мысал, үлгі модель). Әйел мен еркектің әлеуметтік ролдері өздеріне сәйкес белгіленіп қойған (гендір ролдері).

Гендерлік рөл – қызметтің, статустың, құқықтың дифференциясы және оларды жыныстық айырмашылықтарына байланысты индивидтердің міндеттері. Гендерлік

рөлдер - әлеуметтік рольдердің түрлері, олар қалыпты, нақты әлеуметтік экспектацияда және іс-әрекеттерінде көрінеді. Гендерлік рольдер нақты қалыпты жүйемен байланысты.

Зерттеушілер, гендер – қатысушысы әйелдер мен еркектер болып табылатын, тұрақты даму үстінде болатын қарым-қатынас жүйесі деп тұжырым жасайды. Сонымен олардың іс-әрекеттері қоғамдағы мәдени, психология, педагогика, этнодіни қағидалардың әсерімен қалыптасады.

Әйелдік белсенділіктің өзіндік ерекшелігі еңбек қызметі мен үй шаруашылығын біріктіру қажеттілігінен, сондай-ақ аналық қызметін орындаудан тұрады, сондықтан еркек және әйел жұмыс күшін дифференциациялау биологиялық, сол сияқты әлеуметтік фактормен де байланысты болды. Аналық қызметін атқара отырып әйел қоғамдық өндірістегі өз қызметін үзуге мәжбүр болады, бұл оның мансабының өсу жолына жиі теріс әсер етеді. Осы теріс салдарды жеңуге тырыса отырып, әйел бала тууды шектейді, үнемі уақыт тапшылығы жағдайында үлкен салмаққа, күйзеліске душар болады [6].

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік саладағы гендерлік саясатты біреулер қолдаса, енді біреулер дұрыс еместігін айтып, бұл саясатты қолдамай жатады. Солардың бірі көрнекті жазушы Бексұлтан Нұржекұлы: *«...әйелдердің ең қасиетті жұмысы – біздің ұлттық бейнемізде ол – ана болу, ұрпақ тәрбиелеу. Ол ешқандай биліктен кем емес. Отбасындағы биліктің бәрі әйелдің қолында, яғни ананың қолында. Алып та, дана да, галым да анадан туады... Ел екеніміз, тәуелсіз мемлекет екеніміз рас болса, өзімізге тән тәуелсіз саясат ұстануымыз керек».*

Гендерлік психологияның тарихында бұл бөлікке: жыныстық деморфизм, жыныстық диспсихизм, жыныстық айырмашылық, гендерлік айырмашылық сияқты әртүрлі атқа ие болды. Біздің ойымызша бізбен айтылған бұл сөйлем, бұл бөліктің мағынасы анық бейнелейді. Ерлер мен әйелдер, ұлдар мен қыздар әртүрлі параметрлер бойынша, яғни психофизиологиядан және невропсихологиядан бастап психологияның әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктеріне дейін салыстырылады. Сонымен бірге айырмашылықтар міндетті түрде құрылмайды және ұқсастықтарын да құру міндетті емес. (айырмашылықтардың болуы, ұқсастықтардың болуы бола бермейді). Бұл салыстырудың мақсаты – ерлер мен әйелдердің спецификалық ерекшеліктерін, жыныстардың өзара бейнесін құру. Сонымен қатар, айырмашылықтардың құрылуынан бастап спецификасын және өзіндік бейнесінің (жыныстар ұқсастығын қоса) құрылуына дейін парадигманың ауысуы болып келеді. Психологияның жаңа саласының зерттеулік потенциалы өте кең: біздің ғылымымыздағы барлық зерттеулерді тәжірибе жүзінде қайталауға болады, яғни ерлер мен әйелдердің тең тандауында психофизикадан бастап әлеуметтік психологияға дейін.

Жыныстық айырмашылықтар жеке тұлғаның қызығушылық бағыттарынан, эмоционалдық реакцияларынан, қарым-қатынас құрылымы, өзін-өзі бағалау өлшемдері, психосексуалды дамуы, тіпті кәсіби-еңбек пен неке-отбасылық өзін анықтаудың кезеңдері мен жас ерекшелік сипаттарынан да көрініс береді.

Жыныстық айырмашылықтар жасөспірімдік шақта анық байқала бастайды, себебі, бұл кезеңде жыныстық толысу, жыныстық рөлдерін түсіну мен қабылдау, өзіндік «Мен» ұстанымы, өмірлік көзқарастары қалыптаса бастайды.

Білім беру үдерісіндегі гендерлік ұстанымның түпкі мақсаты қыздар мен ұлдардың қабілеттерін ашу мен максимальды өздерін өзектендіру үшін жағдай жасау мен тұлғаның әлеуетін дамытуға жыныстық ерекшеліктеріне байланысты дәстүрлі мәдени шектеулерді деконструкциялау.

Гендер – адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын негіздейтін жеке тұлғаның базалық сипаттамаларының бірі. Гендердің құрылымы төрт жақты: биологиялық жынысымен, гендерлік стереотипімен, гендерлік нормамен және

гендерлік ұқсастығымен толықтырылады. Ер мен әйелдің физиологиялық ерекшеліктері, тән-тұрпатының әр түрлілігі, т.б. биологиялық сипаттамасы болып табылады. Гендер әлеуметтік жағынан киюласқан, яғни, тұлғаның әлеуметтік қасиетін анықтайды. Гендерлік қатынастардың жаңа парадигмасының пайда болуы, ерлер мен әйелдердің тең мүмкіншіліктерін туғызу – жаңа демократиялық Қазақстанның қалыптасуының жарқын көрінісі. Осыған орай гендерлік сана мен гендерлік қатынастардың жаңа үлгісін жасау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Гендерлік бірегейлік құрылымында келесі компоненттерді бөліп көрсетуге болады: когнитивті (танымдық) – белгілі жыныс өкілі ретінде өзін түсіну және еркек немесе әйел категориясын қолданып өзіне сипаттама бере алу; аффективті (бағалаушы) – психологиялық қасиеттері мен рөлдік тәртіптерін маскулиндік-феминдік эталондық үлгілерге сәйкестендіру негізінде бағалау; конативті (мінез-құлықтық) – өзін презентациялауда белгілі гендерлік топ өкілі ретінде және бірегейленудегі дағдарыстарды шешу амалдарында тұлғалық маңызды мақсаттары мен құндылықтарға сай мінез-құлық үлгілерін таңдау негізінде көрсету [7].

Гендерлік-рөлдік әлеуметтену – бұл адам өмірінің бүкіл даму барысында, өзгеріп отыратын жағдайлар мен жаңа өмірлік тәжірибеге байланысты созылатын үдеріс болып табылады.

Тәрбиелеуге қатысушы әр субъект теориялық және әдістемелік сауаттылығымен бірге өз саналарындағы гендерлік стереотиптерді басқара білуі және әр жеке тұлғаның табиғатын ескеруі қажет.

Тек отбасындағы ересектер мен балалар қатынасындағы гендерлік ерекшеліктерді ескерген жағдайда жыныстық рөлдерін жақсы меңгерген, намысшыл да қайратты ұл, нәзік жанды абыройы асқақтаған, инабатты қыз тәрбиелей аламыз. жеке тұлғаның барлық гендерлік аспектілері қамтылған психологиялық қасиеттері мен сипаттары оның тіршілік әрекеті үрдісіне, айналасындағы адамдар мен қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас кезінде дамып қалыптасады. Сондықтан да аталмыш мәселе бүгінгі таңда кезек күттірмейтін өзекті проблемалардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бендас Т.В. Гендерная психология. Учебное пособие. – СПб, Питер, 2004.- 432с.
2. Геодакян, В.А. Теория дифференциации полов в проблемах развития человека. - В кн. Человек в системе наук. М., 1989
3. Джеймс, Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения.: Джеймс Ф.Л. - СПб.: Питер, 2001
4. Роговская Н. И. Формирование познавательных интересов подростков с учетом гендерных особенностей: Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. Волгоград, 2007.
5. Воронина О.А. Феминизм и гендерное равенство. М., 2004.
6. Воронко Е.В. Гендерные различия в коммуникативной сфере подростка как объект исследования. Гродно: Гродненский государственный университет им. Я. Купалы, 2007.
7. Джеймс,Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения: Джеймс Ф.Л. - С.-Пб., Питер, 2001.

ӘОЖ 810

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Еспанова Г.М.

Espanova69@mail.ru

Бұл мақалада оқушылардың сөйлеу және шығармашылық қабілеттерін қалай дамыту керектігі жайлы жазылған. Нақтырақ әр түрлі сөйлеу қабілеттеріне мысалдар келтіріліп, түсініктеме берілген.

В этой статье написано о том, как надо развивать речь и творческие способности учащихся. В работе даны конкретные разъяснения о том, как проявлять способности учащихся в применении различных примеров.

This article has been written about how to develop speech and creativity of students. You can see the specific explanation of the manifestation of students' ability to apply a variety of examples.

Кілттік сөздер: қоғам, шығармашылық, тұлға, тұжырым, әдіснама.

Ключевые слова: общество, творческая личность, концепция, методология.

Key words: society, creative person, the concept, methodology.

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің білім беру жүйесіне әсері, оның үдерісіне ізгілік пен демократиялық бағыттарды енгізуді, жаңа әдіснамалық тұғырлар мен тұжырымдамалық идеяларды енгізуді қажет етуінен айқын көрінеді. Оқушы тұлғасының өзіндік дамуына, танымына және өзін-өзі жетілдіруіне бағытталған оқыту талабы мұғалімнің өз мамандығы тұрғысындағы біліктілігіне ғана емес, оның кәсіби тұлғасына, шығармашылық даралығына да ерекше мән беріп отыр. Өйткені, болашақ қоғам иесі білім, білік, дағдымен қаруланған, құзыретті, белсенді және шығармашылықпен ойлай алатын, өзін-өзі іс жүзінде көрсете алатындай, парасаттылық, адамгершілік, өзін жетілдіре алатын тұлға ретінде қалыптасуы тиіс.

Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі болып табылады. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Шығармашылық іс-әрекет – оқушының өзі жеке шығармашылық қажеттігіне және шығармашылық өнім, нәтиже туғызуға бағытталған жауапкершілігін қамтитын әрекет деп санаймыз.

Ә.Нысанбаев адамның шығармашылық мүмкіндігін оятудың маңызының зор екенін көрсете келіп, негізгі үш түріне тоқталған. Біріншіден, еңбек шығармашылығы өндірістегі жекелеген қызмет түрлерін ғана емес, өндірістің барлық салаларын түгел қамтиды. Әрбір жұмыс орнындағы адам шығармашылықпен еңбек етуге мүдделі болып, оған жауапкершілікпен қарауы керек. Екіншіден, жұмысқа барлық уақытта да еңбекке қанағаттану сезіміне байланысты қарау. Өзінің мамандығына көңілі толған адамның еңбегі де сапалы болады. Үшіншіден, шығармашылықпен еңбек етудің басты көрсеткіштері қажетсіну уәжінің пайда болуы болып саналады. Шын мәнінде, өзіне сеніп тапсырылған техниканың еңбек операцияларын, өндіріс технологиясын ұдайы жетілдіріп отыру арқылы жаңалыққа ұмтылу әрекеті өнімді нәтиже берумен сипатталады [1, 78-79 б.]. Бұдан шығатын қорытынды адамның субъект ретінде қалыптасуына кедергі болатын қайшылықтардан арылудың құралы, оның толық және сенімді ақпарат алып тұруы болып табылады. Сонда ғана бұл ақпараттар адамның өзінің шығармашылық қуатын оятуға, сөйтіп, тұлға ретінде қалыптасуына, сонымен

бірге өзінің жаңаша жұмыс істеуіне мүдделілігін арттыруға бағыттайды. Өйткені, осы аталғандар адамның өзін-өзі танытуға ұмтылысымен сипатталады.

Біз ғалымның пікіріне қосыла отырып, оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру, олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес іс-әрекет түрлерін үйлестіре жүргізгенде ғана мүмкін болады деп санаймыз. Өйткені, біріншіден, оқушылар үшін шығармашылық іс-әрекет ойында, еңбекте, оқудағы іс-әрекет үстінде көрінеді. Осы әрекеттердің қайсысын болса да оқушылар аса жауапкершілікпен орындайды.

Екіншіден, оқушының өз еңбегіне қанағаттану сезімі оның сабақтағы материалды меңгеруіне байланысты болады. Демек, өткен материалдар бойынша жинақтаған сапалық көрсеткіштер жаңа сабақты саналы меңгерудің негізі болмақ.

Үшіншіден, шығармашылықпен еңбек етуге талаптанады. Оған балалардың өз шығармашылығымен еркін тақырыпқа құрастырған ертегілерінен, мәтін мазмұнына сәйкес қиялы бойынша салған суреттерінен, өткен тақырыпқа ұқсас өлең, тақпақ шығару, логикалық тапсырмаларды орындауынан, анаграмма, ребус құрастыруларынан көруге болады.

Осы заманғы ғылыми зерттеулерді талдау барысында шығармашылық тапсырмаларды қолданылу деңгейіне, мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты бірнеше бағыттарды қамтитынын ғалымдардың төмендегідей еңбектерінен көруге болады.

М. Чошановтың пайымдауынша, шығармашылық тапсырма оқушының оқу танымдық қызметін арттыруға бағытталуы тиіс дей келе, шығармашылық тапсырмалардың негізгі белгілері ретінде: диагностика мен нәтижелілікті, үнемділікті және түзетуді атап өтеді [2, 168 б.].

В. М. Монахов: «Шығармашылық тапсырма бұл - оқушы мен мұғалімнің оқу үдерісін жобалап және ұйымдастыруда бірігіп қызмет етуіне қолайлы жағдай туғызатын, әбден ойластырылған педагогикалық іс-әрекеттің үлгісі» - деп жазады [3, 17 б.]. Ғалымдардың пікірлерін қорытындылайтын болсақ, шығармашылық тапсырма оқушылардың танымдық іс-әрекетін нәтижелі әрекетке ұластыруға мүмкіндік туғызатын жүйе болып табылады.

Шығармашылық тапсырмаларды қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық іс-әрекеттерінің қалыптасуына да ықпал етеді. Шығармашылық іс-әрекетті қалыптастырудың алғышарттары Н.Г.Казанский мен Т.С.Назарованың зерттеулерінде қарастырылған. Олар: оқушылардың шығармашылық іс-әрекеті нәтижелі болуы үшін мына бағыттарға мән беруді ұсынады:

- оқушыларды жаңа тақырыпқа қызықтыра білу, осы арқылы олардың жаңа материалдарды меңгеруге деген ынтасы мен қызығушылығын қалыптастыру;
- жаңа тақырып желілерін жүйелеп, баяндай отырып, негізгі ойды анықтап беру;
- жаңа материалды түсіндіру барысында, оқушылармен сұрақ - жауап әдісі арқылы жаңа тапсырманы түсіндіре білуге бейімдеу;
- салыстыру тәсілін тиімді пайдалана отырып, баланың ойлау белсенділігін арттыру;
- жаңа тақырыпты өткен тақырып мазмұнымен салыстыра отырып, қоршаған орта туралы ұғымдары мен түсініктерін қалыптастыру;
- жаңа тақырып бойынша түсіндіруде, осы тақырып мазмұнымен үндес қысқа әңгіме, өлеңдер оқу сабақ тиімділігін арттыру;
- тақырып желісі бойынша әдеби материалдар мен көрнекілікті қолдану; Демек, балалардың шығармашылық іс-әрекетін дамыту үшін заттар мен құбылыстар туралы белгілі көлемде білім алуы, дағды мен шеберлікке үйренуі маңызды болып саналады.

Мәселені жан-жақты тексеру мақсатында, шығармашылық тапсырмаларды пайдалану негізінде сабақтар ұйымдастырылды.

Сабақтың тақырыбы: Quality of the water

Сабақтың мақсаты: to define the value of the water.

Әдіс-тәсілдер: question and answer, explanation, analyze, creative activity.

Көрнекі құралдар: pictures, proverbs.

Сабақтың барысы:

I. Organization moment:

a) «Brainstroming»– The teacher tells them a story. The story is about a nature. Pretend the changes in the nature. (they will listen to a classical music). During the lesson the teacher gives them different problem solving questions.

Сыныпта шығармашылық тапсырмаларды қолдану барысында бұрыннан алған білімдерін пайдалана отырып, өзіндік, шығармашылық іс-әрекетпен өзі алған білімдерін ғылыми тұрғыдан меңгеріп және соны өздері талдауға, дәлелдеуге, қорытындылауға қол жеткізілді.

Сонымен шығармашылық тапсырмаларды ұтымды пайдалана отырып, әр баланың бойындағы табиғи қабілеттерін анықтау, шығармашылық іс-әрекеттерін қалыптастыру, оның жан-жақты дамуы мен рухани интеллектуалды тұрғыда жетілу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажеттілігі айқындалды.

Шығармашылық қабілеттерге тән негізгі қасиеттерге: жаңа нәрсені зерттеу, талдау және бағалау, ойды есте сақтау және қайта жаңғырту, жаңа идеяның туындауы және ойша көріп келу жатады. Ол баланың бойындағы жасырынып жатқан өте терең қабілеттердің көрінуіне мүмкіндік береді және шығармашылық іс-әрекеттеріне қозғау салады. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерін қалыптастыруға арналған шығармашылық тапсырмалар жүйесі ағылшын тілі сабақтарында үнемі қолданыс тауып отырады. Мысалы оқушыларға мынадай тапсырмалар беріледі.

1. The beginning of the story.
2. Main heroes.
3. Problems which appeared in the life of people.
4. Difficulties which they face
6. Meeting with the enemy.
7. Returning home.

Шығармашылық тапсырмалар негізінде оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың мынадай шарттары анықталды:

- оқушылардың шығармашылық тапсырмалар негізінде шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыратын білімінің болуы;
- оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің дамытушы сипатта болу ортасын ұйымдастыру және шығармашылық іс-әрекетке икемділігін қалыптастыруға ықпал ету;
- оқушылардың шығармашылық іс-әрекетті қамтамасыз ететін оқу тапсырмаларын орындауда шығармашылық тапсырмаларды дұрыс таңдай білуі;
- оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылатын жеке және ұжымдық жұмыстарда өзін-өзі іске асыруына мүмкіндік жасау.

Сонымен оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерін оқытудың шығармашылық тапсырмалар қолдана отырып қалыптастыруды көздеп, қалыптастыру негізі мақсат.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. – Алматы, 1999. – 272 б.
2. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. -М., 1996. - 214 с.

3. Монахов В.М. Проектирование и внедрение новых технологии обучения // Советская педагогика. - 1990. - №7. - Б.17-23.

ӘОЖ 801

ҰЛТТЫҚ ӨНЕРДІҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Усенова А.К., Кенжегулова А.Е.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
a.ussenova@bk.ru, asemake@mail.ru*

Мақалада ұлттық өнердің ұрпақ тәрбиесіндегі рөлінің жоғары екені, сонымен қатар музыка өнерінің құдіретті күшін мектепте пайдалану арқылы жас ұрпаққа Отаншылдық рухта тәрбие беру маңыздылығы жазылған.

В данной статье раскрываются национальная роль в воспитании поколений искусству, а также используя силу могучей музыкальной школы искусств в важности воспитания молодого поколения в духе патриотизма.

This article reveals the national role in the education of generations of art, and using the power of the powerful music school of the arts in the importance of educating the younger generation in the spirit of patriotism.

Кілттік сөздер: *рух, музыка, өнер, ұлт, айтыс.*

Ключевые слова: *дух, музыка, искусство, национальное разрешение споров.*

Key words: *spirit, music, art, national dispute resolution.*

Музыка - баланың мінез-құлқына әсер етіп, оның жан-жақты дамып өсуіне көмегін тигізетін өнер түрі. Бұрындары эстетикалық тәрбиенің құралы ретінде танылса, еліміз егемендігін алғаннан бері қарай бастауыш мектептің музыка пәніне арналған бірнеше бағдарламалар бірінен соң бірі бой көрсете бастады. Ондағы мақсат – музыка өнерінің құдіретті күшін мектепте пайдалану арқылы жас ұрпаққа Отаншылдық рухта тәрбие беру болатын.

Қазіргі таңда білім беретін мектептер, орта және ЖОО – ның алдында әдебиеттің, көркем өнердің, музыканың мүмкіндіктерін пайдалана отырып әсемдікті сезе білетін, өнер шығармаларын дұрыс қабылдап түсіне, түйсіне білетін, бойында ұлттық патриоттық сезімі мықты жаңа ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр. Осы орайда «тәрбие» ұғымына тоқталатын болсақ - адамзат баласымен бірге жасасып келе жатқан процесс бұл. Жас ұрпақты тәрбиелеудегі өнердің орны айрықша. Міне, сондай халқымыздың өнегеге толы мәнді әрі мағыналы төл өнері – айтыс.

Айтыс – қазақтың ауызекі әдеби – музыкалық өнерінің көлемді және аса құнды салаларының бірі. Ол – суырып салма ақындық өнерінің жемісі болып табылады. Айтыста халықтың әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, дүниетанымы, эстетикалық, рухани, философиялық және әлеуметтік көзқарасы, қалыптасу тарихы байқалады. Қазақ халқының рухани дүниесінің түпқазығы, өзекті арнасы - импровизаторлық ұлы сөз өнерінің ерекше қасиеттілігінде екені ежелден-ақ белгілі. Айтысты тіпті сонау ерте замандарда өзге әлем бас иіп тағзым етіп, үлгі тұтса, Еуразия материгі күні бүгінге дейін таң-тамаша қылып келе жатқаны шындық. Сөзіміздің дәлелі ретінде айтыс өнерін зерттеп жүрген американдық ғылым магистрі Эва Мария Дебюссонның пікірін қосуды жөн санадық: «Егер айтысты ағылшын тіліне аударса немесе ақындар сол тілде айтысса, сөз жоқ, әлемді таңғалдырып, жаулап алатын өнер түрі болатын еді». Бұл төл өнерімізге берілген әділетті баға.

Айтыстың негізгі салмағы да, түйіні де өмір шындығы. Бетпе-бет келген екі ақын да сол орайда женудің сан алуан жолдарын, амал-тәсілдерін қарастырады. Ә дегеннен амандасу, ел жағдайын сұраудың өзінде айтыс боларлық түйін, сын тағарлық мәселелер іздестіріледі. Қарсыластардың қай-қайсысы да негізгі уәж, аталы ойларын бірден жайып салмай, аңысын андап, құрылған тор, айлалы қақпанға түсіруді көздейді. Оның алдын орап, матап, шырмап, қисынды да уәжді сөзбен тоспақ болады. Машығы мол, айла-тәсілі көп, аталы сөзді орнымен қолдана білген ақын ғана мәрелі жеңіске жетеді.

XX ғасырдың 90-жылдары және қазіргі XXI ғасырдың бас кезі – Қазақстан Тәуелсіздігі әлемдік деңгейде салтанат құра бастаған жаңа тарихи кезең. Айтыс ақындарының қатарына жаңа есімдер қосылды. Аманжол Әлтаев, Мұхамеджан Тазабеков, Серік Құсанбаев, Бекарыс Шойбеков, Елена Әбдіхалықова, Дәулеткерей Кәпұлы, Ақмарал Леубаева, Кәрима Оралова, Айтақын Бұлғақов, Айнұр Тұрсынбаева, Оразалы Досбосынов, Сара Тоқтамсыова, Ринат Зайытов, Айбек Қалиев, Қарлығаш Әубәкірова, Аспанбек Шұғатаев, Мұхтар Ниязов, Жансая Мусина, Еркебұлан Қайназаров, Болатбек Оразбаев, Мейірбек Сұлтанхан және т.б. жас толқын қосылды. Бұл толқындағы ақындар суырыпсалма өнердің жемістері өлең өрнектерін, бейнелілік-көркемдік сипатын байыта түсті. Мұхтар Әуезов ақындар айтысының өзгешелігін «театрлық, драмалық қызу әсері бар өнер түріне айналады», «халық театрының анық, дәл ұрығы бар деуге болады» [1], деп тануы тегіннен тегін емес. Жаңарған заманда, өз тағдырымыздың, мәдениетіміз бен өнеріміздің тізгіні өз қолымызға тиген уақытта сөз өнері де жаңғырып, көне айтысымыз көрермен аудиториясын кенейтіп телеайтысқа айналып, содан серпін алғаны анық. Ал, ұлы ойшыл Әл-Фарабидің пікірі бойынша, музыка адамның жанына көркем әсер етудің тамаша құралы болып табылады. Ол өзінің «Музыканың ұлы кітабы» атты ғылыми трактатында практикалық музыка халық фольклорынан келіп туындаған деген маңызды философиялық тұжырым жасайды, яғни өнер - халық шығармашылығының нәтижесі дейді. Философ-гуманист ретінде Әл-Фараби адамдарға үлкен ләззат сыйлайтын музыка қандай да бір жеке тұлғаның немесе жекелеген халықтың меншігі емес, оны шығаруда барлық халықтар қосыла еңбектенген деген пікірін білдіреді. Өзінің музыкатанушылық еңбектерінде ұлы ғұлама халық музыкасының емдік қасиеттеріне тоқталып, оның тәрбиелік, қоғамдық рөліне аса үлкен мән береді [2].

Қазақ халық музыка шығармашылығының эстетикалық талғамды қалыптастырудағы мүмкіндіктері, біздің ойымызша, оны игеру процесінде оқушыларда саналы – сезімдік қабылдау қабілеті қалыптасады. Эстетикалық талғам оқушылардың халық музыкасы мен өнеріндегі эстетикалық құндылықтарды ұғынуға деген белсенді ұмтылысын бейнелей отырып, эстетикалық идеал, сезім, көзқарас, қажеттілік, қабілетті біріктіретін музыкалық –эстетикалық қабылдаудағы белгілі бір жүйелілікті туындатады. Оқушылар қазақ халық музыкасына ортақтасу барысында адамның жан-дүниесін, қазіргі заманның мақсаты мен мәнін, табиғатты терең түсіне білу қабілетін өз бойларында тәрбиелей отырып, міндетті түрде өз рухани мүмкіндіктерін байытып, эстетикалық талғамдарын дамыта түседі. Сондықтан халық педагогикасының маңызды құралы ұлттық өнердің бір тармағы «айтыс өнері» арқылы қазіргі мектеп оқушыларына, арнайы білім алып жүрген орта және ЖОО-ның студенттеріне эстетикалық тәрбие беру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 240 б.

2. Әл - Фараби. Таңдаулы трактаттар. /араб тілінен тәржімаланған. – Алматы: Ғылым, 1994.- 337 б.

УДК 378.046.4

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К СТИЛЮ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Усенова А.К., Тынысханова А.Т.

*Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова,
a.usenova@bk.ru, aiym_t.t@mail.ru*

В статье рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы студентов. Объектом анализа является использование методов критического мышления. Особое внимание уделяется творческой активности студентов.

Мақалада студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру қарады. Талдау нысаны сын тұрғысынан ойлау әдістерін пайдалану болып табылады. Ерекше назар студенттердің шығармашылық қызметіне төленеді.

In the article questions of the organization of independent work of students are considered. The object of analysis is the use of methods of critical thinking. Particular attention is paid to the creative activity of students.

Ключевые слова: *социальные отношение, субъектно-творческие позиции, альтернативность, педагогические системы.*

Кілттік сөздер: *балама ретінде, әлеуметтік қатынастар, субъективті-шығармашылық ұстанымын, педагогикалық жүйе.*

Key words: *social attitude, subjective-creative positions, alternative, pedagogical systems.*

Важнейшей задачей высших педагогических вузов в современном образовательном пространстве является не только совершенствование функциональных сторон педагогического мастерства, но и развитие личностного стиля будущего учителя, его субъектно-творческой позиции, качественно нового видения смысла собственной профессиональной деятельности. Современное общество предъявляет новые и более высокие требования будущему учителю в связи с прогрессом техники, науки, совершенствованием социальных отношений. Последнее десятилетие характеризуется обновлением системы образования, проявляющееся через альтернативность педагогических систем, многообразность типов вузов, новых технологий воплощения педагогических идей. Однако усовершенствование традиционных подходов, внедрение новых технологий, дисциплин оказалось недостаточным, чтобы обеспечить существующий рынок труда. Это обусловлено истощением многоуровневой системы, вхождением Казахстана в Болонский процесс [1, с.19-20].

Современный учитель обязан не только передать новым поколениям опыт предыдущих, вооружить своих учеников знаниями, но и сформировать у них потребность в постоянном обновлении, привить навыки самообразования, готовить их к решению проблем, с которыми личность и общество еще не встречались. В Законе Республики Казахстан «Об образовании» подчеркивается, что современном мире нужен учитель, обладающий не только высокой профессиональной компетентностью и педагогическим мышлением, но и способный творчески решать сложнейшие педагогические задачи, оперативно принимать решения и находить оптимальные пути их

реализации [2, с.16]. Следовательно, очевидна необходимость творческого, новаторского характера образования, ключевой фигурой которого является учитель. Для достижения этих целей будущий учитель должен быть оснащен разными стилями преподавания.

Стиль преподавания может заставить их смотреть на учебный материал, как на нечто интересное, полезное и способное изменить их жизнь. То есть первый универсальный принцип преподавания можно сформулировать как *адресность преподавания*. Учитель должен помнить о тех, кого он учит. А разве у нас не встречаются учебники, которые невозможно понять, и учителя, которых не хочется слушать? И все потому, что педагоги забывают об уровне развития своих учеников, их интересах, их интеллектуальных возможностях [3, с.168].

Уроки не должны быть скучными – в этом суть второго универсального принципа преподавания. Скучно или интересно – выбор за учителем. Если ученикам кажется скучной таблица Д. Менделеева – виновата не таблица системы химических элементов, а форма объяснения системы. Ведь содержание любого занятия нельзя охарактеризовать как скучное или неинтересное. Форма объяснения учебного материала может быть скучной, блеклой или яркой, запоминающейся. Ничем не привлекательная тема занятия, попадая в руки учителя, практикующего эффективный стиль обучения, становится более интересной, чем «сногшибательная тема», излагаемая «без огонька». Известен случай в США, когда слова к мелодии «Янки Дуль», напеваемой учителем географии, помогли учащимся сразу запомнить названия континентов. И если вы согласны с этим принципом, ищите творческое и интересное решение любой учебной проблемы. Что бы вы ни преподавали, старайтесь к каждому уроку подходить так, чтобы содержание не было скучным. Прежде всего – для вас [3, с.169].

Стиль преподавания находится в компетенции учителя. *Интересное преподавание* не появляется само по себе – оно *должно быть тщательно спланировано заранее*. В этом – суть третьего универсального принципа. Судьба наградила вас двумя качествами, для применения эффективного стиля преподавания. Эти качества – чувство ответственности и способность выбирать. Характер преподавания влияет на профессиональный стиль, однако его индивидуальный стиль определяется реалью, которую он сам выбирает [4, с.39-95].

Наглядность – одно из «золотых правил» теории обучения. Проведите над собой небольшой эксперимент: во время просмотра любой телепередачи закройте на несколько минут глаза. Открыв их, подумайте, что вы упустили: цвета, выражение лиц, формы – целый мир визуальный стимулов. А теперь подумайте о своих студентах, проходящих процесс обучения с закрытыми глазами. Удручающая картина, не правда ли?

Когда мы преподаем без наглядных пособий, эффект такой же. Только это называется не удручающим, а скучным. Сегодня, когда дети имеют широкий доступ к кино, телевидению, системе Internet, обучение должно быть наглядным. Лучше один раз увидеть, чем тысячу раз услышать! Одна иллюстрация может заменить тысячу слов, поэтому берегите на уроке свои силы [5, с.157].

Мы рассмотрели выдержку из книги известного американского психолога Б. Такмана со ссылкой на Мосстона относительно разных стилей преподавания. Так, Мосстон предложил спектр или последовательность шести стилей преподавания (Таблица 1). В конце этой последовательности – стиль, предусматривающий самостоятельное принятие решений: чему и как учить и обеспечивать контроль. На противоположном конце спектра – стиль, предусматривающий принятие многих решений и обеспечение управления самими учащимися [6, с.95, 97].

Таблица 1. Виды стиля преподавания учителя

<p><i>Контролирующий стиль.</i> Учитель ставит цели урока и выбирает методы, необходимые для их</p>		<p><i>Индивидуальный стиль.</i> Обучение происходит с помощью индивидуальных или</p>
		

<p>достижения. Другими словами, учитель обеспечивает полное управление. Обычно при этом используются лекции и демонстрации учебного материала, так как с помощью этих методов лучше всего можно держать под контролем предмет обучения и поведение учащихся на уроке – это традиционный метод обучения.</p>		<p>программированных заданий. Материал задания выбирается учителем, однако учащиеся сами определяют, когда и как они его завершат. Время контролируется учащимися, но интеллектуальное содержание полностью контролируется учителем.</p>
<p><i>Стиль с акцентом на выполнение задания.</i> Учащимся разрешается выбирать где и в каком темпе они будут выполнять задания, как это обычно делается в лаборатории, физкультурном зале, в художественной или музыкальной студии.</p>		<p><i>Стиль исследования под руководством учителя.</i> Учитель создает такие условия обучения, когда учащиеся в основном сами находят необходимую информацию или объяснение. Учитель может задавать вопросы, но учащиеся должны находить ответы самостоятельно.</p>
<p><i>Стиль взаимообучения.</i> Обучение происходит в малых группах, когда учащиеся по очереди выступают в роли учителей под наблюдением педагога, это партнерский подход, при котором учащиеся в большей степени (по сравнению с другими стилями) контролируют процесс своего обучения</p>		<p><i>Стиль решения проблем.</i> Этот стиль похож на свободное изучение, учащиеся сами решают, что изучать, в то время как учитель выступает в роли советчика. При таком стиле обучения деятельность учащихся носит частично поисковый, поисково-проблемный и исследовательский характер.</p>

Наиболее полное и краткое представление о стилях педагогической деятельности дают А.К. Маркова и А.Я. Никонова [7, с.44]. Они утверждают, что в основе различия стиля в труде учителя лежат следующие основания:

- *содержательные характеристики стиля* (ориентация учителя на процесс или результат своего труда, оценка этапов своего труда);
- *динамические характеристики стиля* (гибкость, устойчивость, переключаемость и др.);
- *результативность* (уровень знаний, навыков, интерес к учебе у школьников).

Исходя из выше сказанного, педагогические вузы должны наглядно познакомить с различными стилями преподавания будущих учителей музыки, создать основу для дальнейшей собственной работы в этом направлении.

1. Студенты, обучающиеся на музыкальных факультетах, имеют, как минимум, семилетнее (а часто и одиннадцатилетнее) музыкальное образование. В большинстве же развитых странах Запада, США, Канады и стран Востока музыкальные школы отсутствуют. Такой уровень абитуриентов в Казахстане дает возможность спланировать последующее музыкальное образование в ВУЗе на принципиально ином, по сравнению с другими странами, уровне.

2. Государственный стандарт музыкально-педагогического образования будущего учителя музыки в Казахстане гораздо насыщеннее и объемнее, чем в других странах. Он дает возможность обеспечить необходимые условия для приобретения всего комплекса предметных знаний, умений и навыков. Достаточно сказать, что учебные планы по предметам «Основной музыкальный инструмент», «Вокал», «Хоровое дирижирование и чтение хоровых партитур», музыкально-теоретические и музыкально-исторические дисциплины в сочетании с музыкально-педагогическими практикумами по содержанию своих программ приближаются к учебным планам и программам соответствующих факультетов консерваторий и институтов искусств. Однако они выступают при этом в

едином комплексе. В других странах эти учебные планы и программы сокращены в несколько раз.

3. Республика Казахстан, представляя собой суверенное, демократическое государство, строит новую модель национальной системы образования, предполагающей духовное, культурное, социальное и экономическое развитие общества. Основой для пересмотра взглядов на музыкальное образование способствовало появлению ряда программ по музыке, целью которых явилось музыкально-эстетическое воспитание учащихся средствами традиционной художественной культуры своего народа [8].

Поэтому, обладая крепкой профессиональной базой, современный учитель должен иметь представление о творческом характере своего труда, быть подготовленным к педагогической деятельности как к творческому процессу, обладать значительным личностным, профессиональным и творческим потенциалом. Профессионализм педагога обнаруживается главным образом в том, что он знает, как учить и воспитывать, как переводить учащегося из одного состояния в другое, как решать педагогические задачи. Нестандартный подход к решению педагогических задач, их оригинальное и высокоэффективное решение педагога, обогащение теории и практики воспитания и обучения называют педагогическим творчеством.

Практика показывает, что каждый педагог имеет свой особый стиль профессиональной деятельности, а педагог-творец-исследователь — собственную лабораторию. На основе анализа, переосмысления имеющейся научной и методической информации он создает свою методику преподавания, творчески адаптируя имеющиеся технологии обучения к конкретным обстоятельствам, дополняя и обогащая собственными находками, собственным видением путей решения той или иной педагогической проблемы. Но чтобы творить, создавать новое, учителю необходимо развивать и совершенствовать свои творческие способности, существенную роль в выявлении и развитии которых может сыграть высшая школа. Необходимость формирования творческой личности в стенах вуза была осознана достаточно давно. Творчество как компонент формирования личности учителя должно присутствовать на всех этапах ее становления, стать ведущим системообразующим компонентом учебно-воспитательного процесса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Омирбаев С. М. О ходе внедрения принципов Болонского процесса в Казахстане // Болонский процесс: практика внедрения в вузах Республики Казахстан. Сборник статей. – Астана, 2010. С. 19–20
2. «Закон об образовании» РК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.12.2016 г.). – Астана, 2016.
3. Lombardy V. Creativity and cross-cultural variation // International Journal of Psychology, 1990. – P. 39-95.
4. Ражников В.Г. Диалоги о музыкальной педагогике. – М., 2004. С. 265
5. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций // Учебное пособие для студентов пед.учебных заведений и слушателей ИПК и ФПК. – М., 1998.
6. Такман Б.У. Педагогическая психология от теории к практике. – М., 2002.
7. Маркова А.К., Никонова А.Я. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя. // Вопросы психологии: Научный журнал, 1987. – № 5. С. 40–48.
8. Садыков Т.С., Абылкасымова А.Е. Дидактические основы обучения в высшей школе. – Алматы, 2000.

УДК 370

ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА К ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ОНР

Ханина Н.Н., Глеуханкызы А.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Asele4ka_95@inbox.ru*

В статье рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы студентов. Объектом анализа является использование методов критического мышления. Особое внимание уделяется творческой активности студентов.

Мақалада студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру қарады. Талдау нысаны сын тұрғысынан ойлау әдістерін пайдалану болып табылады. Ерекше назар студенттердің шығармашылық қызметіне төленеді.

In the article questions of the organization of independent work of students are considered. The object of analysis is the use of methods of critical thinking. Particular attention is paid to the creative activity of students.

Ключевые слова: *особенности детей, задержка психического развития, вегетативная возбудимость, темп созревания.*

Кілттік сөздер: *балалардың ерекшеліктері, психикалық дамуы тежелген, вегетативты қозғыштық, жетілу деңгейі.*

Keywords: *characteristics of children, mental retardation, vegetative irritability, maturation pace.*

В нашей стране с каждым годом увеличивается количество детей с нарушениями речи. В связи с этим также растет потребность в хороших специалистах в сфере логопедии и дефектологии в целом. Несмотря на то, что накоплен значительный теоретический и методический материалы по подготовке будущих учителей, современные требования к фигуре учителя требует модернизации в развитии высшего образования. На данный момент в высшей школе идет реформирование системы образования, где профессиональная компетентность будущего специалиста рассматривается как качество его подготовки к профессиональной деятельности. Опираясь на это, высшее учебное заведение ставит перед собой задачу подготовить компетентного, конкурентоспособного и высококвалифицированного специалиста. В Концепции высшего педагогического образования Республики Казахстан (2016г.) сказано: «Профессиональная подготовка специалиста должна представлять собой целенаправленное формирование профессионализма, готовности к творческой профессиональной деятельности. Этот процесс в вузе должен рассматриваться как становление компетентной личности специалиста, постепенно овладевающего всеми гранями профессии». Это говорит о том, что от высшего учебного заведения требуется подготовить творческого, способного быстро адаптироваться к меняющимся требованиям рынка труда, профессионально ответственного специалиста.

Таким образом, в подготовке будущего специалиста одним из основных структур является компетентность, она необходима каждому специалисту для более эффективного рабочего процесса, что и в значительной мере относится в учителю-логопеду. В решении этих проблем и многих других необходимой частью является профессиональная подготовка будущего специалиста к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с общим недоразвитием речи (ОНР). Следует отметить, что общее недоразвитие речи наблюдается не только как самостоятельное нарушение, но и выявляются у детей, имеющих нарушения слуха, зрения, интеллекта и другие

отклонения в развитии. Это говорит о необходимости оказания им своевременной специализированной, квалифицированной логопедической помощи, эффективность которой во многом зависит от профессиональной подготовки логопеда. Обеспечение профессиональной подготовки и обеспечение общества высококвалифицированными специалистами напрямую зависит от качества образования в высшем учебном заведении. За время обучения у студентов должны быть сформированы знания психологической, педагогической и клинической характеристики детей с общим недоразвитием речи. Умение проводить уроки по разным методикам и уметь их дифференцировать. Умение составлять индивидуальные коррекционные программы для детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. Понимание связи семейного воспитания, информирования и поддержания связи с родителями детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. А также умение воспитывать и обучать данную категорию детей. К логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР будущий специалист должен подходить творчески, использовать разные дидактические, наглядные материалы, в том числе можно и использовать разные материалы из средств массовой информации. Учитывая, что сейчас идет стремительное развитие телекоммуникационных систем и это в значительной мере имеет влияние и на образование. Самая актуальная проблема создается в подготовке логопедов для работы с детьми данной категорией детей. Поэтому в высшем учебном заведении, в нашем веке информационных технологий, преподаватель вуза должен развивать у студентов умение анализировать, отбирать, дифференцировать главную информацию, умение самостоятельно создавать собственные приемы, методики и программы для преодоления нарушения речи у детей дошкольного возраста. Для решения этих проблем требуется поиск эффективных средств в организации учебно-воспитательного процесса в высшем учебном заведении. Как говорилось выше, о модернизации в развитии системы образования, существуют недостаточно решенные актуальные вопросы с проблемой формирования готовности специалистов в сфере специального (коррекционного) образования. Уделяется недостаточно внимания для поиска наиболее эффективных методов и приемов для подготовки специалиста дефектолога в работе с детьми дошкольного возраста с ОНР.

На основании анализа теории и практики готовности к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР в высшей школе можно заключить, необходимо разрешить возникшие в современных условиях противоречия между требованиями общества к специалисту как профессионально-культурной личности, обладающей предметной, специальной компетенцией, основанной на владении комплекса эффективных методов и приемов в работе с детьми дошкольного возраста с ОНР и недостаточной разработанностью психолого-педагогических условий и средств, способствующих процессу ее формирования. Необходимость разрешения выявленного противоречия послужило основанием для определения темы исследования - «Подготовка будущего специалиста к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР». Обучение студентов в высшей школе должно быть направлено на поэтапное формирование профессиональных компетенций и профессиональной ответственности.

Цель исследования состоит в выявлении, теоретическом и экспериментальном обосновании педагогических условий, обеспечивающих эффективность формирования готовности будущих специалистов - дефектологов к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР.

Объект исследования: система профессиональной подготовки будущих дефектологов.

Предмет исследования: процесс формирования готовности будущих специалистов-дефектологов к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР.

Гипотеза исследования: процесс формирования готовности будущих дефектологов к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР будет эффективным, если:

1) он построен на основе разработанной структурно-схематической модели, включающей все основные компоненты этого процесса: цель, задачи, принципы, содержание, формы, методы, средства и результат;

2) реализуются следующие педагогические условия: внедрение в образовательно-воспитательный процесс спецкурса «Организация, содержание и особенности обучения и развития детей с ОНР»; использование возможностей педагогической практики для формирования у студентов соответствующих знаний и умений по организации логопедической работы с детьми дошкольного возраста с ОНР; организация научно-исследовательской работы студентов по проблемам настоящего исследования при выполнении курсовых работ.

В соответствии с проблемой, целью, объектом, предметом и гипотезой исследования были поставлены следующие задачи:

1) раскрыть сущностно-содержательные характеристики готовности будущего специалиста-дефектолога к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР;

2) определить критерии, показатели и уровни готовности будущего дефектолога к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР;

3) разработать модель процесса формирования готовности будущих дефектологов к использованию эффективных методов и приемов в работе по коррекции дефектов речи у детей;

4) осуществить экспериментальную апробацию разработанной модели в образовательном процессе вуза;

5) разработать и внедрить спецкурс «Организация, содержание и особенности обучения и развития детей дошкольного возраста с ОНР» для студентов специальности «Дефектология».

Базой исследования послужил Жетысуский Государственный Университет имени И. Жансугурова.

Цель и задачи поставленные в работе выполнены. Исследовано эффективность формирования готовности будущих специалистов - дефектологов к логопедической работе с детьми дошкольного возраста с ОНР. Проведенные исследования позволяют сделать вывод о том, что логопедическая работа с детьми дошкольного возраста с ОНР понимается нами как целостное образование личности, интегрирующее три взаимосвязанных компонента: мотивационно-ценностный (осознание будущим дефектологом значимости речевого развития для обучения и воспитания дошкольников с нарушением речи), когнитивный (наличие системы научно обоснованных знаний о сущности, содержании и особенностях дошкольной логопедической практики) и деятельностный (наличие сформированного комплекса умений, направленных на развитие речи детей с ОНР в процессе логопедического воздействия). Составляющие компоненты готовности выступают критериями ее сформированности у будущих дефектологов. Данная готовность обладает интегративным свойством как система, объединяющая и связывающая основные знания, умения и опыт, приобретаемые будущими дефектологами в ходе изучения спецкурса «Организация, содержание и особенности обучения и развития детей дошкольного возраста с ОНР», в процессе педагогической практики и при выполнении курсовых работ на тему настоящего исследования.

Структурно-схематическая модель процесса формирования готовности будущих дефектологов к использованию потенциала народной педагогики в логопедической работе с дошкольниками представляет собой системное образование, в котором

выделяются: целеориентационный (цель, задачи, принципы), содержательный (общенаучная подготовка, психолого-педагогическая подготовка и предметно-методическая подготовка: спецкурс «Этнопедагогические основы логопедической работы с дошкольниками», педагогическая практика, выполнение курсовых работ), процессуальный (организационные формы, методы, средства обучения) и результативный компоненты.

Эффективность формирования готовности будущих дефектологов к использованию потенциала народной педагогики в логопедической работе с дошкольниками обеспечивается реализацией следующих педагогических условий: внедрением в образовательно-воспитательный процесс факультета спецкурса «Этнопедагогические основы логопедической работы с дошкольниками»; использование возможностей педагогической практики для формирования у студентов практико-ориентированных знаний и умений по интеграции средств народной педагогики в процесс логопедического воздействия; организация научно-исследовательской работы студентов по проблемам настоящего исследования при выполнении курсовых работ.

Достоверность и обоснованность результатов исследования обеспечивается анализом современных достижений психолого-педагогической науки, теоретическим обоснованием и практической реализацией теоретико-методологических основ формирования профессиональной компетентности будущих специалистов - дефектологов в профессиональной деятельности; применением комплекса методов сбора и обработки эмпирического материала, адекватных цели, задачам и гипотезе исследования; продолжительностью экспериментального исследования; сочетанием качественного и количественного анализов; статистической обработкой данных; получением проверенных положительных результатов; внедрением результатов исследования в систему профессиональной подготовки студентов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. // А.А. Леонтьев // – М., 1969.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь: собрание сочинений / Л.С. Выготский. - М., 1982. – Т. 2. – 252 с.
3. Алексеева М.М., Ушакова О.С. Взаимосвязь задач речевого развития детей на занятиях // Воспитание умственной активности у детей. - М., 1983. - С.27-43.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
Абайдельданова М.К. СПЕЦИФИКА СРС В ПРЕПОДАВАНИИ ПРАКТИЧЕСКОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА.....	4
Абильмажинова А.К. ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУДІ ӨМІР ЖӘНЕ ЗАМАН ТАЛАБЫМЕН ҰШТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	8
Галиева Н.С. ҚАСЫМ ХАН ЖӘНЕ «ҚАСЫМ ХАННЫҢ ҚАСҚА ЖОЛЫ» АТТЫ ӨДЕТ- ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ.....	12
Даулетханова А.С. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ.....	17
Карибаева Ж. О. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘДЕБИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	20
Кешельбаева М., Рахимова А.М. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	25
Мәдібай Қ.Қ. М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ҰЛТ МЕКТЕБІНДЕ АНА ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ..	29
Сейтжанов З.Н., Нүсіпәліқызы А.Н. ҰЛЫҚБЕК ЕСДӘУЛЕТОВТИҢ «КӨЗДІҢ ҚҰНЫ» ПОЭМАСЫ.....	33
Глеубергенова Н.А. ТАРИХИ ТҰЛҒА ЖӘНЕ КӨРКЕМ БЕЙНЕ.....	36
Щербовских И. Г. ПРИНЦИП БИНАРНОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ Ф.И. ТЮТЧЕВА.....	40
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ	
Алтынбекқызы А., Жерновых И. ТРАСОЛОГИЯ В АКВАТОРИЯХ.....	51
Аринов Е. ПОРЯДОК ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОБАЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РК.....	53

Озенбаева А.Т. АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ.....	57
Тинистанова С.С., Менисова Г.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ДАМУЫ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	62
Толеген М.А., Жандаулетова А. ПОНЯТИЕ, РАЗВИТИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОЛОЖЕНИЙ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	65
Уразымбетов Т.Е., Дарибаев Ғ. С. ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЗАҢДАРЫ.....	70
Шеримова Н.Ш., Ерболған М. ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НОТАРИАТА В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	74
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Sultanova G. S. INTEGRATION AS DEVELOPMENT STRATEGY OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	81
Tolamissova A. PEDAGOGICAL ASPECTS OF SIMULATING TRAINING OF THE SPECIALISTS OF STATE AND MUNICIPAL MANAGEMENT.....	84
Авдугалиев Р.А., Әукенов Б.Е. МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ.....	89
Жасұланқызы А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР СҮРУ ДЕҢГЕЙІН КӨТЕРУДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	96
Кереева А.Р. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАНТ ЖӘНЕ ҚАНТ ҚЫЗЫЛШАСЫ НАРЫҒЫНДА ШАРУАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	101
Лухманова Г.К., Бекешқызы А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛИЗИНГТІК КОМПАНИЯЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРГЕ ӘСЕРІ.....	107

Оразбекұлы Б., Тұрлыбеков Б. ҚҰЖАТТАРДЫ ЖАСАУ, ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ӨНДЕУ ТӘРТІБІ.....	112
Оразбекұлы Б., Убайдуллаев Ш. ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО БАЛАНСА.....	114
Сейдахметова А.А., Сейдахметов А.А. «ЭКСПО-2017» - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА БЕЛЕСІ.....	117
Шомшекова Б.К., Анесова А.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНК СЕКТОРЫН ДАМУДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЗЕЛЬ ІІІ СТАНДАРТТАРЫН ЕНГІЗУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	120
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Sandybaeva A.T., Ungarbaeva Sh. COMPETENCE APPROACH AS A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DEVELOPMENTAL FOUNDATION OF PROFESSIONAL AND PERSONAL QUALITIES IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS.....	128
Sartayeva Sh. FORMATION OF VALUABLE ORIENTATIONS IN CHEMISTRY CLASS FROM THE POINT OF VIEW OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY STUDENTS.....	131
Аманғазина М., Амирова Б.К. БАЛА АСЫРАП АЛУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	134
Аралбаева Р.К., Журекова А.А. ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ЛИЧНОСТИ.....	138
Ахмедиева К.Н., Жексембаева Ж.Р. ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	144
Еспанова Г.М. ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	150
Усенова А.К., Кенжегулова А.Е. ҰЛТТЫҚ ӨНЕРДІҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ.....	153
Усенова А.К., Тынысханова А.Т. НОВЫЕ ПОДХОДЫ К СТИЛЮ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	155

<p>Ханина Н.Н., Тлеуханкызы А. ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА К ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ОНР.....</p>	<p>159</p>
--	------------

<p style="text-align: center;">ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p style="text-align: center;">Ғылыми журнал 1997 ж. шыға бастады.</p> <p>Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p style="text-align: center;">ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p style="text-align: center;">Научный журнал Издается с 1997 г.</p> <p>Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство № 4188-Ж от 12 сентября 2003 г. ISSN 1813-1123</p>
<p>ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!</p> <ul style="list-style-type: none">➤ Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz➤ Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған➤ Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz➤ Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами	
<p>Общие положения</p> <p>Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.</p> <p>Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:</p> <ol style="list-style-type: none">1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;2) Резюме, размещенное после текста публикуемого материала, которое должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). Резюме публикуется на других языках, отличающихся от языка текста публикуемого материала;3) ключевые слова (5-10);4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;5) сведения об авторах: (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты. <p>Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.</p> <p><i>Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.</i></p>	

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.
Талдыкорган, Arginbay@mail.ru*

Резюме

Ключевые слова:

Текст доклада

ЛИТЕРАТУРА:

Корректоры:
Н.Н.Шаяхметов,
Г.Д.Бакытбекова, А.А.Сейдахметова

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета Абильмажинова А.К.
Печатник Р.А. Айдарбеков

Подписано в печать .04.2017 г.
Гарнитура Таймс. Формат 200х280. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж экз. Усл.п.л. 10.4.
Отпечатано в издательском центре ЖГУ
им.И.Жансугурова
Заказ № 0039
040009. Талдыкорган, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.